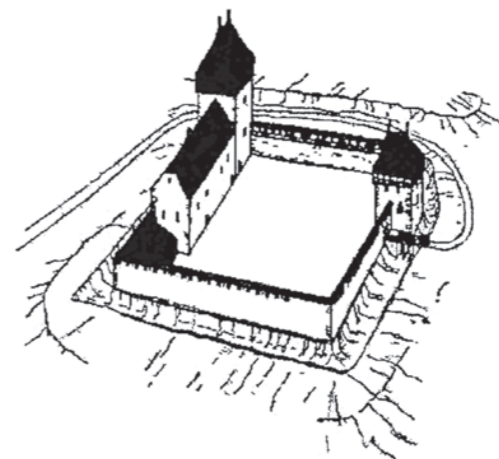

2018/1-2 Castrum

A Castrum Bene Egyesület folyóirata

A tartalomból:

HORVÁTH RICHÁRD

Mikor vár a kastély?

Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ürügyén

MÜLLER RÓBERT

Keszthely-Fenekpuszta

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

Vitatott korú „váruk” a Bükkalján: Leányvár és Halomvár

NAGY SZABOLCS BALÁZS

Az újlaki várkastély a 15. században

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

21. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

21. szám

Budapest, 2018

E számunk munkatársai

BÚTH MÁRIA régész, Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft., GÁL VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum Miskolc, HEGYI DÓRA régész, Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft., HORVÁTH RICHÁRD történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, KISS GÁBOR régész, Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely, MISKOLCZI MELINDA régész, Herman Ottó Múzeum Miskolc, MÜLLER RÓBERT régész, a Balatoni Múzeum ny. igazgatója, Nádai Zsófia régész, Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft., NAGY SZABOLCS BALÁZS régész, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, PAMIĆ, SINIŠA, régész, Hrvatski restauratorski zavod, Zágráb, POKORNI LÁSZLÓ régész, Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft., SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS régész, igazgatóhelyettes, Herman Ottó Múzeum Miskolc, TKALČEC, TATJANA régész, Institut za arheologiju, Zágráb, VÁNDOR LÁSZLÓ régész, ny. múzeumigazgató, Zalaegerszeg, ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS történész, igazgató, Vasvári Múzeum

Szerkesztette

Feld István

A szerkesztő munkatársa

Nagy Szabolcs Balázs

Technikai szerkesztő

ICETEAM DESIGN KFT.

Koordinátor

Terei György

Folyóiratunk e száma az Iceteam Design Kft. támogatásával jelent meg.

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

www.castrumbene.hu

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

Mindenképpen sikeren tekinthető az, ha egy egyesületi hírlevélből kinőtt, kifejezetten tudományos igényű, de ugyanakkor a történelem és az épített örökség iránt érdeklődő közönségnek is szóló folyóirat immár 21. számát tarthatja kezében a Tisztelt Olvasó. Ez mindenképp jelzi, hogy továbbra is van igény a kifejezetten történeti megközelítésű várkutatás önálló, szakmai körökben is jegyzett publikációs fórumára, amely a legfrissebb kutatási eredményeket és az aktuális ismereteket közvetíti úgy a kutatók, mint a várak barátai számára.

A folyóirat rendszeres megjelenítése ugyanakkor egyre nehezebb feladat, s ez nem csupán a szükséges anyagiak előteremtésére vonatkozik. Természetesen intézményi, pályázati támogatás nélkül, csak az egyesületi tagdíjakra, esetenként egyes vállalkozásoktól kapott kisebb-nagyobb összegekre alapozva csupán az alapvetően elfogadható, de ugyanakkor igen gyors átfutási idejű nyomdai kivitelezés költségei fedezhetők. A színvonalas technikai szerkesztés, azaz a szöveg és a képek igényes tördelése mellett a tudományos apparátus egységes megjelenítése ugyanakkor már gyakorlott szakemberek közreműködését is igényli, melyet eddig általában saját erővel sikerült megoldanunk. Így az előző, 20. számunk esetében erre Szalai Emese és Hegyi Dóra vállalkoztak, s ők egyúttal kísérletet tettek a kiadvány belső formájának megújítására is – munkájukat ezúton is szeretném megköszönni. Az egyesület vezetősége azonban úgy döntött, hogy szerencsésebb visszatérnünk a korábbi, bevált megoldáshoz, s ehhez most ismét az Icteam Desing Kft. munkatársai segítségét vettük igénybe. Ez ugyanakkor azzal járt, hogy a jegyzetek és az irodalomjegyzékek az egyes tanulmányok és jelentések esetében alapvetően szerzők elképzeléseit tükrözik, továbbá a fényképek és rajzok minősége is a rendelkezésünkre bocsátott anyagnak felel meg. Úgy vélem azonban, hogy ez érdemben nem befolyásolja az egyes írások minőségét, s nem veszélyezteti a folyóirat alapvető célkitűzését, a minél gyorsabb tájékoztatást sem. Ugyanakkor természetesen remélem, hogy hamarosan az egyesületi keretek között sikerül megtalálnunk azt a megoldást, amely ezen a téren is lehetővé teszi az előrelépést.

Szerencsés módon a megfelelő kéziratok hiánya mindeddig nem okozott érdemi gondot, így most is sikerült a kialakult kereteket tartalommal megtölteni, bár évente két önálló szám megjelenítése nem csupán az előzőekben részletezett okok miatt jelentene ma nehézséget. Folyóiratunk természetesen nyitott az éves egyesületi vándorgyűléseken elhangzott előadások megjelenítésére, ezzel a lehetőséggel most két szerzőnk is élt – reméljük, példájukat később mások is követni fogják. A tanulmányok között emellett találunk fontos elméleti kérdéseket boncoló munkát s egy készülő doktori disszertáció fontos fejezetét is – véleményem szerint mindkettő alapvető jelentőséggel bír a hazai várkutatás szempontjából.

A „Műhely” rovatban az egyesület által kiadott megyei vártopográfiaiak egy figyelemre méltó újabb kiegészítése olvasható, míg a kutatási jelentések jól példaként szolgálnak arra, hogy milyen jellegű régészeti feltárásokra nyílik lehetőség ma várromjainkban, álló vagy már többször helyreállított erősségeinkben. Végül a kirándulásvezetőben most is számos vár történetének és építéstörténetének a legújabb szakirodalomra támaszkodó

összefoglalása található, amelyek mindegyik esetben messze többet nyújtanak, mint egy adott épület megtekintése során, a helyszínen olvasható útikalauz.

Remélem, az egyesület tagságának és a várakkal foglalkozó történészeknek, régészeknek, művészettörténészeknek, építészeknek, építészettörténészeknek és érdeklődőknek köszönhetően még hosszú évekig lehetőségünk lesz arra, hogy éves vándorgyűléseinken közreadhassunk folyóiratunk legújabb számát.

Feld István

TANULMÁNYOK

HORVÁTH RICHÁRD

MIKOR VÁR A KASTÉLY?*

Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ürügyén

Történelem-berkekben régi szabálynak számít, hogy ha az ember kézikönyv készítésére adja a fejét, akkor – ahogy mondani szokás – az egyik legfontosabb szerkesztői alapelve munkája során az „ökör következetessége”. Ez a meghatározás első pillanatban vonzónak is tűnhet, hiszen a mindennapi kutatómunkát támogatni hivatott adattárak legfőbb jelentősége abban áll, hogy egységes szempontok és meglehetősen szigorú formai megoldások alapján adják közre a szerzők által összegyűjtött információkat. Ugyanakkor a forrásokat feldolgozó személy(ek) olykor azzal a ténnyel szembesül(nek), hogy a régiségben oly nagy becsben tartott igavonók által képviselt hajthatatlanság nem minden esetben egyeztethető össze a fennmaradt forrásanyag által ránk hagyományozott tudás rendjével, különösképp pedig a kortárs kutatás elvárásaival.

E jelenséggel számos alkalommal találkoztak a „Magyarország világi archontológiája 1458–1526” címet viselő program munkatársai is a sorozat korábbi köteteinek összeállításának során.¹ Az eddig napvilágot látott két kötet anyaggyűjtése és szerkesztése közben mindennapos problémaként jelentkezett, hogy melyik rendelkezésre álló információ kerüljön be a kötetekbe, illetve melyik maradjon ki azokból, és legfőképpen milyen, a későbbi (reményeink szerint akár emberöltővel későbbi) felhasználók számára is elfogadható indokok alapján. Mert lássuk be, kézikönyv kézbevételekor mindenki elvárja – el is várhatja –, hogy a címben megjelölt témáról *minden tudhatót* megkapjon, ám sohasem feledhető, hogy az illetén adattárak összeállítói is csak emberek, akik olykor hibázhatnak, legfőképpen pedig sokszor maguk is szelektálni kénytelenek.

Most, amikor az országnagyok és a megyei tisztségviselők után a fenti archontológia harmadik, egyben utolsó kötetének összeállítása folyik, a középkori Magyar Királyság erősségeire, azok birtokosaira és a várnagyok bemutatására került sor. Ezen vár-adattár² készítésekor a legfőbb célkitűzés az volt, hogy amennyire csak lehetséges, hasonlítson a megelőző korszak Engel Pál által összeállított gyűjtéséhez.³ Ennek megfelelően az adattárba kerülés legfőbb szempontja az egyes erősségek esetében az volt, hogy azokról 1458–1526 között *maradt-e hiteles írott forrásban legalább egy említés*, függetlenül attól, hogy a kútfő milyen kontextusban ejt róluk szót.⁴ A figyelmes olvasó ugyanakkor mostanra már

*A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. – A kéziratához fűzött kritikai észrevételeiért Feld Istvánnak tartozom köszönettel.

- 1 C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás: Magyarország világi archontológiája 1458–1526 I. Főpapok és bárók. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2016., C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás–W. Kovács András: Magyarország világi archontológiája 1458–1526 II. Megyék. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2017.
- 2 A továbbiakban amikor az 1458–1526 közötti archontológia majdani harmadik kötetére utalok, az egyszerűség kedvéért a „vár-adattár” kifejezést használom, elismerve a kifejezés pongyolaságát.
- 3 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. 261–468.
- 4 Maga Engel is ezt tekintette fő elemnek: „A teljesség kedvéért minden általam ismert, a korszakban említett erődítményt felvettem, azokat is, ahonnan nem ismerünk várnagyot.” Uo. 261.

észrevehette, hogy akkurátusan erősségekről és nem várakról esett szó idáig, ami nem a véletlen műve.

A Zsigmond-korral kezdődően (csekély és sok bizonytalansággal terhelt Árpád-kori előzményeket követően) ugyanis feltűnik a középkori oklevelekben egy – addig sem ismeretlen, de nagyobb mennyiségben mégsem kimutatható, a történeti kutatás által kevés figyelemre méltatott⁵ – új erősségtípus: a castellum. Számuk a 14. század második felében és a 15. század első harmadában a várakéhoz képest még elenyésző, azonban Mátyás uralkodásának idejétől fogva egyre meghatározóbbá váltak, a Jagelló királyok korára pedig meglepően nagy mennyiségben őrizték meg emléküket az oklevelek.⁶ E folyamatot illusztrálja, hogy a középkori kastélyok adattára százával hozza a 15. században feltűnt kastélyokra vonatkozó írott és régészeti-építészeti nyomokat.⁷ Ezen kívül a királyi várépítési joggal összefüggő uralkodói erősség-építési engedélyek terminológiája is ezt a folyamatot látszik alátámasztani. Amíg ugyanis az 1387–1457 közötti időszakban kelt engedélyek harmada tett említést castellumokról, addig 1457–1526 között ugyanez az arány már kilencven százaléknál feletti, amely tény önmagában is beszédes.⁸ Arról nem is szólva, hogy a középkor utolsó fél évszázadából ránk maradt formuláskönyvek – amikor egyáltalán tartalmazznak erősség építésével kapcsolatos szöveget – kizárólag kastélyok emeléséről kibocsátottakat őriztek meg, s ez „kiütéses győzelem” a castrumokkal szemben.⁹ A feltárt levéltári források, illetve Koppány Tibor előzőekben említett, nagy tekintélyre szert tett kastély-kézikönyvének¹⁰ áttekintése alapján jól látszik, hogy ez az erősségtípus volt a kései középkor „sztárja”. Ennek több oka is volt. Egyrészt korszakunkban az ország déli területein a castellumok forrásainkban gombamód, az ország más területeihez képest aránytalanul nagy számban szaporodtak, ahogyan a török fenyegetés egyre kézzelfoghatóbb lett.¹¹ Másrészt vitathatatlan, hogy kitapintható a korszellem megváltozása és ezzel együtt a társadalmi és vele pár-

- 5 Beszédes, hogy a korszak máig alapvető monográfiája mindössze néhány sort szentelt a kastélyoknak: *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1988. 96–98.
- 6 *Koppány Tibor*: Castellumok a késő középkori Magyarországon. In: *Uő.*: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest, 2006. 43.
- 7 *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai (Művészettörténeti Füzetek 26.) Budapest, 1999.
- 8 *Horváth Richárd*: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerk.: Neumann Tibor és Rác György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia III.*) Budapest, 2009. 98–99.
- 9 Illusztrációképpen, a teljesség igénye nélkül: Somogyvári formuláskönyv: „Annuntia super edificatione castelli” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény és Levéltár /a továbbiakban: DF és DL/ DF 292656. fol. 126v.) – Verbóci (ún. Gosztonyi) formuláskönyv: Kérelem udvarház „instar castelli” átépítésének engedélyéért (DF 281415. fol. 8r.) – Jászóvári (Oláh Miklós féle) formuláskönyv: „Annuntia erectionis castelli” (DF 282621. fol. 22r.)
- 10 *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyi i. m. passim.
- 11 Kőrös megye példája ezt remekül bizonyítja, ahol a régió castellumairól összefoglalással is rendelkezünk: Tamás Pálosfalvi: *The Noble Elite in the County of Kőrös (Križevci) 1400–1526.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) Budapest, 2014. 321–330.

huzamosan a reprezentációs igények átalakulása is.¹² Jól látszik ugyanakkor egy társadalmi-birtokszerkezeti meghatározottság a castellumok esetében. Világosan kirajzolódik egy „megyei előkelő” nemesi réteg, amelyik előszeretettel (habár korántsem kizárólagosan) emelt ilyen épületeket, ám ezek szerepe részben már régről ismert.¹³

Ezzel összefüggésben felmerült az utóbbi években, hogy a castrumok és a castellumok közötti nehéz formai különbségtétel, illetőleg a kései középkor erősség-építési engedélyeiben szinte kizárólagosan megjelenő castellum alak arra utalhat, hogy Mátyás és utódai ezáltal is korlátozni próbálták volna „alattvalóik hatalmi ambícióit”.¹⁴ Nos, mindez nem elképzelhetetlen, s logikus is, ám akad egy további szempont, ami ezt a castellum-dömpinget – legalább is az építési engedélyek terén – magyarázhatja. A tévedés nagyobb kockázata nélkül ugyanis kimondható, hogy a Magyar Királyság vár-állománya (itt és most kizárólag a „castrum” latin szóalakkal következetesen megnevezett és zömmel uradalommal rendelkező épületekre gondolok) lényegében kialakult.¹⁵ 1458 után már ritka esemény egy-egy évszázadokon át használt vár felhagyása, esetleges lerombolása.¹⁶ A felvetés természetesen fordítottan is igaz: várépítési hullámról sem a Mátyás-, sem pedig a Jagelló-korban nem beszélhetünk, kivéve a lokális és jól magyarázható okokból: védelmi megfontolásból emelt erősségeket.

Kivételek persze akadnak, de ezek inkább a szabályt erősítő esetek. Lerontásra jól ismert példa Mátyás király 1465. évi parancsa az erdélyi Beszterce várával kapcsolatban. Az erősséget még Hunyadi János emeltette 1453–1456 között („quod in territorio eiusdem civitatis nostre alias per condom illustrem dominum Iohannem de Hwnyad perpetuum comitem Bistriciensem etc., genitorem nostrum fundatum fuerat”), ám a besztercei grófság felszámolását követően a király úgy döntött – részben a beszterceiek sorozatos sérelmeire tekintettel –, hogy engedélyezi a városnak a vár lerontását és köveiből saját vá-

- 12 A török fenyegetés hiányában is (bizonyára visszafogottabban, de ütemesen) a kisebb birtokokkal rendelkezők körében végbement volna ez az „erősség-robbanás”, legfeljebb arányai lehettek volna szerényebbek, ám ez a kijelentés már a jóslás határait súrolja. – Párhuzamként adódik ugyanakkor, hogy 1200–1325 között hasonló jelenség zajlott Angliában, amely megfigyelés a királyi hatalomnak a magyarral összevethető erőssége és „központosított” volta miatt lehet releváns. Az Anglia területén lévő csaknem ötezer ma ismert kőből vagy épp fából emelt erődített hely („moated sites”) közel 70%-a e bő évszázadban keletkezett, így feltehető, hogy a jelek szerint erősség-típusoknak is van „divatos idejük, koruk”, nem függetlenül persze a társadalmi változásoktól. *Michael Prestwich*: Plantagenet England 1225–1360. Oxford, 2005. 19. Ugyancsak az angol gyakorlatban a korai várak és az arisztokraták várépítési szokásainak kapcsolatában hasonlóan tendenciózus és időbeli összefüggés figyelhető meg. *Oliver Creighton*: Early European Castles. Aristocracy and Authority, AD 800–1200. London, 2012. 147–151.
- 13 *András Kubinyi*: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: *Etudes Historiques Hongroises* 1985. II. Budapest, 1985. 618–622. és *T. Pálosfalvi*: The Noble Elite i. m. 330–339.
- 14 *Feld István*: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1529-ig*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 2017. 400.
- 15 *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem* 31 (1987) 9. Újraközlése: *Castrum* 6. (2007/2.) 1–18. Igaz, itt Engel arra is utal – amely véleményt jelen sorok írója nem oszt –, mintha létezett volna a 14. században/századra „hivatalos” másképp „udvari” nyilvántartás az ország várairól.
- 16 A 15. század közepi ún. huszita háborúk hamar elszaporodó, majd hirtelen eltűnő erősségei (sok közülük eleve „fortalitium” névvel szerepelt, s számosan nem voltak előzmény nélküliek) egyedi elbánást érdemelnek. Erre lásd: *Szőrényi Gábor András*: Egy huszita vár romjai a Sajó völgyében. (Beszámoló a vadnai erősség kutatásáról). In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György, Kovács Gyöngyi, Domokos György, Miklós Zsuzsa, Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 251–260.

rosfal emelését, amire sor is került.¹⁷ Voltaképpen nem is igazi példa, hiszen Beszterce nem régi vára volt az országnak, hanem egy frissen és talán nem is különösebben igényesen kialakított erődítménye. Legfőképpen pedig nem klasszikus magánvár.

Hagyományos értelemben vett „felhagyással” is ritkán találkozni. A Kraszna megyei Szilágysomlyó esetében esetleg erről lehet szó. A Bátorai Szaniszlófi családnak 1351 óta volt itt vára, melyet generációkon át birtokoltak a 15. század második feléig.¹⁸ Ezután a vár eltűnik a források biztosította látókörből, s csak a 16. század elején bukkan fel Szilágysomlyó városában a somlyai/szaniszlófi Bátoriak udvarháza,¹⁹ később erőssége,²⁰ ezért végleges eltűnésről helyütt sincs szó, legfeljebb áthelyezéséről kényelmesebb, birtokigazgatási szempontból jobb körülmények közé.

Klasszikus vár ezekben az évtizedekben már alig épült, egy régiót: a török elleni végvári rendszert kivéve, ám ott is a stratégiai céloknak megfelelő, inkább fából emelt erődök szerepe nőtt meg, mint a lassan és drágán felépíthető hagyományos kő-erősségek.²¹ Már csak azért sem, mert utóbbiak emelése (az anyagi terhekről nem szólva) vagy elfoglalása az informálisan 1481-től, formálisan 1483-tól fennálló török-magyar fegyverszünet felrúgásához vezetett volna, ami a magyar és a török hadvezetés érdekeivel sem egyezett ezekben az esztendőkből.

Ám még adós vagyok a „castellum-dömping” kérdésre adandó válasszal. Meglátásom szerint ennek oka épp a „kialakult” váruadalmi hálózat volt: nehéz volt új uradalmak szervezése a kései középkorban még a legnagyobb birtokosok számára is, hisz a meglévő településállomány és azok határai, tehát az ország területének zöme, addigra már valamely váruadalom tartozékát (a forrásokban: *pertinentia*) alkotta. Tanúi lehetünk annak is, hogy újabb és újabb erősségek (itt: *castellumok*) emelése sokszor nem kevés szomszédos birtokos érdekének sérelmével járt,²² ami megint csak annak lehet bizonyítéka, hogy a király-

17 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen VI. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Michael Auner, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch. Bukarest, 1981. 214–215.

18 Engel P.: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 415.

19 1521-ből származó keltezés Bátorai Szaniszlófi István erdélyi alvajdától: „ex domo nostra Somlyo”. *Documente Istoria Românilor. Volumul XV al colecției „Hurmuzaki.” Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni. (Bistrița, Brașov, Sibiu). Partea I. 1358–1600.* (Documente Istoria Românilor culese de Ludoxiu de Hurmuzaki. Volumul XV.) Publicate după copiii Academiei Române de N. Iorga. București, 1911. 256.

20 „Mínthogy egy 16. század közepén lezajlott per valomásai szerint II. (Bátori – H. R.) Miklós már birtokosa volt a somlyai kúriának, feltételezhetjük, hogy 1508 előtt már állhatott egy, minden bizonnyal erődített épület a mai vár helyén, a Kraszna mellett. A régészeti kutatások palánkkal is védett korai, 16. század elején körvonalazódott erődítményt tártak fel.” Kovács András: Szilágysomlyó vára a 16. században. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat VIII. (XVIII.) 2013.* Kolozsvár, 2015. 95.

21 Csermelyi József: A Szendrő közelében épített magyar erődök szerepe Hunyadi Mátyás törökellenes védelmi rendszerében. *Hadtörténelmi Közlemények* 124. (2011) 845–859. – 1479–1489 között emelt fából (kapu)tornyot a Zágráb megyei Jasztrebarszka erősségében Vingárti Geréb Mátyás szlavón bán: „Item iuxta opidum Ieztrabarczka fecit dominus Mathias Gereb de novo ex fundamento construi unum castellum cum porta et supra portam unam turrim ex barona factam.” Horváth Richárd: Egy végvári leltár a Mátyás-kor végéről. In: „A hadtáp volt maga a fegyver”: Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk.: Pósnán László, Veszprémy László. Budapest, 2013. 301.

22 *Pálosfalvi Tamás*: Dobrakucsától Kőaljáig. Egy konfliktus és háttere a Jagelló-kori Magyarországon. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Budapest, 2012. 443–445. – *Horváth Richárd*: Mitől vár a vár? Márkusfalvi Máriássy István várépítési kísérlete 1507-ben. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Budapest, 2012. 421–430.

ság „várakkal való telítettsége” elérte a kellő és egészséges mértéket. Ezek alapján pedig bátran gondolhatunk arra, hogy az uralkodói építési engedélyekben szereplő castellumokat (túl azon, hogy nagyobb részüket nem arisztokraták, hanem megyei előkelők vagy épp arisztokraták vezető-familiárisai kapták) ebbe a meglévő rendszerbe kellett „illeszteni”. Véleményem szerint ez is indokolhatja, hogy a késő középkori uralkodók engedélyeiben szinte kizárólag castellumok szerepelnek. Nem kívántak ugyanis lemondani arról a különleges kegyről, amivel a „vár” építésének engedélyezése járt. Minekutána uradalommal járó „vár” (castrum) építését már alig-alig lehetett megoldani, hát jött a pót-megoldás. Már meglévő uradalmak egyes tartozékára, illetőleg kisebb uradalmak erősséggel (castrum, castellum) nem rendelkező központjára adtak ki építési engedélyeket. Voltaképpen a királyi „teljhatalmat” alakították a birtokszerkezeti valósághoz.

Talán épp emiatt is némi, de korántsem indokolatlan sarkítással kimondható: ahogyan a 13. század második fele a várak, úgy a 15. század utolsó és a 16. század első harmada a castellumok születésének és elterjedésének fénykora volt. A két jelenség abban is párhuzamba állítható, hogy bár erődített udvarházak szép számmal épültek a 16–17. század folyamán is,²³ de a jelentősebb és forrásokból is ismert kastélyok első nagy hulláma ezekben az általunk vizsgált évtizedekben épült fel.²⁴

Ebből a hasonlóságból eredően a kutatásban is párhuzamos problémák merülnek föl. Szerencsénk csupán annyi, hogy korszakunk forrás-ellátottsága a 13. századénál lényegesen jobb. Így első megválaszolendő kérdésünk, hogy egy-egy, a korai újkorban már állt és a korábbi irodalom által középkorinak tekintett castellum valóban írott forrásokkal is igazolhatóan létezett a kései középkorban? Továbbá: abban az esetben, ha mégsem bukkanunk 1526 előtti „igazolásra”, vajon ettől még részét képezheti a vár-adattárnak? Ennek vizsgálata jelenti dolgozatom egyik pillérét. A másikat annak átgondolása, hogy egy történeti módszerekkel és kizárólag írott forrásokkal operáló adattár meddig kalandozhat el (másképp: meddig kell elkalandoznia) más tudományterületek és korszakok felé? Mindezek megválaszolását erősségeink típusokba sorolásával, azokon belül pedig példák-
kal, mintegy mini-esettanulmányokkal szeretném elvégezni, majd ezekből akár szélesebb körben elfogadható megoldásra jutni (voltaképpen megmutatni azokat az erősségtípusokat, amelyek az adattár részeit alkothatják). Közreadását az indokolta, hogy a majdani kötet előszavát értelemszerűen nem képezheti egy módszertani, besorolásbeli kérdéseket feszegető tanulmány, hisz az ott és akkor már megkésített.²⁵ Célom, hogy a majdani vár-adattár felhasználói számára képet nyújtsak a gyűjtést és rostálást meghatározó szempontokról, alkalmasint pedig vitát is gerjesszek, amelynek eredményeit (ha lesznek egyáltalán) az adattár véglegesítése előtt fel is használhassam annak jobba, teljesebbé tétele érdekében.

Ennek megtétele előtt azonban – a módszertani problémák sorozata nyitányaképpen – egy korábbi, a honi várkutatásban eddig joggal elfogadott eljárás esetünkben nehézkes

23 H. Takács Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Budapest, 1970., kiváltképp az adattári rész: 165–250., noha utóbbi korántsem problémamentes. Kritikáját lásd: *Feld István*: 16. századi kastélyok Északkelet–Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. Sárospatak, 2000. 12–13.

24 Koppány Tibor: Újkori kastély adattárban (*Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészet a 16–17. századi Dunántúlon. Budapest, 2014., különös tekintettel az adattárra: 123–270.) szereplő objektumok egy része is középkori gyökerekre megy vissza.

25 Az 1458–1526 közötti archontológia első kötetének kiadása előtt hasonlóképpen egy megelőző dolgozatban adtuk közre szerkesztési-módszertani elképzeléseinket (C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Horváth Richárd: Pontot az „i-re”: A Magyarország világi archontológiája című program múltja, jelene és közeli jövője. Turul 86. [2013] 41–52.), igaz, *különösebb visszhang nélkül*.

felhasználására szeretnék kitérni. Nem másról van szó, mint Engel Pál korszakos észrevételéről: a várak uradalom-központi szerepéről írott, sajnos a szakirodalomban máig méltánytalanul keveset hivatkozott, 1987-ben napvilágot látott és azóta új kiadást is megért írásáról. Dolgozatának lényege abban áll, hogy világossá tette a magyar kutatás számára, miszerint az Anjou-kor elején a királyi hatalomnak az ország teljes várállományára történt kiterjedése előtt (nevezzzük ezt a megelőző időszakot megszokásból a „kiskirályok”, tartományurak vagy épp oligarchák korának)²⁶ a 13. század közepétől mind nagyobb számban felépült várak zöme még nem volt jogi értelemben vett uradalmi központ, ahogyan azt a késő középkorban látjuk. E funkciójuk hiányában pedig nem érdemes elvárni a korabeli oklevelektől, melyek maguk is elsősorban jogi dokumentumok, hogy e várak említéseit fenntartsák, legalább is nem rendszerszerűen.²⁷ Ebből fakadóan Engelnek sikerült cáfolnia azt a korábbi felfogást, miszerint ha egy birtok említésekor nem szerepel a forrásban vár, akkor az a vár nem-létének is egyenes bizonyítéka.²⁸ Tehát a vár léte és írott említése között (legalább is ezekben az évtizedekben) nincsen automatikus kapcsolat! Ez a megállapítás mára már szinte dogmává lett – tegyük hozzá, erre minden alap megvolt –, s valamirevaló várkutató, lett légyen régész, történész vagy más tudományterület művelője, ezeket az ismereteket nem nélkülözheti. Nem nélkülözheti, már ha várakról van szó...

Késő középkori castellumaink olykor ugyanis egészen másképp viselkednek. Természetesen szép számmal akadtak közöttük, amelyek vár módjára kisebb-nagyobb uradalom központjának számítottak, akár nagybirtokos arisztokrata volt az uruk, akár „egyváras” (szabatosabban: „egykastélyos”) megyei előkelőség. Ám sok volt közöttük olyasféle, amelyik egy már évszázadok óta álló vár uradalmán belül épült birtokigazgatási, reprezentációs vagy épp katonai megfontolások alapján, ezért a fenti szabály érvényesítése épp fordítottan lehetséges esetükben. Vannak tehát, nem is kis számban, olyan castellumok, melyek írott forrásokbéli létét „nem várhatjuk el” felépülésüket követően még korszakunk kedvező forrásviszonyai közepette sem. Ennek oka, hogy nem uradalmi központként funkcionáltak, jogilag voltaképpen másodrendűek voltak, tartozéknak számítottak, még akkor is, ha fontos, alkalmasint kiemelt tartozéknak.

Az első csoportra több remek példával rendelkezünk. A Somogy megyei Berzence castelluma az innen előnevét vevő Forster György kezében a Körös megyei Musinával egyetemben csinos kis uradalommal bírt.²⁹ A Nádasdi Darabosok 1464-től említett, Vas megyében épült döröskei castellumához összesen nyolc birtok és birtokrész tartozott.³⁰ A sort hosszan folytathatnánk (például a trencsényi Bán, a valkói Barka, a zempléni Céke, az aradi Hódos, a tordai Gernyeszeg esetében is hasonló volt a helyzet), noha azt sem hallgathatjuk el, hogy e listán szereplő erősségek urainak többsége nem a sok váruralommal bíró arisztokraták köréből került ki. Az arisztokraták között is akadtak valódi castellum-uradalom birtokosok. Az ecsedi Bátoriaké volt a Valkó megyei Racsa és tartozékai,³¹ ahogyan a szerb despotácé, majd utánuk a Beriszlóké a körösi

26 A „tartományúr” és „oligarcha” terminológiát immáron világosan elválasztva: Zsoldos Attila: *A Druget-tartomány története 1315–1342.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) Budapest, 2017. 18–22.

27 *Engel P.*: Töprengések i. m. passim. – A kérdéshez továbbá: *Feld István*: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. Századok 148. (2014) 353–354.

28 A kritikát lásd: *Engel P.*: Töprengések i. m. 9.

29 Huszonnégy somogyi és hat körösi birtokrészből állt a berzencei-musinai uradalom (DF 209391.).

30 DF 259158.

31 *Documenta ad historiam familiae Bátorii de Ecsed spectantia I.* Diplomata 1393–1540. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 67.) Közzéteszi Horváth Richárd–Neumann Tibor–C. Tóth Norbert. Szerk.: C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 137.

Razohatec.³² Temesben Sarád castelluma előbb a Garaiakat, majd 1479-től adásvétellel az alsólendvai Bánfiakat uralta, a hozzá tartozó birtokokkal egyetemben.³³

Egyedi, a két változat közötti átmenetet jelentő castellumot is ismerünk. A Sáros megyei Ladoméznak ugyan volt „uradalma” (pontosabban Makovicához és Ladomérhoz tartozó birtokokról tudósít forrásunk),³⁴ ám maga is a makoviciai uradalom keretein belül működött.³⁵

Az egyházi birtokok sem voltak mentesek a jelenségtől. 1468 és 1473 között említik a zágrábi püspökség kracsinovci castellumát, pontosabban annak is csak várnagyait.³⁶

A legfontosabbak ugyanakkor esetünkben azok a castellumok, amelyek önálló uradalom híján épültek egy korábban már létező vár uradalmán belül. Nos, ilyenek is jócskán akadnak korszakunkból. Meglehetősen jól ismert példa Erdélyből a hunyadi uradalom területén állt Monostor,³⁷ ahogyan a Szentgyörgyi és Baziniak óvári uradalmán épült fel Nezsider castelluma is.³⁸ (Vár)palotai, dunántúli uradalmának határai közt emeltette Újlaki Miklós a Veszprém megyei Öskü kastélyát.³⁹ Rakonok castellumát pedig a medvevári uradalom keretei közt kell elképzelnünk.⁴⁰ A Dobrakucsai uradalomban épült fel 1474 előtt Nelepec László és Török Péter kastélya, melyet később Ernusz János szlavón bán (aki maga is Dobrakucsai megszerzésében volt érdekelt) egy „magánakció” keretében leromboltatott.⁴¹

Arról tehát végleg lemondhatunk, hogy az írott előfordulás legyen ezen objektumok legfőbb datálási módja, még annak dacára is, hogy bizony a kései középkorra sokszor megállja a helyét a kissé talán ingerlő, de mégsem elvetendő kijelentés: amiről nem szólnak az írott források, az majdhogynem nem is létezett.

Jó előre le kell szögezni, hogy nem kívánok kitérni a kutatásban régtől ismert udvarház/castellum problematikára sem, erről korábban magam is írtam, lévén a „vár” adattárban előbbieket természetesen nem kapnak helyet.⁴² A forrásokban feltűnő, „curia” alakban szereplő objektumok összegyűjtése és ennek a régészeti eredményekkel való összevetése, „meghatározása” nem lehet a mostani adattár feladata.

Míndez ráadásul csak a kezdet, már ami a problémákat illeti. Nem függetlenül ugyanis a fentebbi módszertani bökkenőtől, rendre feltűnik a hazai irodalomban több olyan castellum, melyeket különböző érvek alapján középkori eredetűnek tekintenek, s olyanok is, melyeket az írott forrásokkal dolgozók is középkorinak kell, hogy elismerjenek, anélkül,

32 DL 31006.

33 DL 18198.

34 DL 16971.

35 DF 222707.

36 1468: DL 33152. – 1473: DF 255828.

37 *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 183.

38 DL 47350.

39 Itteni udvarbíráját már 1465-ből ismerjük. *Gutheil Jenő*: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). Kiadásra előkészítette: Kredics László. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.) Budapest, 2007. 239.

40 A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára I-V. Sajtó alá rendezte: Géresi Kálmán. Budapest, 1882–1897. III. 54.

41 *Pálosfalvi T.*: Dobrakucsától Kőaljáig i. m. 441., 444.

42 *Koppány Tibor*: Erődített nemesi udvarházak a késő középkori – kora újkorai Magyarországon. In : „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 297–300., *Horváth Richárd*: Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum* 3. (2006/1.) 65–78.

hogy erre írott bizonyítékkal rendelkeznének. Az alábbiakban néhány nagyobb csoportban szeretném ezeket áttekinteni.

1. típus: 1458–1526 közötti léte számos írott forrással igazolható

A gyűjtött anyag zömét ezek a várak és castellumok adják, tegyük hozzá gyorsan: szerencsénkre. Ehelyütt sok magyarázni valója e sorok írójának nincs, ennek a csoportnak feltétlenül helye van az archontológia harmadik kötetében. Olyan objektumokról van szó ugyanis, amelyek castellum-létét Mohács előtti, hiteles írott források bizonyítják, szerencsés esetben pedig régészeti nyomai vagy akár álló részletei is ismertek.

Kiválóan adatolható (1443–1521 között folyamatosan említik) a Trencsén megyei Budetin castellumának léte, amely a Hatnai család kihalását követően a jeszenicei Szúnyog, a Korlátkövi és a Podmanicki család kezében volt, s ami a legfontosabb, részlegesen átépítve ma is látható.⁴³

Hasonlóan jól ismert a Mohács előtti írott forrásanyagban a Szatmár megyei Meggyesalja (ma: Aranyosmeggyes) castelluma, amely 1484-től biztosan állt, s a megyesi Móroc család birtoka volt.⁴⁴

2. típus: 1458–1526 közötti léte írott forrással igazolható?

Amikor a középkorból írott forrással igazolt castellumról esik szó, korántsem közömbös, hogy az annak létéről tudósító források száma mekkora és még inkább, hogy milyen azok időbeli megoszlása. Felettébb sokatmondó ugyanis, hogy erősségeinket évtizedeken át folyamatosan emlegetik-e okleveleink vagy épp egyszeri előfordulás magányos adata alapján kell felvázolni „történetüket”. Különösen, ha unikális feltűnésük mögött némelykor jól megfogható politikai szándékot tudunk kimutatni vagy legalább azt sejtteni.

Kiváló példának az 1471. évi XXIX. törvénycikkben említett Gelénes esete.⁴⁵ A középkor évszázadaiból egyedül ez az egyetlen forráshely említi az itteni kastélyt, bonyolítva a kérdést, hogy a település Vámosatya felé eső határában egykori erősség romjai állnak napjainkban is. Első pillantásra könnyen azonosíthatónak tűnik a gelénesi kastély és a rom, de a várrom területén folytatott régészeti kutatás igazolta, hogy a várhelyet nem Gelénes Upori-kastélyával, hanem az Atyán később birtokos Büdiek 16. század első felében (1547 előtt) emelt székhelyével azonosíthatjuk. Az ásásat ugyanis csak kora újkori leletanyagot tárt fel az épület területén, s az írott forrásanyag alapján sem ismerünk kastélyt a településen, az iménti 1471. évi törvényhely kivételével. Ehhez érdemes hozzátenni azt, hogy az egykori Upori jószágok 1474-es, 1487-es és 1511-es felsorolásakor Gelénesen nem emlegettek kastélyt, de még udvarházat sem.⁴⁶ Következésképpen más lehetőség nem marad, mint a mára alighanem nyomtalanul eltűnt, de írott forrással igazolhatóan 1464-ben létezett gelénesi Upori udvarház⁴⁷ és a tör-

43 Engel P.: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 288., DL 74750-751., DL 106083.

44 Szócs Péter: Az aranyosmeggyesi kastély története és kutatása. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk.: Feld István és Somorjay Selysette. Budapest, 2008. 131–143.

45 Decreta Regni Hungariae 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp., 1989. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 19.) 271.

46 1474: DF 266524. – 1487: Okmányok a kellemesi Melcer család levéltárából XIII. XIV., XV század. Közli s kiadja: Kellemesi Melcer István. Budapest, 1890. 113–114. – 1511: DF 263961.

47 „ad possessionem ipsorum (ti. az Uporiaké) Gelyenes vocatam consequenterque ad propriam domum seu curiam ipsorum exponentium in eadem Gelyenes et in dicto comitatu de Beregh habitam”: DL 15912.

vényben emlegetett kastély azonosítása, amint arra az atyai vár régész kutatói a fenti adatok fényében rá is mutattak.⁴⁸ Az 1471. évi Mátyás-ellenes lázadásban részes Upori László elítélése után az udvar nem tett mást, mint az épületek – vélhetően hevenyészett – erődítéseit túlozta el, amikor beemelte őket a lerontandó erősségek sorába, alighanem aktuális politikai megfontolások miatt.

Nem tanulságok nélkül való a zempléni Varannó „erősségének” korai története sem. Az objektum azért kerülhet látókörünkbe, mert 1472-ben Mátyás király engedélyt adott Rozgonyi Rénold volt tárnokmester számára, hogy újonnan épült varannói udvarházát („novam domum suam in Varano constructam”) megerősíthesse.⁴⁹ Mindennek önmagában nem lenne jelentősége, ha Engel Pál vár-adattárában nem szerepelne Varannó is egyetlen, 1414-es várnagyi említéssel.⁵⁰ Már ez a tény is meglepő, ám gyorsan adódik a kérdés: 1414 és 1472 között nem ismernénk az egyik Rozgonyi-rezidencia említését, illetőleg új erődítésre volt szükség 1472-ben, amikor állt ott ilyen legkésőbb 1414 óta? A zavaró kételyre rögvest megkapjuk a választ, ha az oklevél eredetijét tekintjük meg. Forrásunk nem más, mint Rozgonyi Simon országbíró mandátuma a leleszi konventhez, melyben Rozgonyi Simon kincstartó és várnagya, Kozmafalvi Sebestyén panasza szerepel („magnificus dominus Iohannes de Rozgon tesaurarius regie maiestatis, necnon Sebastianus de Kozmafalva castellanus”), ahol a várnagy történetesen vár megnevezése nélkül tűnik fel.⁵¹ Kétségtelen tény, a dokumentum kelethelye Varannó volt, de az ekkor már több várat birtokló Rozgonyiak esetében – legalábbis véleményem szerint – korántsem bizonyos, hogy ettől Sebestyént varannói várnagynak szabad tekintenünk. A Rozgonyiaké volt ugyanis évszázad óta az ugyancsak Zemplén megyei Csicsva is, így magam Sebestyént inkább ottani várnagynak gondolnám, mintsem az 1414 és 1472 között „említetlen” varannói erősség parancsnokának. Ennél fogva Varannón csupán a Mátyás- és nem a Zsigmond-kortól érdemes erődítéssel számolnunk, nem feledve persze a település rezidenciális szerepét, amely igényes Rozgonyi udvarház(ak) létét eleve feltételezi.

Az e típusba sorolandó, Baranya megyei Teremhegy birtokon állt, a településről nevezett Bika család udvarháza, melyet egyetlen alkalommal, 1501-ben nemhogy castellumnak, hanem egyenesen várnak („castrum”) neveztek. Korábban e sorok írója önálló dolgozatban igyekezett bizonyítani, hogy a megnevezés ehelyütt túlzó lehetett, s klasszikus várról itt semmiképpen sem beszélhetünk, azaz a majdani vár-adattárba felveendő írott említése miatt, de jelezni kell a kételyeket is.⁵²

Gelénes esete máris döntés elé állít bennünket. A jelek szerint nem volt területén vár, de írott forrás (nem is akármilyen, egy törvényszöveg) mégiscsak fenntartotta emlékét. Mi tehát a teendő? Nem létező vár, de létező írott említés? Meglátásom szerint ilyen esetekben nem tehetünk másképp, mint Gelénest felvesszük az adattárba, ám kiegészítő-figyelmeztető jellel, esetleg kisebb betűmérettel, illetőleg bőséges magyarázattal látjuk el, hogy a majdani felhasználó számára világossá tegyük a létezésével kapcsolatos fenntartásokat, noha ekkor a nevezetes ökök már korántsem lesz annyira következetes. A kérdés csupán annyi, hogy a következetesség jegyében egy rendelkezésünkre álló – biztosnak tűnő – információtól megfosszuk-e a későbbi felhasználót, vagy vállalva a következetlenség ódiáját az

48 Az elmondottakra: *Cabello, Juan–Simon Zoltán*: Egy vár Vámosatya határában. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 67–68.

49 DL 17305. – *Csánki Dezső, Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. Budapest, 1890–1913. I. 336.

50 *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 455.

51 DF 220700. – Zsigmondkori Oklevéltár IV. (1413–1414). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1994. 1776. sz.

52 *Horváth R.*: Castrum Teremhegy i. m. passim.

utókorra hagyományozzuk azt is. Jelen sorok írója, vessenek rá követ, Gelénes adattári felvételét látja hasznosabbnak.

Ennek az esetnek további illusztrációja a Győr megyei Gönyű. S bár itt nem castellumról, hanem castrum említésekkel rendelkező objektumról van szó, módszertani értéke miatt talán nem haszontalan itteni rövid ismertetése. A birtokon az irodalom szerint a 14. század óta állhatott az 1433-ban először és az után 1447-ben is említett vár⁵³ melynek uradalmát is meglehetősen pontosan ismerjük. Utoljára tehát 1447-ben fordul elő írott forrásban, ezért jó eséllyel gondolhatjuk, hogy ezt követően kevéssel elpusztulhatott, ahogyan ezt Engel Pál idézett adattárában vélelmezte. Ezt a megállapítást látszanak gyámolítani a birtok 1458 utáni előfordulásai is. Történt ugyanis, hogy lényegében ugyanezekkel tartozékokkal együtt bukkan elő 1485-ben, majd 1513-ban is, ám ekkor Gönyűn szó sem esik erősségről,⁵⁴ amit nehéz másképpen értelmezni, minthogy az itteni erődítés már nem létezett. S a vidék – Győr és tágabb környezetének –, valamint a falu birtokosai, a Héderváriak 1458 utáni politikai szerepét ismervén, meglepődnünk sem kell. Mivel a család tagjai kezdettől fogva Mátyás híveinek szegődtek, e vidéken 1462-ig a királyi hatalom részben Sopron osztrák megszállása, részben a régióban nagybirtokos Szentgyörgyi és Baziniak ellenségessége, részben pedig a Kanizsaiak időnként megingó hűsége miatt, csak korlátozott mértékben érvényesült.⁵⁵ A Héderváriak ezért „kapóra jöhettek” Mátyásnak a környék feletti ellenőrzés megtartásában, ám e harcok esztendő múltával, illetve 1462/64 után a korábbi ellenfelekkel való ki- és megegyezés után az efféle kisebb erősségek felszámolását már a király is szükségesnek érezhette. Talán ez vezethetett Gönyű eltűnéséhez. Mindez persze csak – legyen mégoly csábító, de –, merő feltételezés, az erősség sorsát és főképp máig nem megoldott lokalizálását illetően (tudniillik nyomait eddig nem találják) a régészettudomány az illetékes. Minekutána tehát 1458 utáni írott említése nincs, s régészeti nyoma nem ismert, ezért Gönyűt hiába is keresné valaki a vár-adattárban, némi feladatot és kiegészítési lehetőséget hagyván a későbbi kutatógenerációk számára.

3. típus: Kizárólag az irodalom szerint létezett 1526 előtt

Az eddigiek alapján láthatóan sokszínű castellum-világban itt kap(ott) a legnagyobb teret a kutató elődök fantáziája. Olyan erősségekről van ugyanis szó, amelyek középkori létéről kizárólag szakirodalmi említésből „tudhatunk”, lett légyen szó forrás-félreértelmezésről, újkori adatok középkorba történt visszavetítéséről vagy éppen helynevek felcseréléséről.

E típus bemutatásakor újfent módszertani kérdések vetődnek fel. Annak bizonyítása, hogy egy vártörténeti (voltaképpen bármilyen) kézikönyv számára az első és a legfontosabb alapot maguk a levéltári források kell, hogy jelentsék, talán felesleges. Ezzel szemben azon már érdemes elgondolkodni, hogy ennek összeállításakor mennyire kell és mennyire szabad a korábbi irodalom állításaira tekintettel lenni, azokra reagálni. A honi középkorkutatás – ám félek, ez nem csupán magyarországi jelenség – átalakulásával összefüggésben joggal merült és merülhet fel az a kritika, miszerint a kutatás, a kutatók már nem vagy nem csak a források által nyújtott adatokkal és az azokból megrajzolható képpel,

53 Engel P.: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 320. – A Héderváry-család oklevéltára I–II. Közlik: Radvánszky Béla–Závodszy Levente. Budapest, 1909–1922. I. 194., 249.

54 Uo. 447., 529.

55 A tematikáról és a korszakról lásd: Horváth Richárd: Ismeretlen középkori erődítés Győr megyéből: Börcs. In: Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. Szerk.: Arató György, Nemes Gábor, Vajk Ádám. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25.) Győr, 2016. 727–747.

hanem az egyes kutatótársak (-elődök) által felvetett elméletekkel, ötletekkel foglalkoznak. Alkalmassint azokkal szemben írnak „ellen-tanulmányokat”, nem kevésszer öt cikkre alapozva egy hatodikat. Mi tagadás, a kérdés joggal és súlyosan esik latba, azaz tisztázni érdemes: „magunkkal” vagy inkább a forrásokkal kell és szabad-e foglalkoznunk, s mellyel milyen mértékben?⁵⁶

Ám van a kérdésnek egy másik eleme is. Ha szigorúan a történeti vár- és kastélykutatásra összpontosítunk is, nyilvánvaló, hogy a mostani adattárát megelőzték, időben nem is különösebben sokkal, további kézikönyv jellegű vagy magukat egyenesen annak tartó munkák. Legyen elég itt csupán Koppány Tibor már általunk is sokszor idézett középkori kastély-adattárára vagy az újabbak közül Kubinyi Andrásnak a késő középkori várakról napjainkban már az interneten is hozzáférhető gyűjtésére utalni.⁵⁷ Nos, ezekben és az ehhez hasonlatos gyűjtésekben nem egy alkalommal bukkanunk olyan objektumokra, melyekről kutatásaink alapján feltételezhető vagy biztosan tudható, hogy különféle félreértések sorozataként vélik őket középkori erősségnek, létüket a vonatkozó források nem igazolják, sőt sokszor cáfolják. Adódik tehát a kérdés: a vár-adattár ezekről tudomást se vegyen (mintegy elhallgassa őket) vagy vállalva az „egyik kötet a másikra reagál” ódiúmat, ezekre is tételesen térjen ki, elmagyarázva a felhasználó számára a probléma lényegét, okait? Ha a forrásokat feltétlen előbbre soroljuk, természetesen az első megoldás az üdvözítő (s lássuk be, a későbbi támadások egy részének méregfoga is kihúzhatónak tűnik ezzel).

A döntés meghozatalában azonban a későbbi felhasználói szempontok figyelembe vétele a perdöntő. Gondoljunk bele: a vár-adattár megjelenése után az érdeklődő kezébe kerülő kötetben hiába keresi például a Fejér megyei Adony castellumát, holott azt Koppány Tibor kézikönyve alapján joggal ismerheti Mohács előtti erősség gyanánt – az épületre vonatkozó információkat alább tárgyalom. Ebben a pillanatban indokolt részéről a kérdésfeltevés: vajon figyelmetlenség, hanyagság, esetleg tudatos elhatározás az oka, hogy adattárunkból ez az objektum kimaradt? Ha erről nem szólunk, akkor a felhasználókat bizonytalanságban hagyjuk, ráadásul arra kényszerítjük, hogy olyan kutatást is elvégezzenek, amire már sor került, csak épp eredményeit nem publikáltuk elvi megfontolások alapján. E példa alighanem elegendő bizonyíték arra, hogy ezeket az eseteket ne minősítsük öncélú szakirodalom-elemzésnek, hanem sokkal inkább az a cél érvényesülhessen, hogy a későbbi kutatógenerációkra minél kevesebb fantom vagy annak látszó információt hagyományozzunk. Ennél fogva magam úgy vélem, hogy a lehetőségek határain belül reagálni érdemes ezen objektum-említésekre, ám feltétlenül csak a közkézen forgó történeti kézikönyvek, adatgyűjtések szintjén. Az ugyanis irreális cél lenne, ha az elmúlt másfél évszázad teljes középkor-történeti irodalmában előkerülő vár-említések összegyűjtését próbálnánk meg. Nemrégiben jelen sorok írója ilyesfélére is kísérletet tett, mindössze egy esztendő várakhoz fűződő eseményét, az 1514-es „parasztháborút” illető irodalom-átvizsgálásra egyszer már sort kerített. Utóbbi bizonyította, hogy e téren is vannak perspektívák (például fantom-adatok, szándékos vagy épp véletlen téves forráshely-értelmezések felgöngyölítése) a kutatás

56 Az utóbbi években a középkorkutatás terén módszertani kérdésekről nem sok írás született idehaza, a kérdésre legutóbb: *Tringli István*: Szokás és szabadság. Tanulmányok a középkori magyar jogszokások és kiváltságok történetéhez. [H.n.], 2017. 9–10.

57 Koppány T.: A középkori Magyarország kastélyai i. m. passim – Kubinyi Andrásnak a középkori magyarországi várakra vonatkozó jegyzetanyaga, 14–16. század. Internetes elérhetősége: <http://www.btm.hu/sites/doksik/kozepekor/kubinyi-varak.pdf> (letöltés: 2017. december 20.)

előtt,⁵⁸ de a Magyar Királyság teljes területére és az 1458–1526 közötti teljes időkhözre terjedően ilyen irodalmi mélyfúrásra ma még képtelenség vállalkozni, s lássuk be, értelme is megkérdőjelezhető lenne.

Lássuk tehát a Fejér megyei Adonyt. Emlékezzünk, Koppány Tibor kastély-adattárába is bekerült, mint középkorban létezett castellum, s a Csepel-szigeti királynéi javak, 1463-tól Szakolyi Péter, 1464-től Magyar Balázs, majd fogadott fia és birtokainak örököse: Kinizsi Pál mezővárosaként, aki – Koppány szócikke szerint – az erősség építtetője volt, hisz 1491-ben „már állt” a birtokon a castellum, amely végül 1543-ban került török kézre, elvileg Fehérvár elfoglalásával egy időben. Mindezeket a műben három irodalmi és levéltári jelzet hivatott igazolni.⁵⁹

Nos, az előbbi adatok egy klasszikus késő középkori főúri castellum történetét vázolják fel. Áttekintve azonban a Koppány Tibor által hivatkozott irodalmat és forráshelyet, meglepő eredményre jutunk. 1. Csánki Dezső nagyszabású adattárában Fejér megye várai közt Adony nem szerepel, de még a mezővárosról tájékoztató adatok közt sem bújik meg egyetlen castellum-említés sem.⁶⁰ 2. Kállay István Adony történetét bemutató dolgozatában alig két oldal terjedelemben tér ki a település középkori történetére, ám akárhogyan keressük, erősségre vonatkozó utalást itt sem találunk. Pontosabban találunk, de nem középkorit. 1569-ben ugyanis egy levélben előfordul az adonyi castellum említése, ezért eséllyel gyanítható, hogy ennek az adatnak köszönhetjük a középkori erősség feltételezését.⁶¹ 3. Már csak azért is, mert bár a középkori kastélyok kézikönyvében az áll, hogy „1490-ben már állt”, a harmadik idevágó hivatkozás történetesen Kinizsi Pál 1490-ben kelt oklevele. Ennek kelethelye lenne a perdöntő – vélelmezem, mivel a levél egyéb részei szót sem ejtenek a mezővárosról –, ám ott világosan olvasható: „Ex oppido nostro Adon”.⁶² Mindezek ismeretében már ki is jelenthetnénk, hogy a középkori Adony castelluma csupán irodalmi adatokon nyugszik, ám gyanakvásunkat a fentebb említett vártopográfia Fejér megyei kötete is gyámolítja. Az őskortól a kuruc korig terjedő, a mai megyehatárokat figyelembe vevő feldolgozás szerint Adony területén négy erősség helyet is azonosított a kutatás, de ezek közül egyik sem rendelkezik középkori leletanyaggal.⁶³ Minthogy sem írott, sem régészeti nyomát ezidáig nem ismerjük, Adony castellumát újabb információ felbukkanásáig törölhetjük Mohács előtti erősségeink sorából.

A típus „állatorvosi lova” lehetne a Szabolcs megyei Kálló is. Akár a régebbi,⁶⁴ akár a frissebb⁶⁵ irodalomra tekintünk az erősséggel összefüggésben, rendre visszaköszön az információ, miszerint az 1570–1574 között tervszerűen felépített, szabályos alaprajzú vár a birtokos Kállaiak lerombolt kö-

58 A fentebb elmondottak nyomán itt törölmetszett irodalmi reflexió tanúi lehetünk, lévén a korábbi irodalom Dózsa-harcokban szereplő, várakkal kapcsolatos állításainak a forrásokkal történt összevetéséről és az ebből nyert merőben meglepő képről van szó. Ám az így megszületett eredmények fényében olykor mégsem főlegesen a korábbi irodalmak (nemegyszer szinte dogmává merevedett) állításainak felülvizsgálata. Horváth Richárd: Legendás várak nyomában. Várak a Dózsa-parasztháborúban. In: Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról. Szerk.: C. Tóth Norbert és Neumann Tibor. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2015. 243–266.

59 *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 110.

60 *Csánki D.–Fekete N. A.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. III. 307.

61 *Kállay István*: Adony. In: Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 13. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1979. 42–43.

62 DL 93505.

63 Terei György–Nováki Gyula–Mráv Zsolt–Feld István–Sárközy Sebestyén: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 3.) Budapest, 2011. 21–25.

64 Szabó János Győző: Felső-Magyarország eltűnt végvárai. In: Az Egri Vár Híradója 18. Szerk.: Szabó János Győző. Eger, 1983. 33.

65 *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 161.

zépkori castellumának helyére került. Ezzel szemben 17. század eleji forrásokból minden kétséget kizáróan tudható, hogy a vár építésének helyén egy akkor már romos Kállai-udvarház (erődítések nélkül említve) és egy kápolna állt, illetőleg az új vár gyanúsan szabályos, négyzetes alaprajza szinte formai alapon kizárja annak feltételezését, hogy egy korábbi és erődtített épület át- vagy beépítésével, azaz felhasználásával készült volna el.⁶⁶

Az Ung megyei Lucskán is irodalmi sor-hivatkozás miatt tételezhettük fel eddig egy castellum létét. Csánki Dezső monumentális adattárában utal arra, hogy a településen 1443-ban említenek egy erősséget (idézi is a forráshelyet – a leleszi konvent levéltárának egy oklevelét –: „castellum Luchka”).⁶⁷ A roppant meggyőző adatot Engel Pál is felvette vár-gyűjtésébe, Csánkira hivatkozván, s tőle átkerült azután Koppány Tibor középkori kastély-adattárába is.⁶⁸ A Csánki által megadott oklevél eredetijének megtekintésekor azonban világossá válik, hogy abban a „castellum Luchka” szóösszetétel nem szerepel, csupán a Lucska névalak, s utána (az oklevél sérült volta miatt) egy négy-hat szónyi hiátust követően látszik a szerfelett bizonytalanul olvasható castellum szó.⁶⁹ Horribile dictu az is elképzelhető, hogy a castellum alak forrásunkban elő sem fordul, vagy ha igen, az biztos, hogy nem Lucskához kapcsoltn. Ennél fogva az ezidáig egyszeri középkori említéssel rendelkező, s a későbbi időszakban sem adatolt erősség léte véleményem szerint legalább bizonytalanannak tekinthető.

4. típus: Kevéssel Mohács utáni írott említése létezik, így feltehető, hogy már korábban is állt

Az előző három csoportban olvasottakkal szemben most következnek az igazi problémát jelentő castellumok, melyeket nem sokkal korszakunk vége után említ írott forrás. Előjáróban érdemes leszögezni: 1526 után az akuttá és az ország belső területein is mindennaposá vált török fenyegetés, valamint az ekkor kitört polgárháború a korábbiaknál nagyobb mértékben növelte az erődítési kedvet. Ha volt valamikor igaz fénykora a „vár várat szül” elvnek, hát ezek az esztendőök bizonyosan annak számíthattak, különösen a királyság északnyugati és északkeleti régióiban.⁷⁰

Ugyanakkor az is indokolható hozzáállás, hogy az egyes objektumokkal szemben felmerülő gyanúkat talán mégsem lenne ildomos kizárólag efféle érveléssel elhessegetni. A kérdés lényege tehát abban áll: mit kezdjünk azokkal a kevés Mohács után írott forrá-

66 *Koroknay Gyula*: A kállói vár. In: Jóna András Múzeum Évkönyve II. (1961) 79–80., valamint *Uő.*: Kállói kapitányok. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok 13.) Nyíregyháza, 2006. 9–11.

67 *Csánki D.–Fekete N. A.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. I. 385.

68 *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 363. – *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 174.

69 DF 284123. Az eredeti mellett megtalálható a forrás 1824. évi másolata is, amely annak esetleg épebb állapotában készülhetett. Eszerint is (amelyre négy egymás után tett = jellel utalt a másoló) létezett már a szöveghiány, ám a korunkban nehezen olvasható szót ott valóban castellumként oldotta fel a másoló.

70 Csupán illusztráció gyanánt érdemes idézni Perényi Péternek I. Ferdinándhoz intézett, 1529-ben kelt sorait. „Jószágaimat mindenfelé mind az ellenség, mind Felsegednek ez a hadjárata elpusztította... Felseged elgondolhatja, miféle házakat és várakat őrzök és tartok fenn, mekkora költségeket kell a magam és azok fenntartására és őrzetére fordítanom, pedig mostanság a sziklákon és köveken kívül semmi egyebet nem jövedelmeznek.” *Détshy Mihály*: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 28.) Sárospatak, 1989. 10. – Az északnyugati megyékben is súlyos harcok folytak, lásd erre *Kenyeres István*: A trencsényi vár a XVI. században. Fons 2. (1995) 6–12.

sokban feltűnő castellumokkal, melyekről talán sejthető, hogy létük középkori eredetre nyúlik vissza?

Ez a probléma merül fel a Vas megyei Mesteri esetében. A megyei jelentőségű, középkori eredetű család (tagjai a 15. század közepétől rendre szolgabírák voltak,⁷¹ a család 1502-ben pallosjogot is szerzett⁷²) birtokainak központjában a korban szokásos méretű és kiépítettségű udvarházzal kockázat nélkül számolhatunk, amelynek azonban erődített voltát erre utaló régészeti és írott források hiányában nem ismerjük. Erősségként 1532-ben tűnik fel Szulejmán szultán hadinaplójában,⁷³ majd később is rendszeresen említették a források, ezért Koppány Tibor mindkét kastély-adattárába bekerült, mint középkori eredetű erődítés.⁷⁴ Utóbbi döntés az előzmények ismeretében indokoltnak látszik, habár az sem kizárható, hogy épp az 1526 utáni események indokolták a birtokosok számára a gyors megerősítést. Nagybirtokos arisztokratáknál sem ritka ez a jelenség, azaz a kérdés jelen ismereteink szerint nem dönthető el véglegesen.

Ugyanígy állunk a Tolna megyei Edelénnyel/Érténnyel. A Héderváriak birtoka 1521-ben (amikor Nándorfehérvár feladása miatt királyi döntés alapján elvesztették, s a Battyányiaké lett) klasszikus udvarházként szerepel a forrásokban,⁷⁵ s Mohácsig erődítést nem is említenek a településen. Korszakunk végét követően is sokszor előfordul a forrásokban puszta udvarházként,⁷⁶ de ismert 1536-ból máig egyetlen castellum említése.⁷⁷ Fontos hozzátenni, hogy a megye várkutatása tud egy viszonylag kis-méretű, nagyjából tíz méter átmérőjű, kör alakú erődítésről a területen, melynek (csak terepbejárásból ismert) leletanyaga *feltételelesen* a 16. századot is érintheti, ugyanakkor a feltételes mód indokolt a kutató szerint is.⁷⁸ Ehelyütt az óvatosságot alighanem nem tudjuk eltúlozni.

Jelen sorok írójának véleménye szerint ezekkel az objektumokkal, dacára a „középkor közeli” említéseknek (persze külön módszertani vizsgálatot érdemelne annak vizsgálata, hogy a bevett 1526-tól eltérően meddig számítsuk a középkor határát, vállalva a korszakolás okozta régtől ismert nehézségeket) óvatosan érdemes bánnunk. Ha a bevezetésben említett ökör következetességével járunk el, akkor eleve törlendőek a vár-adattárból, ha azonban a logikát és a józan eszünket vesszük elő, akkor talán indokoltabb, egy fentebb már érintett, 'Bizonytalanok' munkacímmel ellátott Függelékét csatolni a vár-adattárhoz, s abban elhelyezni e típus erősségeit. Utóbbi döntésnek két hozadéka lenne. Egyfelől erősen „középkor-gyanús” objektumok maradhatnának a kutatás és az érdeklődők látóterében. Függelékbe kerülésükkel és esetlegességük beismerésével másfelől kivédhetőek azok a kritikák, hogy miért nem terjeszkedett túl a kutatás az 1526-os időhatáron, hiszen a jelek szerint az 1530-as és talán még az 1540-es évek írott forrásaiban is találhatóak adatok jó eséllyel Mohács előtt épült objektumokra. Beláthatóvá válik tehát, hogy a középkori

71 C. Tóth N.–Horváth R.–Neumann T.–Pálosfalvi T.–W. Kovács A.: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. i. m. 32–34.

72 Hazai Okmánytár V. Kiadják: Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Győr, 1873. 392–393.

73 „4. kedd. Érkezés Ikervárhoz. Ez a vár és Mester nevű vár ma elfoglalttattak.” *Thury József*: Török történet-írók I. Budapest, 1893. 354.

74 *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 180., „Elpusztult középkori eredetű kastély az egykori Felsőmesteriben...” *Koppány T.*: Kastélyok a végvárok mögött i. m. 207–208.

75 DL 101551–553.

76 A Hédervári-család oklevéltára II. Közli: Závodszy Levente. Budapest, 1922. 21., 23., 25.

77 Uo. II. 83.

78 „az eddigi leletek alapján az erődítés a 13-15/16. század közé keltezhető”: *Miklós Zs.*: Tolna megye várai i. m. 208.

vár-adattár összeállításakor nem lehetett cél a korszakon akár évtizedekkel túlnyúló, terjedelmére sem jelentéktelen, ráadásul a Mohács előtti oklevelek digitális gyűjteményeihez képest felettébb szétszórt forrásanyag feltárása. Amit ismertünk és ismerünk, bekerülhet a Függelékbe, amit nem, azt a későbbi generációk még pótolhatják a kora újkori források rendszerezett feltárása után. Jelen sorok írójának ráadásul régtől fogva határozott véleménye, hogy kézikönyveinket – ahogyan azt tőlünk nyugatra számos országban megteszik – nagyjából két emberöltőnként fel kell és érdemes frissíteni, így e castellum-típus esetében alkalmasint jelentős újdonságokra lehet majd számítani, amikor a vár-adattár újbóli kiadásához fognak utódaink.

5. típus: Mohács előtti írott említése nem ismert, csak régészeti leletek alapján létezett 1526 előtt

Ehelyütt, némiképp vaskalaposan, az írott források vallatójaként könnyű lenne egy bon mot idézésével elodázni a választ, miszerint amiről nincs írott forrás a kései középkorban, az nem is létezett, ám az eljárás mégsem lenne helyénvaló. Legfőképpen azért nem, mert napjainkra a régészettudomány (elsősorban a hazai, de a Magyar Királyság területén ma létező utódállamokban is akadnak magyar és nem magyar szerzők tollából idevágó eredmények) számos objektumról „szállít” korábban nem ismert információkat. Minthogy dolgozatom előbbi részeiben épp arra utaltam, hogy a castellumok sokszor nem uradalmi központok, így írott említésüket sem szabad mindig kötelezőnek tekinteni, ezzel a jelenséggel is foglalkoznunk kell, folyamatosan szem előtt tartva, hogy birtok- és politikatörténeti kézikönyv készül, s nem régészeti célzatú munka.

A korábban többször citált kérdés most válik a legfontosabbá: egy történeti, jobban fogalmazva: történelmi, vár-adattár készítésekor mennyire kell és mennyire érdemes figyelembe venni társtudományok eredményeit? A válasz megadása előtt egy párját ritkító hazai kézikönyv sorozatról kell szót ejtenünk, amelynek kötetei nagyban segítenek e virtuális gordiuszi csomó átvágásában. 2007-ben több lelkes várkutató szakember kezdeményezésére útjára indult a „Magyarország várainak topográfiája” címet viselő sorozat, amely mára – igaz, a történész felhasználó számára sajnálatosan a mai országterület közigazgatási beosztását követve – a negyedik kötetéig jutott.⁷⁹ Ráadásul, noha nem e sorozat keretein belül jelentek meg, de további két megye várairól is hasonlóan alapos áttekintéssel bírnak.⁸⁰ E hat kötet megjelenése alapvetően új lehetőségeket nyitott a régészeti és a történeti kutatások számára. Utóbbiaknak azért különleges e sorozat, mert bár történeti adatok terén vállaltan nem kíván teljességre törekedni (nem is lehet feladata), a régészeti módszerekkel vagy akár csak terepbejárással és leletgyűjtéssel megfogható erősségek összegyűjtése terén annál inkább. E tekintetben a régóta ismert „Magyarország régészeti topográfiája” sorozattal állítható párhuzamba, azzal a remek különbséggel – legalábbis a mi szempontunkból

79 *Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén–Feld István*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 1.) Budapest-Miskolc, 2007; *Nováki Gyula–Baráz Csaba–Dénes József–Feld István–Sárközy Sebestyén*: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 2.) Budapest-Eger, 2009; *Terei Gy.–Nováki Gy.–Mráv Zs.–Feld I.–Sárközy S.*: Fejér megye várai i. m.; *Nováki Gy.–Feld I.–Guba Sz.–Mordovin M.–Sárközy S.*: Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig i. m.

80 *Magyar Kálmán–Nováki Gyula*: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.; *Miklós Zsuzsa*: Tolna megye várai. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.) Budapest, 2007.

–, hogy kizárólag az erősségekre összpontosít. E hat megye területén egykoron állt erősségekről tehát megbízható képpel rendelkezünk.

Nos, ezek után nézzük, miféle eredményekre juthatunk a késő középkori vár-adattár és e sorozat köteteinek ütköztetésével. Mindenekelőtt megnyugvással vehetjük tudomásul, hogy az írott források és a régészeti módszerekkel igazolható késő középkori erősséghelyek felettébb nagy számban egyeznek. Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Heves és Nógrád megyék példája azt mutatja, hogy amíg az ásásokból származó leletek és/vagy terepbejárások által mára a 13–14. század fordulójára jól datálható erősségek száma jócskán, alkalmasint kétszeresen, meghaladja az ugyanekkor az írott forrásokban szereplőkéét,⁸¹ addig ez az eltérés a középkor végén már nem vagy csupán alig látszik, sőt épp fordított jelenségre is lelhetünk.⁸² A fenti négy kötet áttekintése világosan mutatja, hogy ahol 15–16. századi erősség terepi nyomát ásatással vagy terepbejárással igazolhatóan ismerjük, azokról írott említéssel is rendelkezünk. Persze dőreség lenne mindezt a „pars pro toto” elve alapján hirtelenjében a teljes Magyar Királyságra kivetíteni, hiszen példaként a töröktől fenyegetett déli területeken az erődítések száma bizonyosan nagyobb lehetett, mint amikről egyáltalán említésünk maradt, de az arányok legalább beszédesek.

A fentiekben elmondottaktól merőben eltérő példákat persze régtől fogva ismerünk, melyek közül talán legjobban kutatott és publikált a Székelyföld vagy éppen a szász vidékek erősségeinek kérdése. Mára már közhelyszámba megy a megállapítás, hogy a székelyek lakta területeken is álltak várak a 13. századtól bizonyosan, de ezek zöme nem, vagy éppen csak egy-egy villanásra tűnik fel az írott forrásokban. Abban is biztosak lehetünk, hogy ezen erősségek egy része a 15. századig fennmaradt (jobbára a török betörések elleni mentsvárként), s ekkor sem lépték át okleveleink „ingerküszöbét”. Mint hogy ezek igazi „eldugott” menedék-várak voltak, politikai-jogi szerepük vajmi csekély lehetett, leletanyaguk is rövid, alkalmi használatról tanúskodik, így vitathatatlan létük dacára sem várható el, hogy írott említésük legyen, különösen nagyobb számban. Végezetül homogenitásuk ellenére e csoportban is akadnak eltérő jellegű (például a klasszikus magánföldesúri várakhoz hasonlatos Firtos vára) objektumok, melyek ugyancsak inkább a szabályt erősítő kivételekként értelmezhetőek.⁸³

Mintegy „advocatus diaboli”-ként ugyanakkor ellenpróbát is kell tennünk. Találunk-e olyan objektumot a késő középkori castellumok esetében, amelyet kizárólag régészeti eszközökkel (de azokkal bizonyosan) késő középkorinak tekinthetünk, ugyanakkor 1526 előtt

- 81 *Feld I.*: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon i. m. 379., valamint: Uő.: Várak a terepen – várak az írott forrásokban. Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményeiből. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2018. 133-144.
- 82 Heves megyéből a kutatás három olyan objektumot is ismer (Bükkszenterzsébet, Pétervására és Tarnalelesz), ahol 16. századi írott forrás említ castellumot, de nyomukat eddig nem sikerült a terepen fellelni. *Nováki Gy.–Baráz Cs.–Dénes J.–Feld I.–Sárközy S.*: Heves megye várai i. m. 82–83. – Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből ugyanez a szám egészen magas, tizennégy efféle épület-említésről tudhatunk. *Nováki Gy.–Sárközy S.–Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai i. m. 141–160.
- 83 E vártípusról legújabbban és adattári igényességgel: *Sófalvi András*: Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken. Kolozsvár, 2017. 119–140.

kelt írott kútfő nem említi? A fentebb elmondottak alapján ilyenekre nem lenne szabad nagyobb számban akadnunk, s ebbéli várakozásunkban nem is kell csalatkoznunk.

A valóban kisszámú példáink egyike a Pest megyében egykoron állt mogyoródi kastély. Koppány Tibor kastély-adattárának hála tisztában vagyunk az épület sorsának főbb csomópontjaival.⁸⁴ A településen állt az 1235-től említett bencések monostora, akik egyben a birtokosok is voltak.⁸⁵ A 15. század közepére a monostor elnéptelenedett, így azt és birtokait 1482-ben Mátyás kérésére a pápa az óbudai prépostsághoz csatolta.⁸⁶ Valamikor ezen évtized végén ugyanakkor Bátor Miklós váci püspök szerezte meg, a püspökség birtoka maradt, egészen Mohácsig.⁸⁷ A kutatás és a helytörténeti irodalom korábban úgy vélte, hogy az erősséget e birtokos-váltás után a püspökség emeltette, a korábbi monostor épületeinek, köveinek felhasználásával, esetleg az épület átalakításával. Annyit eddig is tudhattunk, hogy 1653-ban a váci püspökség egyik urbáriumában szó esik az itteni castellumról,⁸⁸ aminek bizonyítékát a területen folyt leletmentő ásások szállították. Eszerint korai reneszánsz faragványok kerültek elő a lelőhelyen.⁸⁹ Mindezek alapján az erősség (erődített monostor vagy castellum) Mohács előtti létében nem érdemes kételkednünk.

Előfordulnak ugyanakkor olyan objektumok, melyek legyenek bármennyire is „gyanúsak”, mégsem lehet őket egyértelműen késő középkori castellumként meghatározni. Dénes József régész megfigyeléseinek köszönhetjük többek közt Vérteskehely-Várhely lelőhely ismeretét. A településen kívüli erdőben világosan felismerhetőek egy nagyjából 70x50 méteres, négyszögű sánccal kerített erősség nyomai. Az erről tudósító Dénes az objektumot – annak dacára, hogy írott forrásból erősség voltát nem ismerjük, s területén kizárólag „kézzel vetett téglák” kerültek elő – formai-tipológiai alapon 15-16. századi castellumként azonosítja.⁹⁰ Jelen sorok írója ezzel a nem szakterületéhez tartozó kérdéssel nem kíván vitába szállni,⁹¹ csupán abbéli szándékának kíván hangot adni, hogy a vár-adattárban csak a biztos (vagy legalábbis általunk annak vélt) információk kerüljenek be, a fantom-adatok lehetséges számát minimálisra szorítva. Esetünkben egy majdani ásítás igazolhatja, hogy castellumról van szó (akkor a mostani 5. típus egyik új képviselője lesz), de akár ezt cáfolhatja is. Ennek megtörténteig azonban kézikönyvi – történeti kézikönyvi – felvétele nem indokolt.

Bátran leírhatom: a mogyoródihoz hasonló esettel szerencsére alig találkozunk, így jelen sorok írója, s általában az írott források kutatói e tekintetben mentesülnek attól a feladattól, hogy a magyaron kívül számos további utódállam szinte végtelen számú régészeti

84 *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 182.

85 *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000, 44.

86 Fraknói Vilmos–Lukcsics József: *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. (A veszprémi püspökség római oklevéltára) III.* Veszprém, 1902. 321–322.

87 1524-ben is püspöki birtok: DL 106081.

88 „Videtur in hac possessione fuisse residentia quaedam loco amoenissimo admodum castelli e regione Budae sita...” *Tringli István*: A váci püspökség török kori urbáriumai (forrásközlés). In: Váci Könyvek 4. (Új sorozat) Szerk.: Kővári Klára. Vác, 1989. 129

89 *Koppány Tibor*: A váci vár reneszánsz kőfaragványai. In: Váci Könyvek 7. (A Tragor Ignác Múzeum Közleményei) Szerk.: Kővári Klára. Vác, 1994. 180–181., *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye I.* Általános helyzetkép. Szerk.: Feld István, Horler Miklós, Koppány Tibor, Lővei Pál, Székér György. Budapest, 1988. 324–325.

90 <https://dnaploja.wordpress.com/page/2/> (A letöltés ideje: 2017. december 11.).

91 Az erősségről korábban Nováki Gyula is értekezett, s a datálás, illetőleg erősség-típus besorolás kérdésében ő sem tudott végleges eredményre jutni: *Nováki Gyula*: Négy középkori vár Komárom-Esztergom megyében. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk.: Terei György–Kovács Gyöngyi–Domokos György–Miklós Zsuzsa–Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 171–172.

irodalma után kutakodjanak, ami azért is hasznos, mert szakirányú ismeretek hiányában nem is lenne különösebben eredményes. Egyrészt, mert nem feladatuk, másrészt, mert a jelek szerint korszakunkra a valóban felépült objektumok az írott forrásanyagban is megjelennek. Legalábbis elsősorú többségük. Nem hallgatható el ugyanakkor, hogy Erdélyben és a mai Szlovákia területén számos olyan kora újkori kastély áll, melynek lehetnek középkori előzményei, ám behatóbb, s az esetleges középkori erődítések létéről és/vagy hiányáról számot adó kutatások ezekről kevésbé vagy csak egy-egy kisebb régióra vonatkozóan állnak rendelkezésre, nem is beszélve a korábban említett, igencsak ingoványos erődített udvarház/castellum kérdésköréről.⁹²

6. típus: Mohács előtt kizárólag építési engedélye ismert

Az első, de még második pillantásra is furcsának tűnő kategória nem tévedés eredménye. Áttekintve ugyanis az 1526 előtti várépítési engedélyeket – melyekről a dolgozat elején már esett szó – több olyan esettel találkozhatunk, amikor a királyi engedély dacára az erődítés mégsem épült fel, s olykor mindezt az írott forrásokon túl régészeti „eredménytelenséggel” is alátámaszthatjuk. Ilyenkor tehát újból fantom-várakkal kell dolgoznunk: a vár-adattár alapelve, miszerint minden írott forrásban említett várnak szerepelnie kell benne, megköveteli, hogy – még ha megkülönböztetett módon, de – szerepeltessük ezeket az objektumokat is. Különösen igaz ez akkor, ha az engedély nem általánosságban szól a kedvezményezett birtokain emelendő castellumról, hanem egyedileg nevez meg egy-egy települést.

E vizsgálat megtételében a korábban már idézett vártopográfia-kötetek ismét segítő kezét nyújtanak. A Heves megyei Erk birtokra kapott 1435-ben Berzevici Pohárnok István fa erősség („castellum seu fortalitium ligneum”) emelésére engedélyt Zsigmond királytól.⁹³ Jól tudván, hogy a fából emelt épületek régészeti nyomai sokkal nehezebben megragadhatóak, mint kőből emelt társaiké, a településen és annak határában az alapos kutatás semmiféle erődítés nyomára ezidáig nem bukkant,⁹⁴ ahogyan az engedélyezett objektumnak 1458–1526 közötti írott említése sem maradt korunkra, illetőleg ilyenre az eddigi kutatás még nem bukkant.

Kisértetiesen hasonló esettel találkozunk a korábban Varasd, majd korszakunkban Zala megyeivé váló,⁹⁵ igencsak kacifántos nevű Safarjevavesz/Saffarcska birtoknál. A települést több másikkal együtt 1481-ben Szentersébeti Hohperger Kristóf adta el Varasdi Mihály deák, udvari lovagnak.⁹⁶ Utóbbi

92 A klasszikus „udvarházas”, alighanem eredetileg is nagy számot jelentő, középkori szemmel nem-erődítettnek számító példáink az utóbbi időkben egyre szaporodnak. Szlovákia: A Turóc megyei Necpál kastélyát, melyről rendelkezünk ugyan „curia” adatokkal – sőt olyannal is, ahol az épület udvarbírájáról („provisor curie”) esik szó: (A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. Budapest, 1991. 246. és 338. sz.) –, a castellumok közé aligha sorolnánk. Az épület legutóbbi feldolgozása 15. század végi, jelentős méretű épületként mutatja be, erődítések nélkül. *Tomáš Janura–Krištína Zvedelová–Marek Šobola*: Vidiecke šľachtické sídla v Turčianskej stolici. Bratislava, 2014. 111–115. – Románia: A disznajói középkori udvarház kutatása is napvilágra hozott sáncot az épület körül, s nem zárta ki egy körítőfal létét sem, ám az írott forrásokban kizárólag „curia” alakban ismerjük, s akként is tekinthettek rá. *Bakonyi Regina*: A disznajói udvarház kutatása. *Castrum* 16. (2013/1-2.) 17-18. – Ezen túl egyetlen „gyanús” adatunk, hogy 1509-ben az eleve beszédes nevű Porkoláb Tamást ezen épület „castellanus sew officialis”-a gyanánt említik (DL 28561.).

93 DL 70499.

94 *Nováki Gy.–Baráz Cs.–Dénes J.–Feld I.–Sárközy S.*: Heves megye várai i. m. III. 92.

95 Csánki Dezső a Muraközbe lokalizálta: *Csánki D.–Fekete N. A.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. III. 99.

96 DL 18559.

esztendő múltán itteni birtokára klasszikus castellum építési engedélyt („castellum seu fortalitium ligneum aut lapideum”) szerzett,⁹⁷ ám jelen ismereteink szerint mindez írott szöveg maradt, az erősség soha nem szerepel okleveleinkben, illetőleg ilyet nem ismernek a terepen mozgó szakemberek sem.⁹⁸

Végezetül nem feledendő, hogy a 82. jegyzetben említett tizenhét objektum is voltaképpen e kategóriába kívánkozik, dacára annak, hogy többségüket 1526 utáni forrásokban emlegetik. Kronológiai okokból tehát nem, de módszertani megfontolások alapján e középkori típusunk kora újkori megfelelőinek számítanak.

Ezen adatok ismeretében nem marad más lehetőség, minthogy leszögezzük, kihagyásuk értékes birtok- és társadalomtörténeti vizsgálatokat csorbíthatna, így felvételük az adattárba véleményem szerint feltétlenül indokolt. Természetesen megkülönböztetve valóban létező társaiktól.

Zárszó helyett

Ha mármost a fentiek mérlegét kívánjuk megvonni, röviden arra juthatunk, hogy a késő középkori vár-adattár a bemutatott hat castellum-típusból legkevesebb ötöt tartalmazni fog, természetesen a forrásfeltárás eredményeinek arányában (és a sokszor szükséges egyedi elbírálás alkalmazásával). Meglátásom szerint részben a 4-es, esetleg bizonytalan-ként felvéve, és teljes mértékben az 5-ös számot kapott erősség-csoport bátran elhagyható, s ennek több indoka van. Egyfelől jelen sorok írója nem lévén régész, egészen egyszerűen szaktudás hiányában sem vállalkozhat az utóbbi csoport megítélésére (lásd fentebb Mogyoród kérdéses esetét). Másfelől, s ami ennél fontosabb, szépen kirajzolódni látszik a tény, hogy a kései középkor erősségeinek zöme azért előfordul írott forrásainkban. A véletlenekkel és a forráspusztulással – noha mindkettő létező jelenség – most nem számolva, majdnem biztosak lehetünk abban, hogy amit a források korszakunkban erődített objektumnak gondoltak, akként is írták le. Hogy mikor és milyen terminológiával, annak könyvtárnyi irodalma van, ráadásul esetünkben mindez szempontunkból másodlagos. Azok az erősségek (castrum-castellum-fortalitium-stb.), amelyek bármilyen okból politikai, jogi, katonai jelentőségre tettek szert, elsöprő többségében fel-felbukkannak a Mohács előtti írott forrásanyagban.

Ráadásul van az utóbb említett típus(ok) elhagyásának egy további nyomós indoka. A nemzetközi (elsősorban német) és a hazai, jobbára régészeti tematikát érintő irodalmakban újabban visszaköszön az úgynevezett vegyes érvelés („gemischte Argumentation”) módszertani problematikája. Ennek lényege abban áll, hogy egy történeti kérdés megoldásakor történeti és régészeti érveket vegyesen használ fel a kutató, olykor egyiket a másikkal megtámogatva, ami – legalábbis széles körben elterjedt nézet szerint – sokszor tévútra viheti a feltárást, illetőleg a régészeti érvelések igyekeznek egy-egy „divatos” történeti elméletet megtámogatni, keltezéseiket arra visszavezetni. Nos, nem kívánván e módszertani kérdés dzsungelszerű rejtelmében és irodalmában elmerülni, kézenfekvőnek látszott, ha e „vegyes érvelés” vádjának még a lehetőségét is kerüli a majdani adattár. Ebből eredően az

97 DL 18668.

98 *Vándor László*: A középkori várépítéset Zalában. In: Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. Főszerk.: Vándor László. Zalaegerszeg, [2000]. 49–52., illetve *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 205.

eleve régészeti feladatnak számító erősség-lokalizálásról,⁹⁹ illetőleg a csak régészeti adatokkal igazolható castellumnak tartható épületek felvételétől érdemesnek látszik eltekinteni. Mindkét kérdésben, különösen az utóbbiban a vár- és régészeti topográfiák hivatottak érdemben nyilatkozni, ahogyan erre figyelmeztet is a kutatás.¹⁰⁰ Immáron többedszerre érdemes nyomatékosítani: a „Magyarország világi archontológiája 1458–1526” címet viselő kézikönyv harmadik kötete nem a Magyar Királyság középkori várainak teljességre törekvő (különösen nem topográfiai, formai célzatú) számbavételére, hanem az ezen objektumokra vonatkozó írott források tudatosan válogatott, politika-, társadalom- és birtoktörténeti szempontból számottevő összegyűjtésére és rendszerezésére vállalkozik. Amint tette azt az előképének tekintett, Engel Pál által összeállított gyűjtés is. S talán ezen előkép, valamint a fentebb bemutatott típusok és hozzájuk utalt példák ismeretében utólag belátható, más megoldás nem is igen jöhet szóba egy történettudományi kézikönyv összeállításakor.

99 Annak dacára is, hogy Engel Pál archontológiai kézikönyvében ezt megtette, s napjainkban is léteznek erre szakosodott „vár-blogok”. Például Dénes József: <https://dnaploja.wordpress.com/> (A letöltés ideje: 2017. december 27.). – Természetesen a legfőbb idevágó honlapról (www.varak.hu – A letöltés ideje: 2017. december 27.) nem is beszélve.

100 „Általánosságban is megállapítható, hogy várkutatásunk nagy adóssága a feltárt leletanyagban és az építményekben megtestesülő régészeti forrásanyag részletekbe menő, történeti célkitűzésű értelmezése.” Feld István: A várkutatás, mint történeti diszciplína. Bevezetés egy konferenciakötethez. In: A Castrum Bene Egyesület 12. vándorgyűlése. A várkutatás írott és képi forrásai. Arrabona 44/2. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei. Főszerk.: Székely Zoltán. Győr, 2006. 13.

MÜLLER RÓBERT

KESZTHELY-FENÉKPUSZTA

Pannonia területéről öt belső erődöt ismerünk.¹ Ezek közül a Keszthelytől délre a Balaton átkelőhelyénél található fenékpusztai a legismertebb, a legjobban kutatott. Már Bél Mátyás adott róla egy rövid leírást az 1740-es években,² 1786-ban pedig Korabinszky János azt is tudta, hogy a gróf (Festetics Pál) épületeket ásattott fel és közben sírokat is találtak.³ A korabeli térképek is jelezték a római kori erődöt.⁴ Rómer Flóris, a magyar régészet atyja 1859-ben járt a helyszínen és felmérte a felszíni nyomokat.⁵ Lipp Vilmos 1879-ben lett a keszthelyi premontrei gimnázium igazgatója. 1883-ban kapott engedélyt Festetics Tasziló gróftól a kutatásra. Feljegyzései alapján az erőd legnagyobb építményébe, az ún. „A” épületbe is beleásott.⁶ 1885-ben 300 sírt tárt fel, amelyek döntően késő római koriak voltak, de előkerültek olyan kosaras függők, stílustűk, korongfibulák és kard, amelyek nem illettek ebbe a körbe.⁷ 1898-ban alakult meg a Balatoni Múzeum-Egyesület, amelynek titkára, Csák Árpád már a következő évben megkezdte az erőd és temetőjének feltárását. Kutatóárkokkal 14 épület helyét és alaprajzát tisztázta. Eredményeit Kuzsinszky Bálint foglalta össze.⁸ Az értelmezhetetlen „C” épületet 1904-ben a szőlő alá forgatás során előkerült falmaradványok alapján rögzítette.⁹ A két világháború között gyakorlatilag nem voltak feltárások, de számos munka foglalkozott a korábbi leletekkel. Így Alföldi András a továbbélő késő antik népszerűség 6. századi hagyatékának határozta meg a Lipp-féle feltárás egy részét,¹⁰ Fettich Nándor is több munkájában foglalkozott Fenékpusztával,¹¹ Nagy Lajos szerint pedig két ókeresztény bazilika is állt az erőd területén.¹²

1947 és 1953 között Radnóti Aladár vezetésével az erőd területén és temetőiben folyt kutatás. Feltárták az északnyugati és a délnyugati saroktornyot, a déli erődkapu előtt előkerült a Károling-kori temető.¹³ 1959-60-ban pedig Sági Károly befejezte az ókeresztény bazilika,¹⁴ Barkóczi László pedig a horreum és a mellette lévő gazdag temető feltárását.¹⁵ 1970-től 1973-ig Sági Károly, 1976-1983 között pedig Erdélyi István irányította a tervásatást. 1992 és 2002 között Müller Róbert végzett több megelőző feltárást, 2009 óta pedig Heinrich-Tamáská Orsolya vezeti a kutatást. Ő vezette 2006 és 2009 között azt a Deutsche Forschungsgemeinschaft és az MTA által finanszírozott projektet, amely egységesítette

1 TÓTH 2009, 61-71.

2 BÉL 1999, 42-43.

3 KORABINSZKY 1786, 544.

4 HEINRICH-TAMÁSKA – MÜLLER – STRAUB 2012, 15., 22-23. kép

5 RÓMER 1862.

6 MÜLLER 2012, 37-38.

7 LIPP 1886; MÜLLER 2010a, 13-19.

8 KUZSINSZKY 1920, 53-74; BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966, 83-84, 13. kép.

9 BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966, 13a. kép.

10 ALFÖLDI 1926, 38-56.

11 FETTICH 1926; FETTICH 1937; FETTICH 1951.

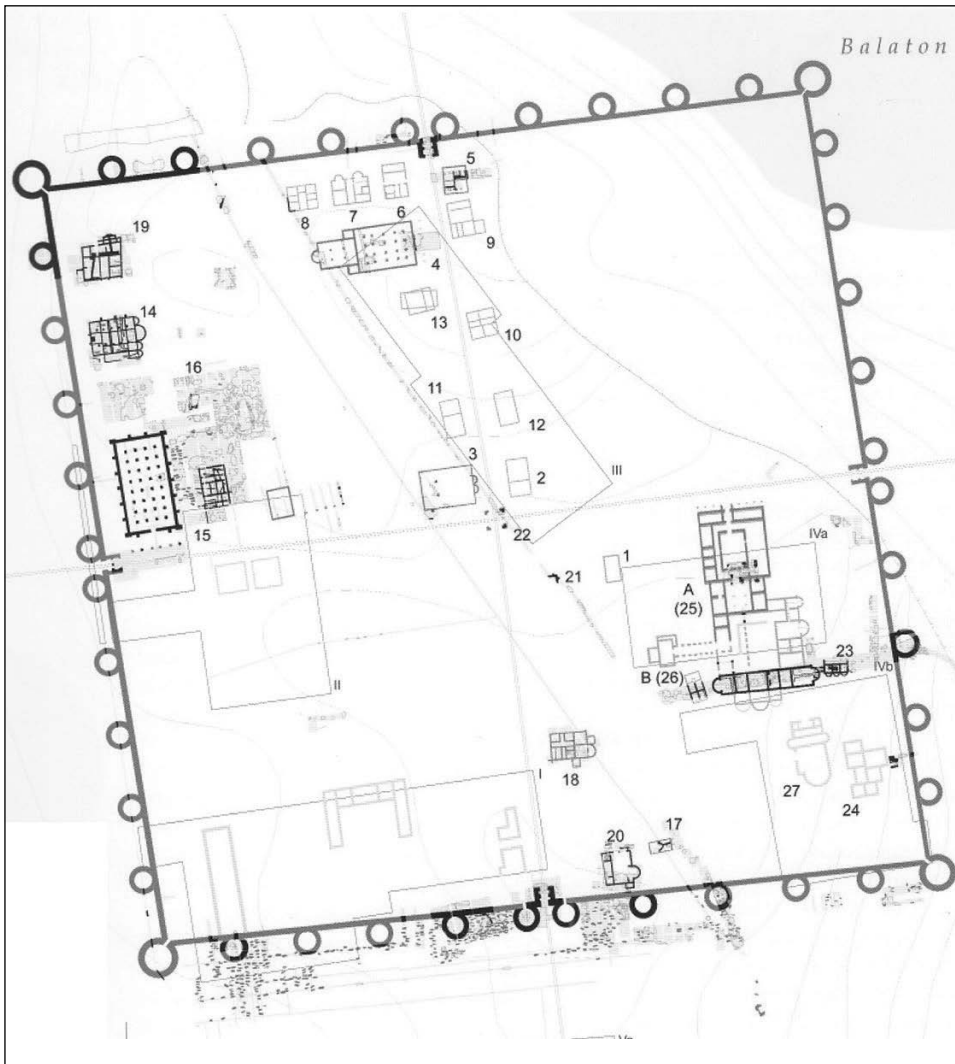
12 NAGY 1938, 77-79.

13 BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966, 82-86.

14 SÁGI 1961; HEINRICH-TAMÁSKA 2010; HEINRICH-TAMÁSKA 2011c.

15 BARKÓCZI 1968; VIDA 2011.

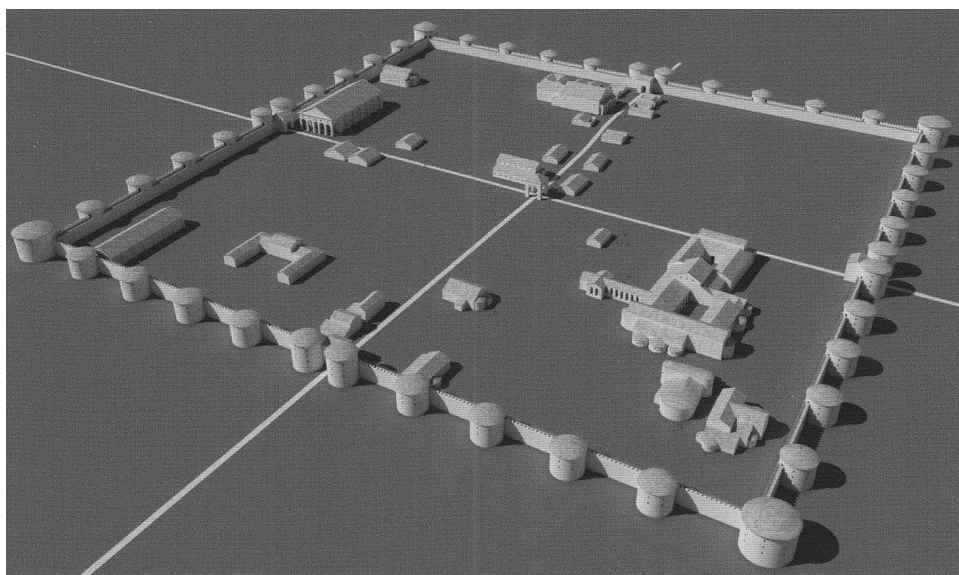
és összegezte a korábbi feltárások dokumentációit és adatait.¹⁶ Véglegesítette az épületek számozását (1-27) és geofizikai mérésekkel további hét épület helyét határozta meg (1-2. kép).¹⁷ 2010-ben indult el a Castellum Pannonicum Pelsonense sorozat, amelynek eddig hat kötete jelent meg.

1. kép: A fenékpusztai erőd alaprajza (Heinrich-Tamáská 2011 nyomán)

16 HEINRICH-TAMÁSKA 2013.

17 HEINRICH-TAMÁSKA 2011a, Beilage.

2. kép: A fenekpusztai erőd makettje (Heinrich-Tamáska - Müller - Straub 2012 nyomán)

Végül is mit tudunk ma a fenekpusztai erődről? A szinte szabályos négyszög alaprajzú erőd méretét korábban 377x358 m-esnek vélték, Heinrich-Tamáska Orsolya legutóbbi pontos mérése szerint a falak hossza 377 és 388 m között változott.¹⁸ Az erődöt 44 kerek torony védte. Eredetileg mind a négy oldal közepén volt kapu, ahol közelebb voltak egymáshoz a tornyok, és még egy belső, négyszögletes torony is védte a bejáratot. Alapfalai 2,6 m szélesek, Sági Károly számítása szerint 67.000 m³ követ használtak fel a felépítéséhez.¹⁹

Máig vitatott, hogy mikor építették fel. Abban egyetért a kutatás, hogy 4. századi, de ezen belül elhangzott, hogy a tetrarchia idején, Nagy Constantin, II. Constantius vagy I. Valentinianus uralkodása idején, a legkésőbbi javaslat szerint 375 után. A magam részéről, Radnóti Aladárral egyetértve, én mindig azt képviseltem, hogy a 4. század közepén, II. Constantius uralkodása alatt készült el az erőd.²⁰ Nemcsak az erőd éremforgalma, de egy korábbi épületben talált, Vetranoival (350) záródó éremlelet, és az építők által a déli erőd fal előtt, II. Constantius idején megnyitott temetők is megerősítik ezt.²¹ A heténypusztai és a ságvári erődnek van egy korábbi, keskenyebb fallal és U-, legyező- vagy négyszög alakú tornyokkal ellátott első periódusa.²² Tácott csak ez az első periódus épült meg,²³ míg Környéről²⁴ és Fenekpusztáról csak a kerek tornyos második periódus ismert.

18 HEINRICH-TAMÁSKA 2011a, 662.

19 SÁGI 1978, 114-115.

20 MÜLLER 2011 a korábbi elképzelések összefoglalásával.

21 MÜLLER 2010a.

22 TÓTH 2009, 19-49.

23 TÓTH 2009, 65-71.

24 SZABÓ – HEINRICH-TAMÁSKA 2011.

Az erődök belső szerkezete is hasonlóságot mutat. Valamennyiben megtalálható egy kiterjedt alapterületű, a nagy villaépületekre emlékeztető főépület, egy vagy több horreum, fürdőépület, hiányoznak viszont a katonaság elhelyezésére szolgáló barakkok (contuberniumok).²⁵ A belső erődök rendeltetésére vonatkozóan sem volt egységes a kutatás álláspontja. Radnóti Aladár szerint paramilitáris egységek állomásoztatására és refúgiumként szolgált, Mócsy András civil rendeltetésűnek, császári latifundiumok központjainak gondolta, míg Soproni Sándor és Tóth Endre a katonai rendeltetés mellett foglalt állást és a Notitia Dignitatum cohors állomásainak, illetve a mozgó haderő, a comitatenses támaszpontjainak vélte azokat. Az egységes alaprajz és a méreteik alapján ezek az erődök csakis központilag elrendelt, katonai beruhásként valósulhattak meg. Belső szerkezetük és az előkerült leletek alapján viszont ma már egyetért abban a kutatás, hogy az erődök funkciója kettős volt. Egyrészt raktárbázisok voltak, mai kifejezéssel élve, logisztikai központként a limes élelemmel és egyéb anyagokkal való ellátását szolgálták, másrészt katonai rendeltetésük is volt, a védelemre is berendezkedtek.²⁶ Abban már eltérnek a vélemények, hogy a belső erődök helykiválasztásában még nem játszottak-e szerepet stratégiai megfontolások, vagy pedig a limessel párhuzamos vonalként védték a provinciát és az Észak-Itáliába vezető utakat.²⁷ A raktárbázis funkciót erősítheti az a feltételezés, hogy Fenépusztán az erőd előzménye a nagy „A” (25.) épület déli fele (3. kép), és néhány egyéb épület az erődön belül és kívül. Eszerint itt korábban egy mezőgazdasági „nagyüzem” működött, ez állhatott akár központi irányítás alatt is. A felépített erőd tájolása ennek a gazdaságnak a főépületéhez igazodott, amit feltehetően az erőd megépítésével egyidejűleg észak felé megtoldottak és egy porticusszal láttak el.²⁸

A védművekben és a belső épületekben is több pusztulási réteg került elő. Ezek közül az első, amely szinte minden épületben is kimutatható, a 374-es szarmata-kvád betöréshez köthető.²⁹ A közeli Szökedencsen előkerült 374-gyel záruló érelemlet³⁰ igazolja, hogy ez a támadás elérte Fenépuszta környékét is. A horreum mellett egy sütőde üzemelt 16 nagy kemencével. Egy részükbe oszlásnak indult hullákat temettek (4. kép). Sági nyomán korábban elfogadta a kutatás, hogy ezt a sütődét és a tömegsírokat 456-ban, a keleti gótok támadását követően temették be. A ságvári horreumban talált hiányos vázak és a szabadbattyáni késő császárkori telepen talált hasonló tömegsír alapján azonban erre az eseményre a 374-es betörést követően került sor.³¹ A pusztítást gyors helyreállítás követte, még a sütődét is megújították 14 kisebb kemencével. A temetőkből nem figyelhető meg törés, azokat folyamatosan használták az 5. század közepéig.³²

Jordanes művéből tudjuk, hogy a keleti gótok egyik királya, Thiudimer központja a lacus Pelsois, vagyis a Balaton mellett volt, a nagy tó partján pedig Fenépuszta az egyetlen erődített hely. Korábban úgy vélték, a keleti gótok először elfoglalták és felújították az erődöt, majd később visszatértek, és a környék lakosaival helyrehozták

25 Tóth 2009, 73-76.

26 Összefoglalóan Tóth 2009, 73-80; HEINRICH-TAMÁSKA 2007-2008, 211-215; HEINRICH-TAMÁSKA 2011a, 655-658.

27 Tóth 2009, 72-73; HEINRICH-TAMÁSKA 2011a, 654-655.

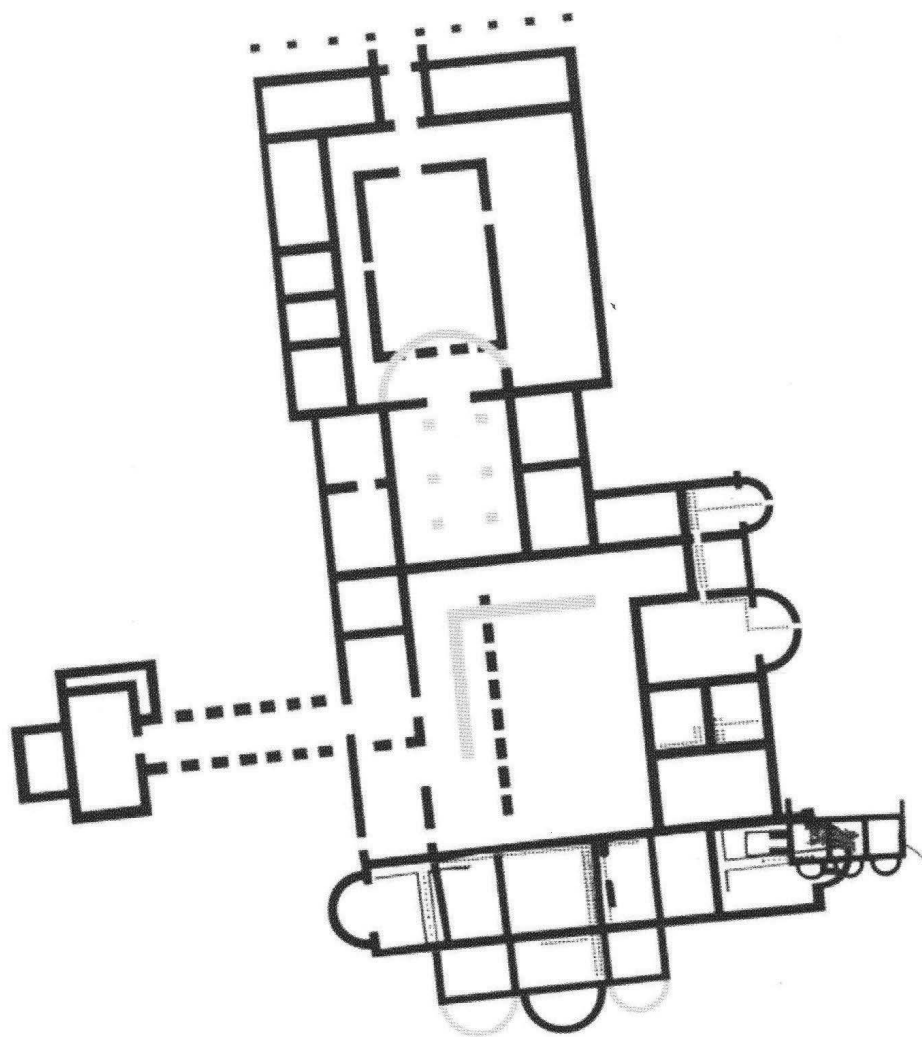
28 HEINRICH-TAMÁSKA – MÜLLER – STRAUB 2012, 33 és 40-41.

29 HEINRICH-TAMÁSKA – PROHÁSZKA 2008, 149-150; MÜLLER 2011, 147-148.

30 R. ALFÖLDI 1949, 86-87.

31 HEINRICH-TAMÁSKA – PROHÁSZKA 2008, 149-150; MÜLLER 2011, 147-148

32 MÜLLER 2010a, 238-242.

3. kép: A főépület (25, 23) korrigált alaprajza (Heinrich-Tamáská - Müller - Straub 2012 nyomán)

azt.³³ Kétségtelen, hogy a déli erődfaltól távolabb lévő három temető használata az 5. század közepén megszűnt.³⁴ Ezt követően az antik lakosság csak közvetlenül a falak mellé temetkezett. Ezzel egyidejűleg egy germán közösség is élt az erődben. Korábban keleti gótként határozták meg azt a temetőt, amely az erőd délkeleti részétől mintegy 200 m-re került elő, és a 31 sír többségébe torzított koponyájú halottat temettek. Tekintve, hogy a

33 SÁGI 1990, 294-300.

34 MÜLLER 2010a, 240-241.

4. kép: A sütőde egyik tömegsirként használt kemencéje (Horváth L. felvétele)

torzított koponyájú halottak közt magas a gyermekek száma, ma a temetőt inkább az 5. század középső harmadára keltezük, és így az ide temetkezők a hunok szövetségeseiként telepedhettek meg itt.³⁵

A valeriai belső erődök az 5. század első felében, a provincia hunoknak történt átadásával és a római katonaság illetve adminisztráció kivonulásával egyidejűleg elnéptelenedtek. A fenékpusztai erőd azonban lakott maradt. A keleti gótok Illyricumba (473?), majd Itáliába vonulása után feltehetően a környék késő antik népessége húzta meg magát az erődben. Környékünk az Észak-Dunántúlt meghódító langobardok és a keleti gótok drávai határvonala közötti lakatlan „senki földje” határán helyezkedett el.³⁶ A bizánci-keleti gót háborút kihasználva 535-536 táján a langobardok meghódították Dél-Pannoniát. A fenékpusztai átkelő déli oldalán, Vörsön nyitottak egy temetőt. Az erőd területéről csak néhány bepecsételt kerámiatöredék utal a langobardokra.³⁷

35 STRAUB 2011.

36 BÓNA 1993, 106-107.

37 SÁGI 1990, 39. ábra.

568-ban az egész Kárpát-medence urai az avarok lettek. Az avar szállásterület nyugati határa a Szombathely-Keszthely-Pécs vonal volt.³⁸ De az erődöt nem szállták meg az avarok. A 6. század utolsó harmadában a helyi őslakosság kelet-alpi, dalmáciai és a Balkánról származó provinciális népséggel és különböző eredetű germán csoportokkal egészült ki. Kialakult a korai Keszthely-kultúra. Még a közelmúltban is jelentek meg dolgozatok, amelyek szerint ennek a keresztény alapú anyagi műveltségnek a hordozója kizárólag a helyben továbbélő késő római népség volt.³⁹ Az a tény, hogy hat-hét egyidejűleg használt temetőt ismerünk az erőd területéről és közvetlen környékéről, önmagában is arra utal, hogy több helyről és feltehetően nem is egy időben érkeztek az ide temetkezők. A vezetőik sírjainak gazdagsága kizárja, hogy ezt a népséget kizárólag az írott forrásokból is ismert, Sirmiumból, Singidunumból és a Balkánról behurcolt és itt letelepített hadifoglyok alkották.⁴⁰ Feltehetően a szláv előnyomulás elől is menekültek provinciálisok az avarokhoz, akiknek szükségük volt a szaktudásukra, és ezt meg is fizették.⁴¹ Ezen kívül számolhatunk olyan germán csoportokkal, amelyek abban a reményben jöttek ide, hogy az avar rabló hadjáratok résztvevőiként a hadizsákmányból is részesülnek. A vezetőréteg a háromhajós, három apszissal záródó, ekkor átépített bazilikába és a közeli horreum mellé temetkezett, de a Lipp által feltárt temetőrészletben is karddal temettek el egy férfit, akinek a neje arany kosaras függőt viselt (5. kép).⁴² Az erődtől 800 m-re, a Pusztaszentegyházi

5. kép: Arany kosaras függő Lipp V. ásatásából (Szenthe G. felvétele)

38 BÓNA 1963, 62.

39 BIERBRAUER 2004.

40 MÜLLER 1987, 108-109.

41 KISS 2006, 156; KISS 2008, 266.

42 MÜLLER 2010a, 245.

dülői temető központi helyén egy magas rangú vezető sírja került elő, katonai kíséretével és szolgálóival.⁴³ Az egyidejűleg használt temetők rítusa és a mellékletek sok rokon vonást mutatnak, de kisebb-nagyobb eltérések is megfigyelhetők. A bevándorlás elméletét erősíti, hogy az erőd déli kapuja és a délnyugati saroktorony közötti, folyamatosan használt köznepi temető sírjainak kisebb hányada keltezhető az 5. század közepe és a 6. század közepe közötti egy évszázadra, és aránytalanul több, kora avar kori tárgyakkal a 6. század utolsó és a 7. század első harmada közötti hat évtizedre.⁴⁴ Az erődöt rendeltetésszerűen használták, több épületből ismerünk 568 és 630 közé keltezhető tárgyakat. Ugyancsak egy új népesség megjelenése mellett szól, hogy 568-at követően a környéken több új, nagy sírszámú temetőt nyitottak meg (Kéthely-Melegoldal, Keszthely-Dobogó, Gyenesdiás-Döngelég), és egyiknél sem sikerült közvetlen késő antik előzményt találni.⁴⁵

A korai Keszthely-kultúra népessége viszonylagos önállósággal rendelkezett, „határhelyzetéből” adódóan kapcsolatot tarthatott fenn a keresztény Európával, és követni tudta a divatváltozásokat. Változás a 7. század első harmadának végén következett be. A Konstantinápoly falai alatt 626-ban elszenvedett súlyos vereség után az avar birodalomban belső háborúra került sor. A fenékpusztai erőd lakói feltehetően a későbbi vesztesek oldalán álltak. Így amikor az avarok úrrá lettek a helyzeten, a bosszú sem maradt el. Az erődöt megostromolták, majd felégették. Ennek minden védőműben nyoma maradt. A vezetőréteg elmenekült vagy kiirtották.⁴⁶ A túlélőket Kovrig Ilona szerint áttelepítették Keszthelyre, ahol ekkor nyílt meg a „városi” vagy „sörházkeri” temető.⁴⁷ A Keszthely-kultúra népessége avar katonai felügyelet alá került.⁴⁸ Keszthelyen a betelepített avarokkal közös temetőben, de térben elkülönülve temetkeztek a keresztények.⁴⁹ Külső kapcsolataiktól elszakítva a 7. század második felétől egy egészen sajátos, egyedülálló ékszeranyagot hoztak létre - a nagyméretű kosaras függőket, a hosszú hasított szárú ruhatűket és a kígyófejes lemezkarperceket -, amely kizárólag Keszthely környékén fordul elő.

Fenékpusztán az antik továbbélés tehát 630 tájáig követhető. Ekkor az erőd elnéptelenedett és két évszázadra lakatlanná vált. Sági Károly szerint az erődöt újjáépítették, és folyamatosan lakott maradt az Árpád-korig.⁵⁰ Elméletét az általa kiásott ókeresztény bazilika építéstörténetére alapozta.⁵¹ Az azonban már 1987-ben kiderült, hogy a bazilikát a 630-as pusztulás után többé nem használták.⁵² Újabban felmerült, hogy a 14. épület - a bazilika - csak a korai Keszthely-kultúra időszakában vált katolikus kultusz helyé.⁵³

A 9. század közepe táján ismét lakottá vált Fenékpusztá. Ennek az időszaknak azonban már semmi köze nincs a római kontinuitáshoz. Az erőd védőműveit ugyan kijavították, de az északi erődkapu belső tornyát pl. úgy fedték le, hogy külső oldalára, római módra, az erődbelső épületeinek még használható tetulái és imbrexei kerültek, míg a belső oldalra

43 MÜLLER 1999-2000; MÜLLER 2014, 167-173.

44 MÜLLER 2010a, 242-245; MÜLLER 2015, 28-29.

45 MÜLLER 2016, 284.

46 MÜLLER 2002, 97.

47 KOVRIG 1958, 72.

48 MÜLLER 1989.

49 KOVRIG 1958, 73.

50 SÁGI 1990.

51 SÁGI 1961.

52 MÜLLER 1987, 114; TÓTH 1987, 257-261.

53 HEINRICH-TAMÁSKA 2010, 101-104; HEINRICH-TAMÁSKA 2011c.

csak szalmafedél jutott.⁵⁴ A kora avar kori és a Karoling-kori népesség között semmilyen kapcsolat nem mutatható ki. A 9. századi, pogány rítusú temető a déli erődkapu előtt található.⁵⁵ A kőépületek többsége erre az időre már romos lehetett, használatukra kevés lelet utal. Kivételt képezhettek a két és fél méter vastag falú tornyok. Ezek még az Árpád-korban is állhattak. Időszakos lakottságukat bizonyítja, hogy az északi fal első tornyának legfelső pusztlásrétegében egy Árpád-kori grafitos kerámiát találtam.⁵⁶

Irodalom

- ALFÖLDI 1926 Alföldi, A: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin-Leipzig, 1926.
- R. ALFÖLDI 1949 R. Alföldi M.: A szökedenci későrómai éremlelet. *Monnaies du Bas Empire découvertes á Szökedencs*. *AntHung* 3 (1949) 86-92.
- BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966 Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: A keszthelyi és a tapolcai járás. Magyarország régészeti topográfiája 1. Bp. 1966.
- BARKÓCZI 1968 Barkóczi, L.: A 6th Century Cemetery from Keszthely-Fenekpuszta. *ActaArchHung* 20 (1968) 275-311.
- BÉL 1999 Bél M.: Notitia hungariae novae historico geographica. Zala vármegye leírása. *Ford. Szabó B. Zalai Gyűjt.* 46 (1999) 13-62.
- BIERBRAUER 2004 Bierbrauer, V.: A Keszthely-kultúra és a későrómai továbbélés kérdése Pannoniában (Kr. u. 5-8. század). Újabb gondolatok egy régi problémáról. *ArchÉrt* 129 (2004) 67-82.
- BÓNA 1963 Bóna I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.-7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia* 2-3 (1961-1962) [1963] 49-68.
- BÓNA 1993 Bóna I. (szerk.): Langobardok. In: Bóna I. (szerk.): Hunok – gepidák – langobardok. Történeti, régészeti tézisek és címszavak. Szeged, 1993, 102-115.
- FETTICH 1926 Fettich N.: Az avarkori műipar Magyarországon. *Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn*. *ArchHung* 1, Bp. 1926.
- FETTICH 1937 Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. *ArchHung* 21, Bp. 1937.
- FETTICH 1951 Fettich N.: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművészet történetéhez. *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*. *ArchHung* 31, Bp. 1951.

54 MÜLLER 1979, 135-136.

55 MÜLLER 2010b.

56 SÁGI 1990, 304-305.

HEINRICH-TAMÁSKA 2007-2008

Heinrich-Tamáška, O.: Bemerkungen zur Transformation spätantiker Strukturen in Pannonien am Beispiel von Keszthely-Fenekpuszta. *Acta Arch. Carpathica* 42-43 (2007-2008) 199-229.

HEINRICH-TAMÁSKA 2010

Heinrich-Tamáška, O.: Sakral- oder Profanbauten? Zur Funktion und Datierung der Kirchen von Keszthely-Fenekpuszta (Komitat Zala, Ungarn). In: Krohn, N. (Hrsg.): *Kirchenarchäologie heute. Fragestellungen – Methoden – Ergebnisse*. Darmstadt, 2010, 91-112.

HEINRICH-TAMÁSKA 2011a

Heinrich-Tamáška, O.: Die spätrömische Innenbefestigung von Keszthely-Fenekpuszta: Innere Chronologie und funktioneller Wandel. In: Heinrich-Tamáška, O (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. CPP 1, Bp., Leipzig, Keszthely, Rahden, 2010 653-702.

HEINRICH-TAMÁSKA 2011b

Heinrich-Tamáška, O.: Pannonische Innenbefestigungen und die Kontinuitätsfrage: Forschungsstand und Perspektiven. In: Konrad, M. – Witschel, Ch.(Hrsg.): *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei frühmittelalterlichen Lebens?* München, 2011, 571-588.

HEINRICH-TAMÁSKA 2011c

Heinrich-Tamáška O.: Megjegyzések a fenékpusztai II. számú kora keresztény bazilika keltezéséhez. Bemerkungen zur Datierung der zweiten frühchristlichen Basilika von Fenékpuszta. *StudArch* 12, Szeged, 2011, 225-234.

HEINRICH-TAMÁSKA 2013

Heinrich-Tamáška, O.: *Keszthely-Fenekpuszta: Katalog der Befunde und ausgewählter Funde sowie neue Forschungsergebnisse*. CPP 3, Bp., Leipzig, Keszthely, Rahden, 2013.

HEINRICH-TAMÁSKA – MÜLLER – STRAUB 2012

Heinrich-Tamáška O. – Müller R. – Straub P.: *A fenékpusztai római erőd évszázadai*. Zalaegerszeg, 2012.

HEINRICH-TAMÁSKA – PROHÁSZKA 2008

Heinrich-Tamáška, O. – Prohászka, P.: Pannonien zwischen spätantike und Attilazeit am Beispiel von Tokod und Keszthely-Fenekpuszta. In: Bodo, A.– Exterbrink, H. – Herget, M. (Hrsg.) *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*. Langenweißbach, 2008, 143-156.

- KISS 2006 Kiss G.: Változások a Keszthely-kultúra régészeti hagyatékában a VII-VIII. század folyamán. Korszakmeghatározási kísérletek. In: Újlaki-Pongrácz Zs. (szerk.): Hadak útján. Népeiségek és iparok a népvándorlás korában. Nagykovács, 2006, 155-171.
- KISS 2008 Kiss, G.: Der Wandel im archäologischen Nachlass der Keszthely-Kultur im 7.-8. Jahrhundert. Versuch zur Periodisierung. *Antaeus* 29/30, Bp. 2008, 265-277.
- KORABINSZKY 1786 Korabinszky, J.: Geographisch-Historisches und Produktion-Lexicon von Ungarn. Pressburg, 1786.
- KOVRIG 1958 Kovrig I.: Megjegyzések a keszthelyi kultúra kérdéséhez. Bemerkungen zur Frage der Keszthely-Kultur. *ArchÉrt* 85 (1958) 66-74.
- KUZSINSZKY 1920 Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája. Bp. 1920.
- LIPP 1886 Lipp V.: A fenéki sírmező. *ArchKözl* 14 (1886) 137-159.
- MÜLLER 1979 Müller R.: A Keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (Ásatási jelentés). *VMMK* 14 (1979) 123-156.
- MÜLLER 1987 Müller R.: Megjegyzések Fenékpuszta történetéhez. Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpuszta. *Zalai Múzeum* 1 (1987) 105-122.
- MÜLLER 1989 Müller, R.: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. *CommArchHung* 1989, 141-164.
- MÜLLER 1999/2000 Müller, R.: Ein germanisches Grab der Frühawarenzeit aus Keszthely-Fenekpuszta. *ActaArchHung* 51 (1999/2000) 341-357.
- MÜLLER 2002 Müller, R.: Die Bevölkerung von Fenékpuszta in der Frühawarenzeit. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 93-101.
- MÜLLER 2010a Müller, R.: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta. *CPP* 1, Bp., Leipzig, Keszthely, Rahden, 2010.
- MÜLLER 2010b Müller, R.: Karolingerzeitliche Bestattungen in Keszthely-Fenekpuszta. *Antaeus* 31/32, Bp. 2010, 173-197.
- MÜLLER 2011 Müller R.: Mikor épült a keszthely-fenekpusztai késő római kori erőd? Wann wurde die spätgrömische Festung von Keszthely-Fenekpuszta erbaut? *StudArch* 12, Szeged, 2011, 145-153.
- MÜLLER 2012 Müller R.: Lipp Vilmos és Csák Árpád temetőfeltárásai Fenékpusztán. Die Gräberfeldausgrabungen von Vilmos Lipp und Árpád Csák in Fenékpuszta. In: Vida, T. (szerk.): *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Bp. 2012, 37-61.

- MÜLLER 2014 Müller, R.: Die Gräberfelder von Keszthely-Fenekpuszta, Ödenkirche-Flur. CPP 5, Bp., Leipzig, Keszthely, Rahden, 2014.
- MÜLLER 2015 Müller R.: A kontinuitás kérdései Fenékpusztán. Zalai Múzeum 22 (2015) 25-38.
- MÜLLER 2016 Müller, R.: Spätantike Elemente in den Gräberfeldern der frühen Keszthely-Kultur. In: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T.: Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Bp. 2016, 271-289.
- NAGY 1938 Nagy L.: Pannonia sacra. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Bp. 1938, 29-149.
- RÓMER 1862 Rómer F.: Pannónia területén Magyarországon fennmaradt néhány római váráról. ArchKözl 3 (1862) 36-53.
- SÁGI 1961 Sági, K.: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta ActaAntHung 9 (1961) 397-451.
- SÁGI 1978 Sági K.: Pannonia lassan elenyészik. In: Szombathy V. (szerk.): Régészeti barangolások Magyarországon. Bp. 1978, 101-123.
- SÁGI 1990 Sági K.: Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez. Über die Geschichte der Festung in Fenékpuszta. Tapolcai Városi Múz. Közl. 1 (1989 [1990]) 261-317.
- STRAUB 2011 Straub, P.: Angaben zum hunnenzeitlichen ostgermanischen Fundhorizont in Südtransdanubien – ausgehend von der Nekropole in Keszthely-Fenekpuszta. In: Heinrich-Tamáska, O (Hrsg.): Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. CPP 1, Bp., Leipzig, Keszthely, Rahden, 2010, 325-345.
- SZABÓ – HEINRICH-TAMÁSKA 2011 Szabó, Á. – Heinrich-Tamáska, O.: Eine spätromische Innenbefestigung in Környe. In: Heinrich-Tamáska, O (Hrsg.): Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. CPP1, Bp., Leipzig, Keszthely, Rahden, 2010, 47-59.
- TÓTH 1987 Tóth, E.: Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). In: Hänsel, B. (Hrsg.): Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jarb. 17 (1987) 251-264.
- TÓTH 2009 Tóth E.: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Helytörténeti sorozat 8, Dombóvár, 2009.

- VIDA 2011 Vida, T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáská, O (Hrsg.): Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. CPP 1, Bp., Leipzig, Keszthely, Rahden, 2010, 397-442.

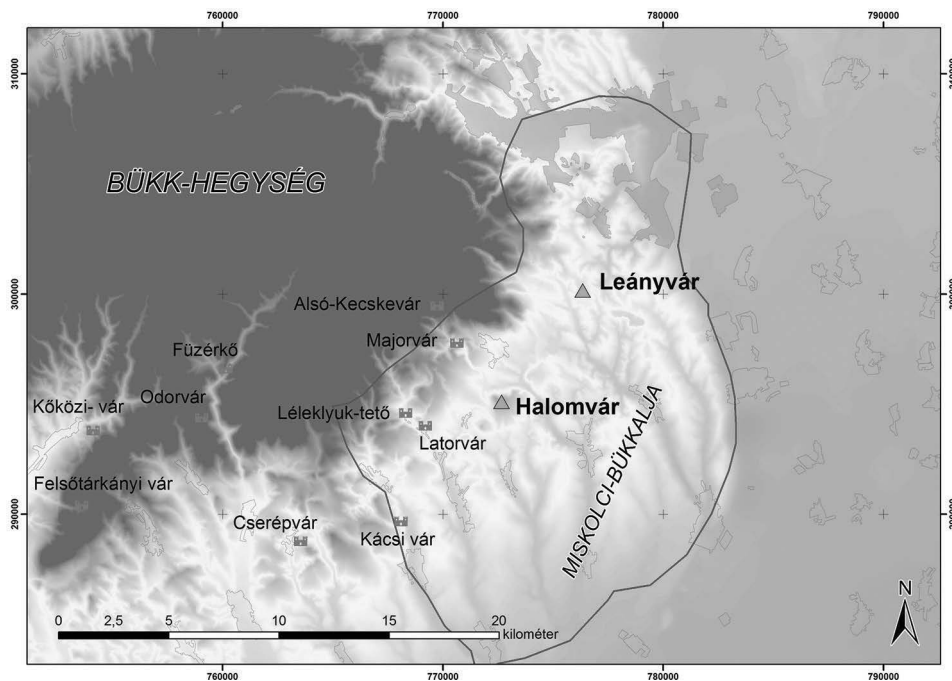

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

VITATOTT KORÚ „VÁRAK” A BÜKKALJÁN: LEÁNYVÁR ÉS HALOMVÁR

A következőkben két olyan bükkaljai objektumot szeretnék bemutatni, melyek esetében nemcsak keltezésük, de funkciójuk – egyáltalán vár mivoltuk – is kérdőjeles. Előre szeretném bocsátani, hogy dolgozatomban nem kívánok, nem is tudok pálcát törni ezekben a kérdésekben. Kizárólag azokat a tényszerű adatokat szeretném felsorolni, amelyek a két létesítmény eddigi kutatásaiból származnak, illetve felvillantani azokat a lehetséges válaszokat, amelyek az eddigi ismereteink alapján ma elképzelhetőek. Amennyiben beszámolómban várnak is nevezem őket, az a köznyelvi szokásokból ered, nem funkciót kívánok velük jelezni.

A két objektum, Leányvár, illetve Halomvár, valamint környezetük a történeti Borsod vármegye területén elhelyezkedő, Miskolci-Bükkalja kistáj része, heglábfelszíni dombság.¹ (1. kép) Közigazgatásilag sokféleség jellemzi e helyszíneket: a Leányvár ma Miskolc határában található, Miskolctapolca–Leányvár néven ismeretes, ugyanakkor a korábbi kutatások során következetesen Kisgyőr–Leányvár néven szerepelt.² A tőle mindössze 6,2 km-re, DNY-ra fekvő Halomvár Kisgyőrhöz tartozik, a szakmában így

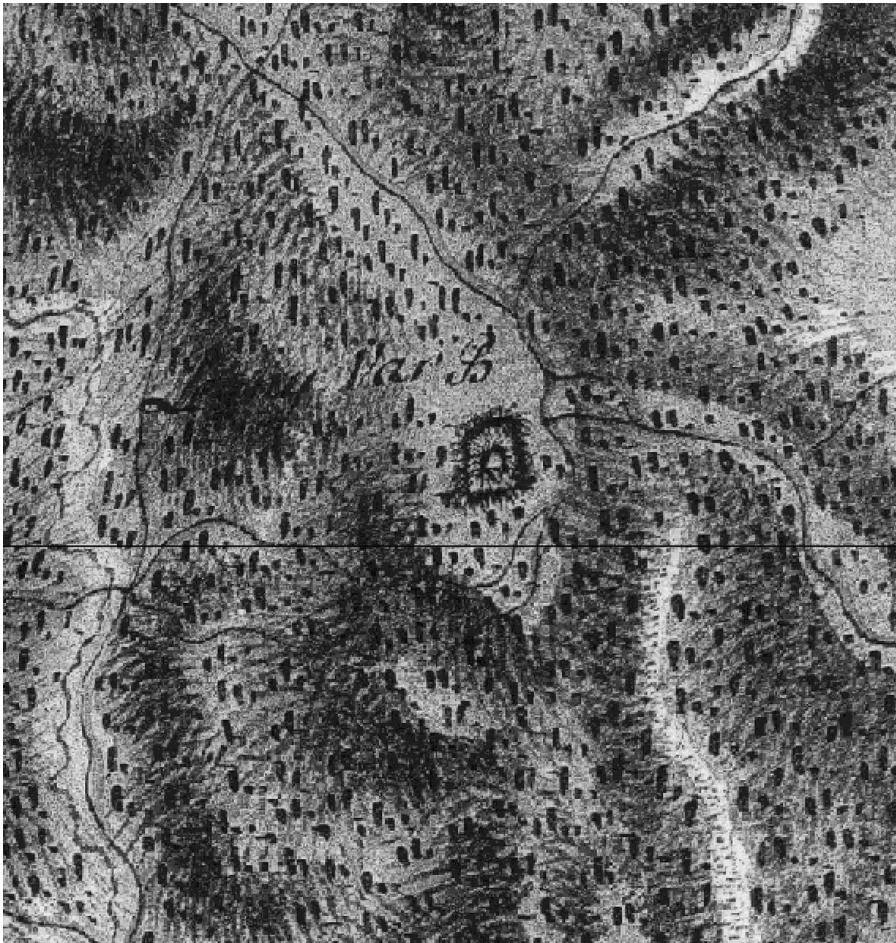
1. kép: A Leányvár és a Halomvár a Miskolci – Bükkalja kistájban; vár piktogramok jelölik a környék túlnyomórészt késő Árpád-kori eredetű nemesi várait

1 DÖVÉNYI 2010, 752-755.

2 KEMENCZEI 1971, 265-267.

is ismeretes, ám területe három közigazgatási egység, Kisgyőr, Harsány és Borsodgeszt hármashatárát foglalja magába. Mindkét helyszín mára beerdősült, ám környezetük eredeti növényzete feltehetőleg nyílt erdőssztyepp lehetett, melyhez hasonló jellegű a két vár között húzódó Kékmező elnevezésű ligeterdős rétterület.

Domborzatilag különböző típust képviselnek. A Leányvár egy több kilométer hosszú, ÉNy-DK-i irányú, széles, lapos gerinc alsó végében fekszik – sarkantyúhelyzetűnek azonban nem tarthatjuk. A Halomvár ugyanakkor a tágabb környezetének legmagasabb pontja. Az utóbbi egy, a Bükkaljára jellemző megbillent riolittufa hegy, melynek É-i oldala meredeken szakad alá, míg a többi oldala lankásan ereszkedik. Stratégiaileg ez utóbbi ugyan kedvezőbb helyen található, de egyik létesítmény domborzati viszonyai sem alkalmasak erősítésre – lankás, lapos környezetük révén könnyedén ostromolhatóak voltak/lehettek volna.

2. kép: A Leányvár az I. katonai felmérésen

Az I. katonai felmérésen ábrázoltak szerint a Bükkalját behálózó számos gerincút révén mindkét helyszín közvetlen környezetében több útvonal is futott, sőt 2-4 km-es előterükből húzódik a Pestről a Felvidékre futó országos nagyút is.³ Az ismert archív térképek a Leányvárat részletgazdag módon ábrázolják, így az I. katonai felmérésen is jól kivehető a vár árka és központi magja (2. kép), de ugyanilyen részletességgel mutatja be egy, 1767-1779 közé keltezhető diósgyőri kamarai térkép, ahol még a központi magban lévő mélyedést is feltüntették.⁴ (3. kép)

3. kép: A Leányvár egy 1767-1779 közé keltezhető diósgyőri kamarai térképen

A térképi források mellett újkori írott dokumentumokból is ismertek e várak, köztük egy érdekes, korai utléírásban is. Az asszony- és írói nevén ismertté vált cseh származású írónő, Božena Němcová, aki férje utazásai révén többször megfordult a 19. század közepén Felső-Magyarországon, 1851-ben adta ki „Magyarországi úti emlékek” című munkáját, melyből a Miskolc környéki kirándulásai kapcsán kiderül, hogy előszeretettel látogatott meg várakat. Külön megemlékezett Kisgyőr környéki utazásai alkalmával a Leányvár és a Halomvár meglepő formájáról és méretéről. A Leányvár esetében említést tett arról is, hogy a látogatása előtti években kincskeresők bolygatták a helyszínt, míg a Halomvárban ilyen jellegű „kutatás” ekkor még nem történt. Noha látogatásakor is erdős volt a terület, de elmondása szerint kőfalak nyomát egyik helyen sem fedezte fel.⁵

Pesty Frigyes Borsod vármegye leírása 1864-ben című munkájában a Halomvár esetében megjegyezte, hogy a „Leány vár nevű domb – melyet másképpen Halom dombnak

3 I. katonai felmérés, XXI-13. és XXI-14. szelvény. vö. PESTY 1988, 34. [Bükk] Aranyos község leírásánál olvasható, hogy itt fut a Pest – galíciai útvonal. A 19. század utolsó harmadáig ez volt a fő közlekedési út a mai 3. sz. főút, Vatta és Miskolc közti szakasza helyett.

4 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepar/2445/>; Mappa territorii Dios-Győr ... [S 11 - No. 830:48.].

5 NĚMCOVÁ 2014, 53-54. Az eredeti, cseh nyelvű mű kivonatát közli a Herman Ottó Múzeum által kiadott kötet.

is neveznek, melyről az tapasztaltatott, a' midőn a' halom laposa [azaz az árkon belüli lapos terület] feltöretett ... szántás alkalmával sok zabola, vasak, sarkantyúk sat. találatnak..."⁶

Mindkét létesítmény feltűnik számos 19-20. századi kutató munkájában, ám részletes elemzésbe egyikőjük sem bocsátkozott.⁷ Intenzívebb vizsgálatuk az 1960-as évek végén történt. 1967-70 között „földvárkutatás” munkacímmel több objektum felmérése zajlott, elsődlegesen Kisgyőr közigazgatási határában. Az említett esztendőben elkészült a falu külterületén fekvő Hársas-vár, Majorvár, Alsó-Kecskevár szintvonalas felmérése mellett a Halomvár és a Leányvár térképe is, sőt ez utóbbiban további régészeti feltárások is folytak.⁸

A két, nagy hasonlóságot mutató unikális formájú objektum – jelenlegi ismereteink szerint – párhuzam nélküli.⁹ A Leányvárat lekerekített sarkú négyzet alaprajzú, 20 m szélességű, 3 m mély árok övezi, melyben ma is több helyen áll a víz. Az árok; DK-en egy rövid szakaszon; bejáratot képezve megszakad. Az árok egy 200x200 m-es területet, 40.000 m²-t fog körbe, melynek nagyobb része lapos. Közepén egy, a talpánál mérve 6.500 m² alapterületű, 15 m magas csonkakúp alakú halom áll, benne egy DK felé nyitott katlanszerű mélyedéssel. (4. kép)

A Halomvár paraméterei hasonlóak. Itt a szintvonalas felmérésen túl 2014-ben Lidar felvételezés is történt. Mindkét térkép alapján látható, hogy mély árka egy 200-230 m átmérőjű kerek területet övez, mely K-en szakad meg, bejáratot képezve. Belső területe 38.000 m², melynek közepén egy, a talpánál mérve 5.000 m² alapterületű 10-11 m magas csonkakúp alakú halom emelkedik, magjában egy D felé nyíló patkó alakú, itt is katlanszerű mélyedéssel. (5-6. kép) A legmagasabb pontján egy rádió-átjátszót építettek be a 20. század folyamán, megközelítésére földutat is vágtak a halomba.

Mint a környezetükből jól kiemelkedő halmok, stratégiai pontok voltak a II. világháborúban és korabeli újságcikkek alapján vélelmezhetően az 1919-es, csehek elleni visszafoglaló harcok során is, így mindkét helyszínen tüzérségi állásokat rendeztek be.¹⁰ Ennek következtében teljes környezetük tele van háborús fémleletekkel, repeszekkel, lövedékekkel, így akadályozva mindkét helyen az eredményes fémkeresős kutatást.

1970 nyarán Kemenczei Tibor az említett „földvárkutatás” keretében egy hónapos ásatást végzett a Leányvárban és környezetében. A Herman Ottó Múzeumban fellelhető szűkös dokumentációját csupán csak az ásatási napló képezi.¹¹ Összesen hét szelvényt nyitott az objektumban, ám ezek elhelyezkedése összesítő felszínrajz hiányában nehezen rekonstruálható, ugyanakkor a terepen több helyen ma is azonosíthatóak. Az 1. szelvényével

6 PESTY 1988, 132.

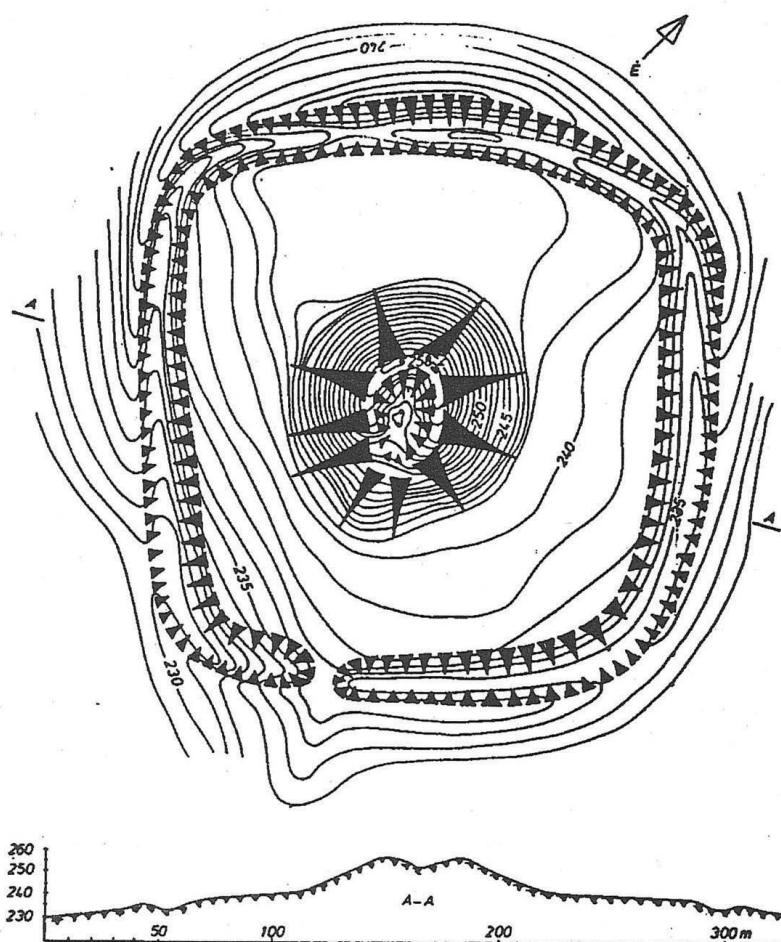
7 A Leányvárra és Halomvárra vonatkozó topográfiai és kutatástörténeti összefoglalóhoz lásd: NOVÁKI – SÁRKÓZY – FELD 2007, 65-66., 79-80.

8 HOM Régészeti Adattár, 832-70.

9 A mai Magyarország területéről egyetlen további hasonló objektum ismert, a mátraaljai Verpelét – Földvár. Ennek árokkal körbevett belső területe azonban lényegesen kisebb; a belső területéhez képest ma csupán 4 m-re kiemelkedő központi halmát pedig a mezőgazdasági munkák erősen roncsolták. Régészeti kutatások hiányában ezen helyszínről sincsenek pontosabb adataink, így sajnos arra vonatkozóan sem, hogy a halom mesterséges feltöltésű, avagy természetes domb. Ugyanakkor itt további jelentős különbség, hogy a halom közepén egy kőépület nyomai mutatkoznak, és nincs a halom közepén lemélyülő katlan: NOVÁKI – BARÁZ – DÉNES – FELD – SÁRKÓZY 2009, 67-68, 175, 192. 31. kép.

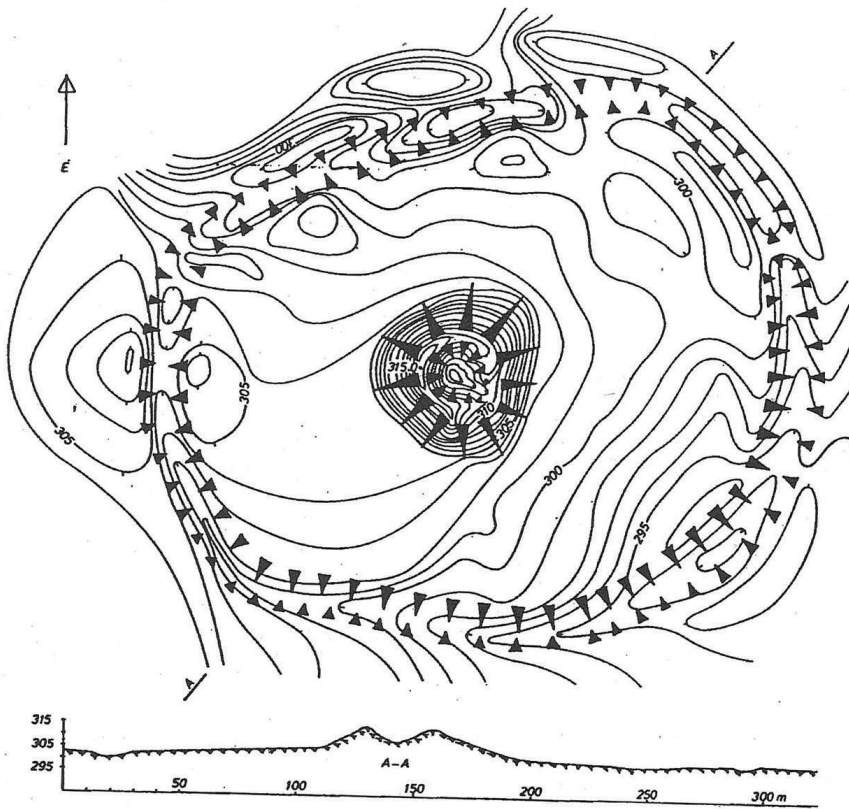
10 Az 1919-es csehek elleni visszafoglaló harcokban; Miskolc bevétele során a magyar Vörös Hadsereg Bükk-aranyos környékén, tehát éppen a Leányvár környezetében lévő magaslatokról tartotta tüzérségi tűz alatt a cseh állásokat, melyről részletes beszámoló olvasható a Népszava 1919. május 22-i lapszámában. A háborús militáriák között bizonyára ezen csata emlékei is megtalálhatók.

11 HOM Régészeti Adattár, 848-71.

4. kép: A Leányvár 1967. évi felmérése (készítette: Lossos Miklós és Ráksi Miklós), melyet 1980 körül Sándorfi György és Nováki Gyula kiegészített

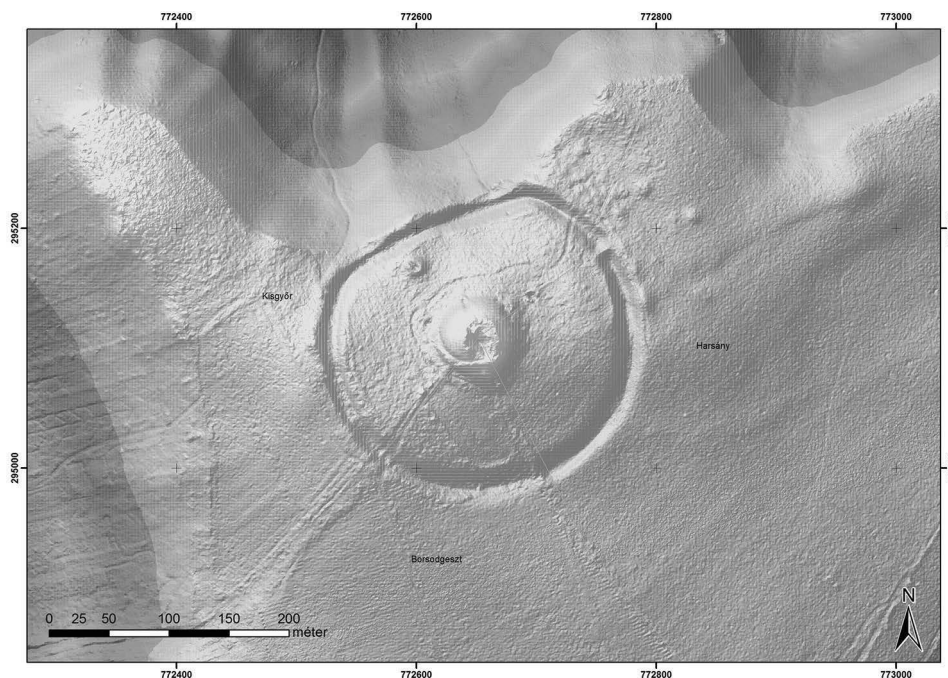
az övező árkot vágta át a bejárat mellett, melynek profilja az árok közepe felé erősen lejtett, majd a legbelső 4,5 m-es szakasza hirtelen lemélyült, ennek mélysége a feltörő talajvíz miatt nem is volt megállapítható. A 2. szelvényrel a bejárat belső oldalát vizsgálta a feltáró, arra a kérdésre keresve a választ, hogy volt-e itt valamiféle bejáratí erődítési építmény. A kutatás negatív eredménnyel zárult itt, teljesen lelet- és objektummentes volt a 2x10 m-es szelvény, 45 cm mélységben már a bolygatatlan altalaj jelentkezett. A további három szelvényével a halom körüli lapos belső területet vizsgálta Kemenczei Tibor, de mindenhol már 50 cm mélységben elérte az altalajt. Ezeken a kutatási területeken csekély mennyiségű leletanyagra, késő bronzkori kerámiatöredékekre, neolitik kőpengékre,

5. kép: A Halomvár 1967. évi felmérése (készítette: Lossos Miklós és Ráksi Miklós), melyet 1980 körül Sándorfi György és Nováki Gyula kiegészített

továbbá 3 db késő Árpád-korra keltezhető, fehérés/krémszínű fazéktöredékre bukkant.¹² Mivel objektumok nyoma nem volt megfigyelhető, így a leletek nem zárt jelenségekből, hanem a humuszos erdei talajból, minden bizonnyal másodlagos helyzetben kerültek elő. A 6. számú (2x10 m-es) szelvényt a halom ÉNy-i oldalába, annak alsó részébe vágta, ám leleteket itt nem talált. A máig nyitva maradt szelvény metszetében, valamint a környékén lévő több rókalyukban jól látszik a halom mesterséges feltöltése. Régészeti korú beásást, két kisebb gödröt csupán a szintén a lapos részen nyitott 7. szelvényben azonosított az ásató, leletek azonban nem voltak bennük. Az ásatási napló szerint a feltárás hatodik napján Kemenczei Tibor úgy döntött, hogy mivel a „földvárban” végzett kutatások nem vezettek eredményre, ezért itt a kutatást befejezi és a Leányvártól É-ra, 100-600 m-re lévő halomsírokból folytatja azokat. Az egyik halomsírba beásott gödörből középkori, 15-16. századi vörös anyagú fazék töredékei láttak napvilágot, melyek alapján az egyébként

¹² HOM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 71.18.1 – 8.

6. kép: A Halomvár 2014. évi Lidar felmérése (készült a Bükki Nemzeti Park megrendelésére), jól látható rajta a halom DNy-i és D-i oldalába bevágott modern út, valamint a környéken található több halomsír kiemelkedése

kirabolt sírok kifosztásának idejét a naplóban még a középkorra keltezte az ásató, de a későbbi jelentésben és az Archaeologiai Értesítőben leadott rövid beszámolóban már ezt a késő bronzkorra valószínűsítette.¹³ Kemenczei az ásatási napló végén összefoglalásként azt a megállapítást tette, hogy a földvár sohasem volt lakott. Az árokból kitermelt földből emelt halom szerinte inkább középkori eredetre utal, de ezt az állítását nem tudta egyelőre alátámasztani.

Nem kevésbé talányos a Halomvár sem, ahol 2014-ben a Bükki Nemzeti Park „Halmok, földvárak rehabilitációja” című projektje keretében Király Ágnes vezetésével folytak kutatások.¹⁴ Itt a rádióátjátszóhoz vezető út bevágása nyújtott rétegvizsgálatra lehetőséget, továbbá az ásató itt két hasonló méretű, 3-3 m² alapterületű kutatóblokkot nyitott. Korhatározó lelet egyik helyen sem került elő, ugyanakkor a halom mesterséges eredetű feltöltése a rétegvizsgálatok révén bizonyítást nyert.

Már Pesty Frigyes is említést tett a halom alatti szántóföldről. Az övező árkon belüli 2.300 m²-es nyílt területen magnetométeres módszerrel geofizikai felmérést végeztetett az ásató, azonban régészeti jelenségre utaló anomália nem volt kimutatható. A szántóföld

13 HOM Régészeti Adattár, 832-70., KEMENCZEI 1971, 265-267.

14 Kutatási jelentését lásd: HOM Régészeti Adattár, 5778-15.

egyetlen korhatározó, felszínen gyűjtött lelete egy, a római császárkora tehető peremtöredék volt. A feltáráson egy, az árkon kívül álló halomsír is átvágásra került, ám ez is rablott volt, érdemi lelet nem került elő belőle. A halomsírok érdekessége, hogy míg a Leányvárnál azok kizárólag az övező árkon kívül helyezkednek el, addig itt az árkon kívül fekvők mellett egy nagyobb, intakt halomsír az árkon belül is azonosítható.

A Halomvár keltezéséhez további adalékokat nyújthat a Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjteményében őrzött néhány lelet. 1992-ben az objektum „70 m-es körzetéből” ajándékként került be a múzeumba kevés késő bronzkori kerámiatöredék, pattinték és obszidián. Az őskori leletek mellett néhány darab, erősen erodált felületű római császárkorra tehető cseréplelet is volt.¹⁵ Pontos előkerülési helyük ugyan nem ismert, de a Halomvárhoz közeli lelőhelyük miatt is érdemes felfigyelni rájuk.

A két várban folytatott, időben és térben is erősen korlátozott régészeti kutatások tehát csekély információval szolgálnak az objektumok korának, funkciójának megállapításához.

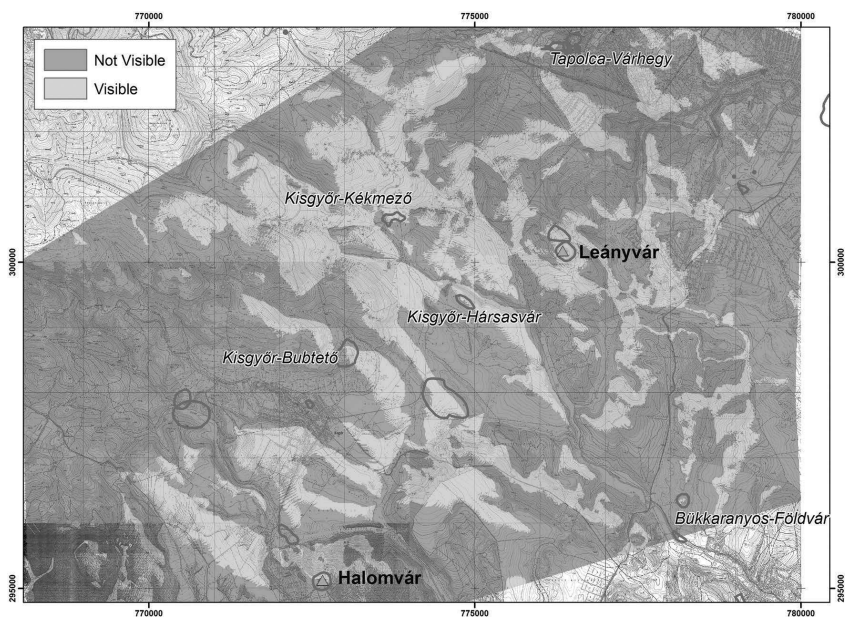
A lehetséges keltezés kapcsán alapvető, hogy a rendelkezésre álló leleteket faggatjuk. Mindkét helyszínen döntő többségben láttak napvilágot a késő bronzkorra, kora vaskorra keltezhető töredékek. A környezetükben lévő halomsírok jelenléte meg is erősíti a bronzkori használatot. Ezek mellett mind a Leányvárból, mind a Halomvárból ismeretes más korszak leletanyaga is, így császárkori és késő Árpád-kori lelet is. Ezen korszakokban így biztosan lakott volt / használatban volt a két vár területe. Azt azonban, hogy a mindkét várban nagyobb számban talált késő bronzkori leletek alapján az őskor folyamán emelték őket, csupán csak valószínűsíthetjük. Arról, hogy egyáltalán várak voltak-e, vagy szakrális célú földépítmények – mint ahogy ezt Baráz Csaba véli 2006-os tanulmányában¹⁶ – még korai lenne nyilatkozni. Erődtésként való értelmezésüket azonban megkérdőjelezi, hogy az övező árok mindkét helyszínen nyitott, közlekedést megkönnyítő széles földhíd köti össze a külső területeket az objektum belsejével. Sőt ezek a bejáratok eddigi tudásunk alapján nem is utólagos visszatöltések, hanem eredetileg sem kiásott részek voltak.¹⁷ Márpedig egy lapos, eleve nehezen védhető fennsíkon kialakított védőművet aligha lehetett volna eredményesen védelmezni egy nyitott körárokka. Így élhetünk a gyanúperrel, hogy eredetileg nem erődítésnek építették őket.

Kicsit érdemes elidőzni a két helyszínen gyűjtött késő bronzkori, kora vaskori leletek kapcsán e korszak – környéken található – lelőhelyeinek felsorolásánál. Miskolc-tapolca–Várhegy, Bükkaranyos–Földvár, Kisgyőr–Hársasvár, Kisgyőr–Bub-tető, Kisgyőr–Kékmező bronzkori, vaskori lelőhelyei néhány km-es körzetben fekszenek a Leányvár körül. A környékről készített digitális láthatóság-analízis alapján ezek mind vizuális kapcsolatban voltak a Leányvárral, azaz látták annak legalább 15 m magas halmát. (7. kép) A Leányvárról szintén látható a Halomvár, melyből az említetteken túl a Kisgyőr–Halomvár alatti késő bronzkori telep és a sályi Latorvár-tető bronzkori erődítése is észlelhető volt. (8. kép) A Bükkalja DK-i területének szinte valamennyi bronzkorra, vaskorra tehető lelőhelye

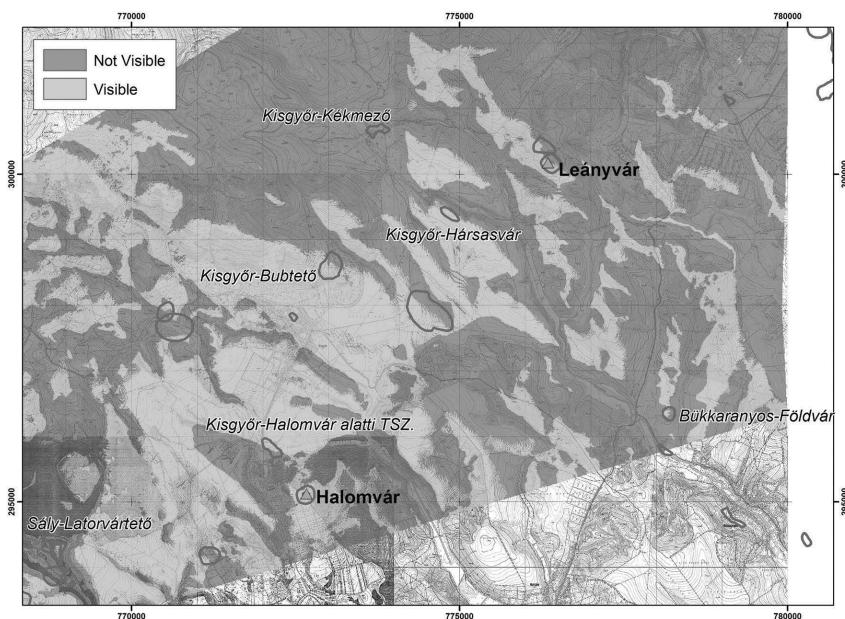
15 HOM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 93.139.1 – 27.

16 BARÁZ 2006, 17-20. A tanulmányban a szerző részletes ismertetést is ad a két objektumról.

17 1978-ban mind a Leányvárból, mind pedig a Halomvárból fűrészmintát vett Sándorfi György az átjárókból, amelyekről kiderült, hogy azokat nem utólagosan töltötték vissza egy későbbi hasznosítás során, hanem eredetileg sem termelték ki itt a földet. Így az árkot mindkét helyen átjárhatóvá, azaz nyitottá alakították ki, ehhez lásd: SÁNDORFI 1980, 24.

7. kép: Láthatóság-analízis: a Leányvárból látható és nem látható területek; dölt betűvel jelölt helyszínek poligonjai a környék késő bronzkori, kora vaskor lelőhelyeit mutatják

8. kép: Láthatóság-analízis: a Halomvárból látható és nem látható területek; dölt betűvel jelölt helyszínek poligonjai a környék késő bronzkori, kora vaskor lelőhelyeit mutatják

így vizuális kapcsolatban állhatott e két helyszínnel. Mindez felveti annak a lehetőségét, hogy a Leányvárról és a Halomvárról, mint bronzkori eredetű objektumokról értekezzünk.

A Leányvárban kutató Kemenczei Tibor ugyanakkor középkori eredetet említ ásatási naplójának zárásaként. Az azonban a benne talált 13. századi leletek ellenére sem sorolható a hasonló korú, a Bükkalján sűrűn megtalálható késő Árpád-kori nemesi várak közé, hiszen azok morfológiai jegyei, mérete és földrajzi, domborzati helyzete is döntően más e két helyszínhez képest. (*l. kép*) Lehetséges megoldásként felmerülhet, hogy az itt talált Árpád-kori, illetve császárkori leletek esetleg a helyszín későbbi újrahasznosításából származhatnak.

Az eddigi kutatások talán egyetlen biztos részeredménye a két halom mesterséges feltöltésének megállapítása. Mindez felvetné, hogy akár motténak is tartsuk őket, mint ahogy a jelenlegi kutatás vélelmezi. A motte kifejezés azonban mesterségesen felhordott földhalomra emelt várat, erősséget jelöl.¹⁸ Amennyiben az adott halom nem erődítési céllal épült, akkor viszont aligha tartható motténak, hiszen épp a vár hiányzik a földhalom tetejéről. Kérdéses, hogy a császárkorban, vagy az Árpád-korban milyen céllal használták e két helyszínt. Megerődítették-e, mint ahogy ezt tették a bronzkori eredetű Csongrád megyei Árpádhalom esetében az Árpád-kori újrahasznosítása során?¹⁹ Egyáltalán az őskori halmokra emelt középkori várakat motténak tarthatjuk-e? Esetleg időszakos menedékhelyként használták őket a későbbi korszakokban?

Megnyugtató válasz egyelőre tehát nem adható ezen létesítmények nyitott kérdéseire. Nagyobb felületet érintő régészeti feltárások hiányában továbbra is csak találgathatunk.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

BARÁZ 2006

Baráz Csaba, A bükkaljai Leányvár és Halomvár. Várak vagy szakrális földépítmények? In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (szerk.), „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006, 11-22.

DÖVÉNYI 2010

Dövényi Zoltán (szerk.), Magyarország kistájainak katasztere. Budapest, 2010.

FELD 2008

Feld István, A motték kérdése Magyarországon. [Die Frage der Motten in Ungarn.] Savaria – A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 31/2, (2007), 217-245.

18 A magyarországi motténak tartott erősségek témáját részletesen feldolgozta Feld István a *Castrum Bene* 2007. évi kőszegi vándorgyűlésének konferenciakötetében, lásd: FELD 2008, 220-245.

19 Az őskori halmok Árpád-kori várként való használatának kérdése egyelőre kevésbé kutatott téma. Az Árpádhalom esetében a rajta gyűjthető Árpád-kori leletek és a halom É-i lábánál emelt sánc utal középkori erődítésre.

KEMENCZEI 1971

Kemenczei Tibor, *Archaeologische Forschungen im Jahre 1970. Kisgyőr-Leányvár.* ArchÉrt 98, (1971), 265-267.

NĚMCOVÁ 2014

Němcová, Božena *Miskolci levelei 1851.* Miskolc, 2014.

NOVÁKI – BARÁZ – DÉNES – FELD – SÁRKÖZY 2009

Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén, *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2.* Budapest – Eger, 2009.

NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007

Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István, *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1.* Budapest-Miskolc, 2007.

PESTY 1988

Pesty Frigyes, *Borsod vármegye leírása 1864-ben.* Szerk.: Tóth Péter, *Documentatio Borsodiensis, V.,* Miskolc, 1988.

SÁNDORFI 1980

Sándorfi György, *Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében.* [Castles of Motte type in the one-time Borsod County.] HOMÉ XIX, (1980), 9-41.

ArchÉrt Archaeologiai Értesítő

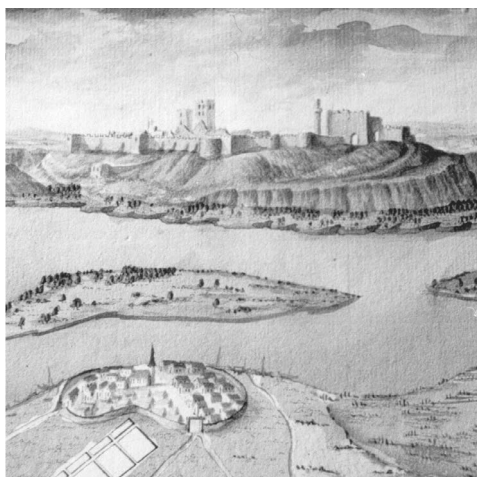
HOM Herman Ottó Múzeum

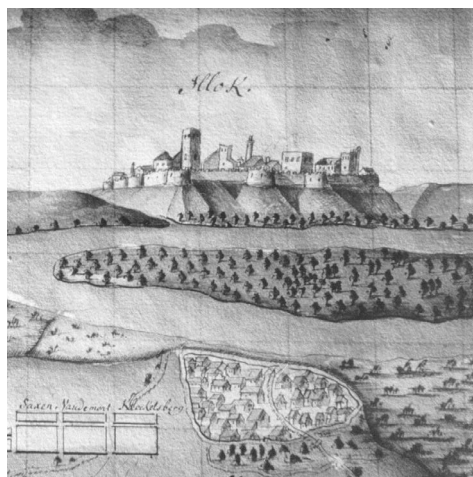
NAGY SZABOLCS BALÁZS AZ ÚJLAKI VÁRKASTÉLY A 15. SZÁZADBAN

Bevezetés

Újlak (ma Ilok, Horvátország) a középkori Magyar Királyság délvidéki területeinek kiemelkedő központja, Oláh Miklós leírása szerint a bortermeleséről híres Szerémség „kezdeté és fővárosa” volt. Fekvése jellegzetesen Buda helyzetére emlékeztet: a város egy hosszúkás (kb. 250 m hosszú) löszplatón terült el közvetlenül a Duna jobb partján, a folyó partjához képest mintegy 50 méter magasan (1-2. kép). Minden bizonnyal lényegtelen, de érdekes egybeesés, hogy a középkorban itt is Pestnek nevezték a szemközti, bal parti települést, az 1486-ban oppidumként említett későbbi Palánkot (ma Bačka Palanka, Szerbia). A hasonlóság, úgy tűnik, a kortársak számára is feltűnő lehetett, erről tanúskodik Oláh Miklós mellett Bonfini leírása is.¹

1. kép: Az 1698. évi veduta: Újlak észak felől (Karač – Braun 2000, 27.)

2. kép: Az 1697. évi veduta: Újlak észak felől (Karač – Braun 2000, 26.)

A 15. század során a királyság legbefolyásosabb bárói közé emelkedő Újlaki család névadó rezidenciája ezen a természetes löszterazon épült ki, bizonyos szempontból szintén a budai topográfiát idéző elhelyezkedéssel. Az épület ugyanis a nyújtott alaprajzú, kelet-nyugati tengelyű várhegy nyugati szélén emelkedett, a települést pedig a várhegy peremén futó tornyos fallal erődtítették, mely egyben a hegy lábánál kialakult alsóvárost is elválasztotta a téglafalakkal övezett felsővárostól. Maga a főúri rezidencia így lényegében

1 OLÁHUS 1938, 16. (9.7); BONFINI 1995, 992. (V.4.117.); CSÁNKI 1894, 138; TOMIČIĆ 2011a, 187-188.

egyfajta városi várként létesült, melyet – mint alább látni fogjuk – a már többé-kevésbé kialakult településszerkezetbe illesztettek be.²

Dolgozatomban mégsem a *vár*, hanem a *várkastély* megnevezést használom az Újlakiak késő középkori lakóhelyére vonatkozóan, mely kifejezés talán anakronisztikusnak hat, s a korabeli írott adatokkal sem feltétlenül igazolható, kutatói szempontból mégis indokoltnak tűnik. Egyrészt lehetővé teszi a 15. századi rezidencia, valamint annak előzménye, a 13-14. század fordulójára keltezhető, szintén a várhegyen épült – de a mai napig lényegében ismeretlen – korai vár egyértelmű megkülönböztetését.³ Másrészt védelmi jellegét tekintve a rezidencia nem értelmezhető a környezetében kialakított, a város erődítésrendszerével összefüggő falak és tornyok együttese nélkül, azaz ilyen szempontból különbözik az önálló erődítettséggel bíró vártól. Ráadásul, részben a fenti helyzetnek is megfelelően, építészeti formáját tekintve hasonlóságot mutat (többek között) Filippo Scolari ozorai lakhelyével, melyet a kutatás – ez esetben forrásokkal is indokolható módon – egyaránt nevezett várkastélynak és várnak.⁴ Mindezek talán tanulmányom szempontjából is megengedik a várkastély megnevezés önkényes használatát, anélkül, hogy hosszas terminológiai fejtegetésekbe bocsátkoznék, vagy akár csak feltétlen meggyőződéssel állítanám a terminus általános helyességét Újlak esetében.

Az újlaki várkastély jelentősége nagyhatalmú birtokosainak elsődleges székhelyeként régóta nyilvánvaló volt, az egykori épület jellegéről azonban sokáig inkább csak sejtéseket lehetett megfogalmazni. Az áttörést a 2000-es években végzett épületrégészeti kutatások hozták el, melyek révén a várkastély – a rengeteg bizonytalan részlet ellenére is – ma már lassan beilleszthetővé válik a korszak rezidenciaépítészetéről formálódó képünkbe. Dolgozatommal ebben a folyamatban igyekszem előrelépést tenni, célom ezúttal a különböző kutatási megfigyelések kritikai áttekintésével a várkastély építéstörténetét és ismert (vagy feltételezhető) építészeti képét bemutatni. Az értelmezés, a tágabb összefüggések megvilágítása későbbi közlemények feladata lesz, ebben a tekintetben egyelőre legfeljebb csak röviden utalok egy-egy lehetséges kutatási csomópontra.

Jelen dolgozat megállapításai és következtetései döntően három forráscsoportra támaszkodnak: 1) a témában eddig megjelent tudományos közlemények; 2) a rendelkezésemre bocsátott kutatási dokumentációk; 3) a helyszíni szemle során tett személyes megfigyelések.⁵ Összességében az első és második csoport jelentősége bizonyult meghatározónak, s ebben a vonatkozásban igencsak tanulságos az az ismerettöbblet, mely a dokumentációkban „megbújó”, korábban publikálatlan megfigyelésekből származik. A helyszíni szemle ezekhez képest viszonylag szerény mértékben járult hozzá a dolgozat eredményeihez, mely elsősorban a múzeumként ma is használt épület jó állapotával, a megfigyelhető középkori

2 A dolgozatban később részletezett településtopográfia átfogó összefoglalását lásd: VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA 2000.

3 Egyben elkerülöm ezzel az „Újlaki-kori újlaki vár” vagy az „Újlak vára az Újlakiak korában” jellegű összetételeket.

4 Lásd FELD 2003 (különösen 5. és 9. oldal); FELD – KOPPÁNY 1987 (különösen 346. oldal); FELD ET AL. 1988; FELD 2006, 40-43.

5 Hálával tartozom a zágrábi Régészeti Intézet igazgatójának, Dr. Marko Dizdarnak és segítőkész munkatársának, Dr. Tatjana Tkalčecnek, amiért a 2001-2008 között végzett ásatások dokumentációját illetően nagyvonalúan biztosították számomra a szabad kutatás lehetőségét. A helyszínen Andrea Rimpf, az Újlaki Városi Múzeum régész munkatársa segítette munkámat, közreműködését neki is hálásan köszönöm. Az alábbiakban gyakran hivatkozom a 2000-es években végzett kutatások dokumentációs anyagára, mely minden esetben a zágrábi Régészeti Intézet ásatási dokumentációját fogja jelenteni.

részletek kis számával magyarázható. A másodlagos helyzetű kőfaragványok vizsgálatára csak korlátozott mértékben nyílt mód, ugyanis a múzeum kiállításán nem szerepel a várkastélyhoz egyértelműen köthető töredék, az épület külső oldalán felhalmozott középkori faragványok többsége pedig az egykori plébániatemplom feltárásából származik. Így csak alig néhány építészeti töredéket tudtam biztosan az Újlaki-féle rezidencia elemeként azonosítani, azokat is csupán a publikációk közlései nyomán, mivel a töredékeken nem látszott semmilyen, az előkerülési helyre utaló jelzés. A kutatási lehetőségek korlátait szem előtt tartva ezért a három forráscsoportból nyert ismereteket alább úgy foglalom össze, hogy az egyes megállapítások alapja és azok megbízhatósága, valószínűségi foka lehetőség szerint jól követhető legyen. Biztos vagyok benne, hogy az ásatási és falkutatási eredmények átfogó feldolgozása, részletes közzététele alapvetően bővítheti (és több ponton felülírhatja) majd az itt megfogalmazottakat, addig is azonban érdemes lehet összefoglalni, mit tudunk és feltételezhetünk jelenleg a korszak ezen jellegzetes főúri építkezéséről.⁶

Kutatástörténet

A modern horvátországi várkutatás kiemelkedő egyénisége, Gjuro Szabo 1920-ban adta közre összefoglaló monográfiáját Horvátország középkori erődítményeiről. Könyvében természetesen ismertette Újlakot is, ám ekkor az írott és képi források összefoglalásán túl érdemben még csak a jórészt ma is fennálló városfalak és védőművek leírását, elemzését végezhetette el. Szabo úgy vélte, Újlaki Miklós egykori rezidenciája az erődített városon belül nem maradt fenn, helyére épült a város északnyugati szélén álló Odescalchi-kastély.⁷ A 2000-ben kiadott, *A középkori Dél-Alföld és Szer* című tanulmánykötet két tanulmánya jól jelzi, hogy egészen az ugyanazon évben elkezdődő tényleges régészeti-épületttörténeti kutatásokig milyen korlátozottak voltak ismereteink az Újlak városában a 15. század közepén emelt várkastélyról. Az egyik tanulmány szerzője, Gere László Szabohoz hasonlóan szintén azt feltételezte, hogy az Újlakiak vára volt a 18. századi Odescalchi-kastély előzménye, azonban ő a középkori épület meglévő maradványait is felfedezni vélte a kastély földszinti dongaboltozataiban.⁸ A helyszíni megfigyelések és a történeti források összevetése által a legtovább ugyanitt talán Buzás Gergely jutott. Buzás a földszinti részletek mellett az északkeleti falsarkon az emelet középkori boltozatának és ablaknyílásának maradványait is azonosította, s összességében egy négyzetes alaprajzú, közepudvaros épületet határozott meg. Az udvart övező palotaszárnyak számát illetően – megfelelő adatok hiányában – nem foglalt egyértelműen állást.⁹

Újlak középkori városának területén már az 1950-es években megindultak az ásatások az egykori Szent Péter és Pál plébániatemplom részleges feltárásával, majd 1972-ben az

6 Az újlaki rezidencia alaposabb vizsgálatához készülő PhD dolgozatom kutatásai során jutottam el. Témavezetőmnek, Feld Istvánnak így nem csak azt köszönöm, hogy felhívta figyelmemet az Újlakiak szerémségi székhelye és az itt végzett újabb kutatások jelentőségére, hanem azt is, hogy dolgozatomat számos fontos megjegyzéssel, tanáccsal látta el.

7 SZABO 2006, 149-152. A hivatkozott mű az 1920-as eredeti reprint kiadás.

8 GERE 2000, 354-356.

9 BUZÁS 2000, 521. (2. lábjegyzet).

ágostonos rend templomának kutatásával. 1979-ben, illetve az 1980-as években az északi városfalak előterében végeztek jelentősebb kutatásokat.¹⁰

Dolgozatunk szempontjából a 2000-ben megkezdett nagyléptékű, korszerű módszerrel fellelő, (ásatást és falkutatást is magába foglaló) épületrégészeti és történeti irányú kutatás a meghatározó, ugyanis ennek keretében került sor az Újlaki Miklós-féle várkastély első tudományos vizsgálatára is. Az első évben a Horvátországi Restaurátori Intézet munkatársai, Zorislav Horvat építész irányításával, megkezdtek a barokk Odescalchi-kastély helyreállításához kapcsolódó falkutatásokat. A munkák során meghatározták a déli palotaszárny középkori válaszfalait, és hamarosan igazolást nyert, hogy a kastély falai a második emelet magasságáig *in situ* középkori részleteket (keresztosztós ablaknyílásokat) tartalmaznak.¹¹

A kutatások alapos, a részletmegfigyeléseket is rögzítő publikációjára mind ez ideig nem került sor. Zorislav Horvat közreadott dolgozatai mindenesetre jól jelzik munkájának jelentőségét, melyek révén alapvető új ismereteink születtek az épület korábban szinte teljesen bizonytalan középkori maradványait illetően.¹² Sajnos a falszövetvizsgálatok pontos kiterjedésére a publikációkból nem derül fény, ami nagyban hozzájárul ahhoz, hogy sok esetben nehezen ellenőrizhetőek a kutató egyes megállapításai és feltételezései. Ahogy dolgozatai rajzi anyagában is ritkán válnak el a biztosan ismert maradványok az eltérő valószínűséggel rekonstruálható részletektől, úgy a szöveges részből is helyenként hiányzik az egyes következtetéseket alátámasztó érvek kifejtése, jellegük (történeti adatok, helyszíni megfigyelések, analógiák stb.) rögzítése.

A helyreállításhoz kapcsolódó ásátásokat a zágrábi Régészeti Intézet munkatársai végezték el, Željko Tomičić irányításával. A 2001-2002-es évek során a fő cél a teljesen föld alá temetett északi palotaszárny meghatározása volt.¹³ Az ásátások tovább folytatódtak a 2003-2006 közötti években az északi palotaszárny területén, annak nyugati és északi előterében, illetve a vár középpudvarán.¹⁴ 2007 és 2008 során a középkori várkastélytól északra és nyugatra nagy felületen kutatták az erődített város védőműveit, várfalait, tornyait, a várkastély melletti nyugati udvar részletét, valamint az épület keleti szárnyára merőleges kapuépítményt és a délkeletre eső erődítésrészleteket. 2008-ban, az ásátások utolsó évében teljes feltárássra került a várkastély keleti kapuépítménye.¹⁵ Az Újlaki-rezidencia és a város erődítésein túl 2006-2008 között feltárást végeztek a város Szent Péter és Pál plébánia-temploma területén is, melynek maradványai már korábbi ásátásokból is részben ismertek voltak.¹⁶ A kutatások nem érintették a várkastély előzményének tekinthető korai (valószínűleg a 13-14. század fordulóján épült, alább említendő) várat, így annak maradványairól lényegében továbbra is csak feltételezéseket lehet megfogalmazni.

Összességében a 2001-2008 közötti feltárások ásatási módszertanát, valamint dokumentációját egyaránt példás alaposság jellemezte, mely az őskori objektumoktól az újkori építményekig mindenre kiterjedt. Ennek során teljes feltárássra került a várkastély területe, sőt annak nyugati, északi és keleti előterében is nagykiterjedésű kutatásokat folytattak. A

10 Tomičić 2011a, 193-194; RIMPF 2017, 424.

11 Tomičić 2003, 131-134; HORVAT 2002, 201; HORVAT 2009, 44.

12 HORVAT 2002, HORVAT 2009.

13 Tomičić 2003, 131-137; HORVAT 2009, 44.

14 Tomičić 2004, 144-145; Tomičić 2005, 12-13; Tomičić 2006, 10-12; Tomičić 2007b, 15-16.

15 Tomičić 2008, 8-9, 22; Tomičić 2009, 11.

16 Tomičić 2007a; Tomičić 2008, 9, 22; Tomičić 2009, 11; Tomičić 2011a, 193-194.

ma is álló, Odescalchi-féle épületen belül, illetve a várudvar déli felén azonban semmiféle régészeti feltárást nem végeztek. Így a várkastély déli palotaszárnyát, illetve a barokk épület keleti és nyugati szárnyának területét illetően csak az épületkutatást irányító Zorislav Horvat közleményeire hagyatkozhatunk.¹⁷ Željko Tomičić és munkatársai eredményei évente megjelenő, viszonylag tömör kutatási jelentések formájában kerültek közlésre;¹⁸ ezen kívül egy áttekintő jellegű, de szintén rövid terjedelmű összefoglaló is megjelent Tomičić tollából egy 2011. évi konferenciakötet lapjain.¹⁹ A feltárt leletanyag átfogó feldolgozására egyelőre nem került sor, csupán részeredmények láttak napvilágot a díszes kályhacsempe-töredékek és az előkerült könyvveretek kapcsán.²⁰ Tomičić publikációinak megállapításai általában tényleges terepi megfigyelésekre vezethetőek vissza, s ahol ez nem teljesül, ott is többnyire egyértelműen követhető, ellenőrizhető a kutató gondolatmenete, érvrendszere. A várkastély és a felsőváros területén megfigyelt hódoltság kori jelenségeket és leleteket a helyi városi múzeum fiatal régésze, Andrea Rimpf foglalta össze.²¹

A történeti háttér

A hosszúkás löszterazon végzett ásatások a város területének lényegében folyamatos lakottságát bizonyították a neolitikumtól a római és középkori időszakon keresztül napjainkig.²² A 15. század közepén kialakított várkastély középkori előzményeit illetően az első fontosabb időszak az Árpád-kor vége. A 13. század első felében a későbbi mezőváros már a Csák nemzetség újlaki ágának központjaként működött. Újlak legkorábbi várának kiépítését a kutatás az 1311-ben elhunyt Csák Ugrin tárnokmesterhez, Károly Róbert egyik legrangosabb támogatójához köti. Minden bizonnyal ő alapította a Szűz Mária tiszteletére szentelt ferences kolostort és templomot is.²³

Bár a korai erősség helyét még nem sikerült egyértelműen, régészetileg is meghatározni, Željko Tomičić feltételezése szerint a plató magasabbra emelkedő északkeleti szélén lehetett, nagyjából ott, ahol a középkori alapokon álló mai ferences rendház található. A Csákok kihalását követően 1364-ben I. (Nagy) Lajos Kont Miklós nádornak, az Újlakiak ősenek adományozta a várost, így ő és utódai 1365-től egészen 1524-ig használták a *de Wjlak* előnevet. Ebben az adománylevélben kerül említésre először az újlaki vár, mely a feltételezett korábbi, Csák Ugrin-féle erődítés átépített vagy azonos formában álló változata lehet.²⁴

A középkori Újlak fejlődésének talán legdinamikusabb időszaka Kont Miklós dédunokája, Újlaki Miklós idején kezdődött el. Fordulatos életútjának vázlatos összefoglalásával

17 A kutatási dokumentáció az Újlaki Városi Múzeum munkatársa, Andrea Rimpf közlése szerint egyelőre nem hozzáférhető.

18 Tomičić 2003, Tomičić 2004, Tomičić 2005, Tomičić 2006, Tomičić 2007a, Tomičić 2007b, Tomičić 2008, Tomičić 2009.

19 Tomičić 2011a.

20 Tomičić 2004; Tomičić 2011b; Radić 2014.

21 Rimpf 2017.

22 Tomičić 2011a, 187-188; Tomičić 2005, 12-13.

23 Engel 1996. I. 451-452; Vukičević Samaržija 2000, 475, 483 (a ferences kolostor alapításáról lásd a 31. lábjegyzetben Engel Pál lektor megjegyzését); Gere 2000, 354-355.

24 Tomičić 2003, 140; Tomičić 2011a, 188-189; Engel 1996. I. 451-452; Vukičević Samaržija 2000, 475-476; Gere 2000, 354-355.

az általa építtetett várkastély értelmezéséhez is közelebb juthatunk. Újlaki Miklós 1410 körül született Újlaki László macsói bán és felesége, Stiborici Stibor erdélyi vajda Anna nevű leánya házasságából.²⁵ Bátyja, István 1430. évi halála után vált a gazdag Újlaki-örökség fejévé, s 1438-ban ő is macsói banként kezdte politikai pályafutását. Ekkor azonban későbbi birtokainak még legfeljebb csak felét bírta, négy, egymástól távolabb eső birtoktömbben.²⁶ A gyarapodás mértékét látványosan jelzi, hogy míg 1438-ban hat vár (castrum) és két kastély (castellum) birtokát mondhatta magáénak, halála évében már tizenhat vár, kilenc kastély, húsz mezőváros és mintegy négyszáz falu fölött rendelkezett.²⁷

Habsburg Albert halála után először Erzsébet királyné, majd hamarosan I. Ulászló oldalára állt, ami pályája határozott felívelését hozta meg. 1441 elején már Hunyadi Jánossal közösen az erdélyi vajda tisztségét töltötte be, s még ugyanezen évben, szintén Hunyadival megosztva, a temesi ispánság vezetését is megkapta. Ugyancsak 1441-től viselte a fejéri ispánságot is, s a későbbiekben ispáni hivatalait még tovább gyarapította. 1444-től, a várnai csatavesztés és Ulászló halála után, az interregnum idején lendületes birtokfoglalási akciót indított, s az ország egyik leggazdagabb birtokosává vált. Ezt jelezheti a nagy vagyonú Cillei grófokkal kötött kölcsönös örökösödési szerződés is.²⁸

1445-ben ugyan a jogtalanul lefoglalt birtokok egy részéről le kellett mondania, azonban hatalma a pesti országgyűlés határozatainak köszönhetően tovább emelkedett. Az országgyűlés a rend helyreállítására az országot négy negyedre osztotta, élükön hét főkapitánnyal. Hunyadi a Tiszántúl élére került, Újlaki a Tisza innenső része és a Dunántúl urává vált, míg a Felvidék északnyugati részét kettő, északkeleti részét három társfőkapitány alá rendelték. Így Hunyadi és Újlaki együtt az országnak mintegy kétharmadát irányította, és saját területeiken nem kellett hatalmukat társfőkapitányokkal megosztaniuk. Főkapitányi hatalma a családi birtokállomány további gyarapításához is hozzásegítette.²⁹

Befolyása nem csökkent jelentősen azt követően sem, hogy Hunyadi Jánost az ország kormányzójává választották. Kubinyi András kutatásai alapján ma is általánosan elfogadott feltételezés, hogy Miklós vajda az 1440-es években egy dunántúli tartományuraság vagy fejedelemség kialakításán fáradozott.³⁰ Nagytratór terveivel állhattak összefüggésben a család dunántúli birtokközpontjában, a mai Várpalotán megindított építkezések, melyek során a korábbi díszes udvarházat várrá fejlesztette, a vártól mintegy 900 méterre pedig ferences kolostort alapított.³¹

Miklós vajda feltételezett dunántúli terveit később egy új területiális hatalom lehetősége váltotta fel. Az erdélyi vajdaságot és macsói báni címét V. László tényleges uralkodásának idején (1453-57) is megtartotta, majd 1457-ben a szlavón báni hivatalt nyer-

25 A szakirodalom általánosan 1410 körülre helyezte Újlaki Miklós születését, Kubinyi András közelebbi időpontként 1417-et, ill. 1417-1418 táját valószínűsítette. Lásd KUBINYI 1973, 5; KUBINYI 1999, 48. A források alapján valójában 1407. június 2. és 1414. június 2. közé keltezhető az időpont. Lásd FEDELES 2011, 398 (154. lábjegyzet).

26 KUBINYI 1973, 5-6.

27 FEDELES 2017, 155.

28 KUBINYI 1973, 6-8; PÁLOSFALVI 2008, 267.

29 KUBINYI 1999, 49; FEDELES 2011, 381.

30 KUBINYI 1973, 8-9, 32. és HORVÁTH 2002, 29-30. a *tartományuraság* kifejezést használja, míg KUBINYI 1991, 214. és FEDELES 2011, 385, 411. *fejedelemségről* beszél.

31 A vár minden valószínűség szerint az 1440-es évek elején épülhetett, lásd HORVÁTH 2002, 29, 106, 109. A kolostor alapításának pontos ideje nem ismert, mindenesetre tudjuk, hogy 1452-ben már búcsúengedélyért folyamodott számára, lásd FEDELES 2011, 384-385.

te el Vitovec János bántársaként.³² Így az 1450-es években, (legkésőbb) 1457-től újabb tartományúri ambícióit ezután már délvidéki birtoktömbjeire alapozta. Ezzel Várpalota kiemelt szerepe fokozatosan visszaszorult, s Újlak városában és várában – mely mindvégig a család elsődleges központja maradt – kezdődtek jelentős építkezések.³³ Így készült el Újlaki Miklós, majd fia Lőrinc idején többek között a tornyokkal tagolt várósfal, a nagyméretű, háromhajós, szentélykörüljárós Szent Péter plébániatemplom, valamint a jelen dolgozatban részletesen vizsgált várkastély a löszterasz északnyugati szélén. A város története szempontjából így az 1450-es évtized valóban egyfajta fordulópontként értelmezhető. Nem véletlen, hogy ekkor adhatta Miklós vajda Újlaknak azokat a privilégiumait és szabályzatait is, melyek az 1525. évi városi jog, az ún. statútum első könyvét töltik ki, mely egyben a város korabeli gazdasági, társadalmi életének alapvető forrása.³⁴ A városfejlődést, illetve a báró helybeli törekvéseit tekintve nem mellékes Kapisztrán János 1456. évi halála és újlaki eltemetése sem. Ekkor – legalábbis a szemtanú Giovanni Tagliacozzo ferences szerzetes híradása alapján – Újlaki Miklósnak jelentős szerepe volt abban, hogy a már életében szentként tisztelt Kapisztrán testét (az elhunyt akaratának megfelelően) megőrizte a város számára.³⁵ Sírja a várost népszerű kegyhellyé tette, ezzel nemcsak rangját, de kereskedelmi forgalmát is emelve.³⁶

Hunyadi János 1456. évi halálát követően Újlaki Miklósnak tevékeny szerepe lehetett a kormányzó fiai, László és Mátyás elfogatásában, majd László kivégeztetésében. Később az ifjú uralkodó, Mátyás ellenzékének központi alakjaként tűnt fel: 1459-ben az ő németújvári várában választották meg III. Frigyes német császárt magyar királynak, majd a császár fiának keresztapaságát is magára vállalta. Hamarosan, 1459 nyarán azonban kiegyezett Mátyással. Ezután birtokait jórészt megtarthatta, de politikai befolyása erősen visszaszorult. 1465-66 során veszítette el erdélyi vajdai és szlavón báni hivatalát, a macsó bánságot azonban élete végéig viselte.³⁷ 1471-ben a Vitéz-féle összeesküvés idején hű maradt uralkodójához, s talán részben ennek következtében nyerte el Mátyástól ugyanezen évben a Bosznia királya címet – a királyságot az 1463-ban visszafoglalt boszniai területeken hozta létre az uralkodó.³⁸ Mátyás 1471-ben visszaadta Újlakinak a szlavón bánságot is, azonban e tisztségről két évvel később leváltotta. Bosnyák királyként saját pénzt veretett, és önálló diplomáciai tevékenységet is folytatott. Bár királysága fővárosa Jajca volt, rezidenciáját továbbra is Újlakon tartotta, itt őrizték a család kincs- és levéltárát, s végül ide, a szentként tisztelt Kapisztrán János mellé, a ferences templomba temetkezett maga és fia is.³⁹

Újlaki Miklós 1477. évi halála után egyetlen, felnőtt kort megérő fia, Lőrinc lépett örökébe.⁴⁰ Bár 1471. évi végrendeletében az öröklést gondosan előkészítette Miklós vajda,⁴¹ úgy tűnik, az mégsem ment nehézségek nélkül. Mivel apja halálakor Lőrinc még csupán

32 KUBINYI 1973, 7-8; KUBINYI 1999, 49; PÁLOSALVI 2008, 267.

33 KUBINYI 1973, 9-10; KUBINYI 1999, 214-215; HORVÁTH 2002, 29-30; FEDELES 2011, 411; FEDELES 2012a, 95.

34 ANDRIĆ 2003, 117-118.

35 ANDRIĆ 2000, 60-69.

36 Kapisztrán János sírját Bonfini, illetve Oláh Miklós szűkszavú leírása is kiemeli, lásd BONFINI 1995, 992. (V.4.117.); OLAHUS 1938, 16. (9.7).

37 KUBINYI 1973, 33; KUBINYI 1999, 49-50; PÁLOSALVI 2008, 267.

38 KUBINYI 1999, 50; FEDELES 2011, 381; FEDELES 2017, 149.

39 KUBINYI 1991, 215; FEDELES 2011, 411, FEDELES 2012b, 97-98. (Bár PÁLOSALVI 2008, 267. szerint Újlaki királyi udvarát Jajcán tartotta, ezt Kubinyi András egy korábbi, 1958. évi tanulmányára hivatkozva állítja.)

40 FEDELES 2011, 381.

41 KUBINYI 1973, 23-24.

17-18 éves lehetett, a végrendelet végrehajtói csak hat-hét évvel később adhatták át neki várait, amikor a fiú betöltötte huszonegyedik életévét.⁴² Az átmeneti éveket Lőrinc nagykorúságáig és teljes cselekvőképességéig mások mellett maga az uralkodó is igyekezett a maga hasznára fordítani. A macsói báni méltóságot ugyan örökölte apja után Lőrinc, de 1478-tól, úgy látszik, megszűnt a bánság megyéi feletti joghatósága. Mátyás megszüntette a Boszniai Királyságot is, s az utód már csak a Bosznia hercege címet használhatta tényleges területi hatalom nélkül.⁴³

Lőrinc herceg birtokba lépésekor mindazonáltal az ország harmadik legnagyobb birtokosa volt.⁴⁴ 1490, Mátyás halála után Corvin János trónra kerülésének legfontosabb támogatóiként léptek fel Ernuszt Zsigmond pécsi püspökkel, majd Jagelló Ulászló megkoronázása után – úgy tűnik – a trónkövetelő Habsburg Miksához közeledett.⁴⁵ II. Ulászló 1494 novemberében hadjáratot indított a déli országrész rendjét és uralkodói hatalmának teljességét veszélyeztető Lőrinc és szövetségesei ellen. A hadjárat során az uralkodó csapatai Újlakot is megostromolták. Bonfini leírása szerint a palánkkal és árokkal övezett alsóváros elfoglalása után a felsőváros körül ostromzárat alakítottak ki, a faltornyok elé ostromtornyokat állítottak, s a téglafalakat több napon keresztül lövették. Miután az utóbbiakat már kellően lerombolták, megindították a rohamot, melynek során a felsővárost kézitusával elfoglalták, a várkastélyt pedig védői – kegyelem fejében – ellenállás nélkül átadták. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy az Újlakiak városi rezidenciája – ahol Lőrinc herceg távollétében özvegy édesanyja is átvészelte az ostromot – ekkor talán csak kisebb sérüléseket szenvedhetett.⁴⁶

A hadjárat végül Lőrinc herceget meghódolásra kényszerítette, II. Ulászló pedig 1495 márciusában kegyelemlevelet állíttatott ki az ő és szövetségesei számára. A herceg 1496 és 1498 között birtokainak és várainak többségét visszakapta, és tekintélye is helyreállt a királyi udvarban, noha macsói báni méltóságát 1496 után már nem viselhette.⁴⁷ A következő években azonban számtalan kétségtelen jelét láthatjuk egyrészt politikai súlya növekedésének, másrészt II. Ulászló és II. Lajos iránta való bizalmának. Legmagasabb kormányzati tisztségét 1518-ban, országbírói kinevezésével érte el, mely hivatalt 1524. évi, fiú örökös nélküli haláláig töltötte be.⁴⁸ Politikai súlyának megfelelően gyakran megfordult Budán, elsősorban azonban újlaki rezidenciáján és különösen gyakran a szlavóniai Rahlolca várában tartózkodott.⁴⁹

1526-ban a polgárok átadták Szulejmánnak a várost, mely ezt követően a szerémségi szandzsák központjaként működött egészen 1688-ig. Evlia Cselebi leírása szerint az oszmán uralom alatt sok építkezés történt a városban, az általa említett dzsámik, fürdő, csorgókút részben azonosíthatóak is a visszafoglalás kori ábrázolásokon.⁵⁰ Elképzelhető, hogy bizonyos ideig maguk a szandzsákbégek is rezidenciájuként használhatták az Újlakiak

42 KUBINYI 1973, 33, ill. 24.

43 KUBINYI 1973, 33; FEDELES 2011, 381-382; FEDELES 2017, 150-151.

44 HORVÁTH 2002, 33.

45 FEDELES 2017, 151.

46 FEDELES 2012b, 98-103.

47 FEDELES 2012b, 124-127, 138-141; FEDELES 2017, 152-153.

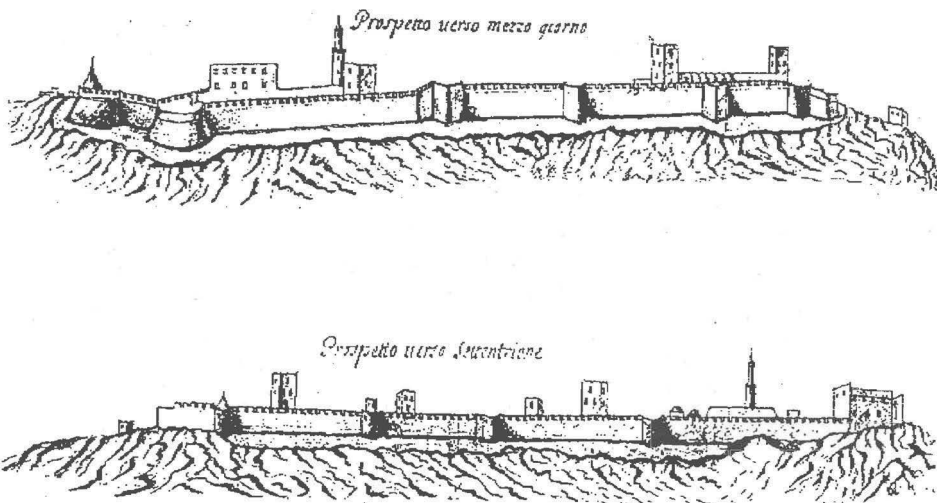
48 FEDELES 2011, 382; FEDELES 2012b, 138-141; FEDELES 2017, 152-154.

49 FEDELES 2017, 160-161.

50 HORVAT 2002, 197; TOMIČIĆ 2011a, 194.

várkastélyát, amint arra egy 1618. évi leírásból következtetni lehet.⁵¹ A korabeli, 16-17. századi leírások az épület gazdag és díszes megjelenéséről számolnak be, külön is megemlítve a nagyméretű ablakokat.⁵²

Bár az oszmán fennhatóság idejét viszonylag jó állapotban vészelte át, a város 1688. évi visszafoglalásakor azonban jelentős károkat szenvedett a várkastély északi és nyugati része. Az ostromot követően további pusztításokat okozott, hogy a péterváradai erőd építéséhez építőanyagként való köveket szállítottak el a romokból. Feltehetőleg ekkor bontották el a rezidencia teljes északi szárnyát is. A 17. század végén készült számos alaprajz és látkép a felsőváros topográfiája kapcsán igen sok adattal szolgál, azonban az egyes épületeket, s így magát a várkastélyt is többnyire csak sematikusán tüntetik föl (3. kép).

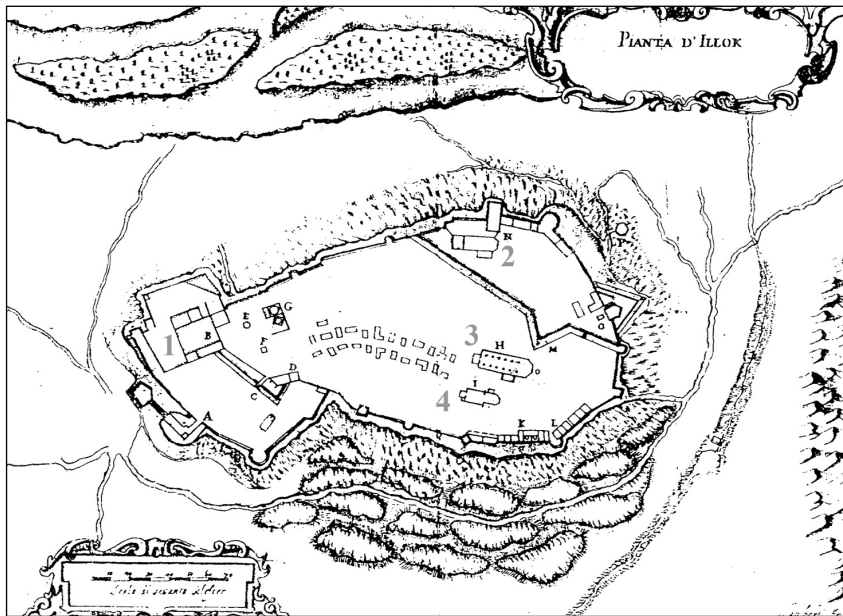
3. kép: A felsőváros déli és északi nézetének 1698. évi ábrázolása (Horvat 2002, 197.)

Egyedül a Giovanni Bonini-féle (4. kép), valamint a közel hasonlóan alapos, ismeretlen spanyol szerzőtől származó alaprajzok (5. kép) őriztek meg az épület egykori belső elrendezése szempontjából is figyelembe vehető részleteket.⁵³ A török kiűzése után Újlak a

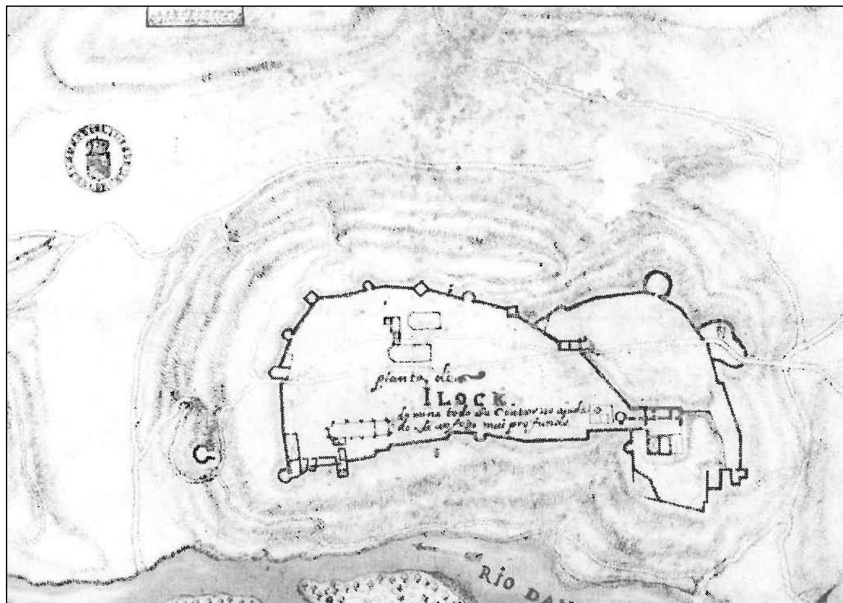
51 Lásd RIMPF 2017, 425-426; valamint a 2006. évi ásatási jelentés 7-8. oldalán, illetve a 2008. évi ásatási jelentés 6-7. oldalán. Zorislav Horvat még azt feltételezte, a várkastély átalakítások, újjáépítések nélkül vészelte át a hódoltság idejét. HORVAT 2002, 199.

52 Lásd pl. HORVAT 2002, 199.

53 Maximilian Prandstetter mint a császári követ titkára 1608. évi útleírásához egy látképet is mellékel a várossal, mely azonban, összevetve a többi, már a század végéről való ábrázolással, úgy látszik, kevésbé valóságos. Az 1688. évi ostrom kapcsán, illetve az 1697. és 1698. években készült veduták – a kellő részletgazdagság híján – nem jelentenek megbízható alapot a várkastély egykori homlokzatait illetően. A Schmalkalder-, Lambertini- és Marsigli-féle alaprajzokon a várkastély tömbje csupán egyszerű téglalap formájában jelenik meg. Az ábrázolásokra lásd VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA 2000, 476-480; GERE 2000, 354-356; TOMIČIĆ 2011a, 189, 198-199; TOMIČIĆ 2004, 148, 152; HORVAT 2002, 196-201; MARKOVIĆ 2001, 193-199.

4. kép: Újlak 1698. évi, Bonini-féle alaprajzi felmérése. 1: várkastély; 2: ferences templom; 3: plébániatemplom; 4: ágostonosok temploma. (Tomičić 2003, 133 nyomán)

5. kép: Az újlaki felsőváros 1690. évi alaprajzi felmérése (Tomičić 2008, 18.)

6. kép: A középkori várkastély átalakításával épült Odescalchi-kastély délkelet felől (a szerző felvétele)

Szerémség hercegévé kinevezett Livio Odescalchi birtoka lett, aki a középkori várkastély maradványaiból egy három palotaszárnyból álló, U alaprajzú barokk kastélyt építtetett.

A kastély 18-19. századi átalakításai során alakult ki az épület nagyrészt ma is látható arculata (6. kép).⁵⁴

A várkastély környezete a 15. században

A várkastély, mint láttuk, egy alapvetően városias környezetben épült fel. Két kolduló-rendi kolostorával Újlak már a 15. század előtt is kitűnt a mezővárosok közül, a 15. század közepén pedig a virágzó borkereskedelemnek és az itt élő számos kézművesnek, kereskedőnek és hospesnek köszönhetően valóban jelentős településről beszélhetünk. Hozzávetőleges becslések szerint ebben az időben 2100-2500 fő lakossal számolhatunk. A löszteraszt övező alsóváros saját plébániatemplommal és további három kápolnával rendelkezett, de még Újlak 1494. évi ostroma idején is csak sövénykerítés és árok védte.⁵⁵ A kiemelkedésen épült felsővárost 900 m hosszú, téglából falazott, pártázatos védőfolyosóval ellátott városfal kerítette, a fal védelmét pedig négyzetes, félköríves és patkó alakú tornyok fokozták (7. kép). A felsővárosba nyugat felől egy többszörösen összetett, barbakánnal és felvonóhidas

54 HORVAT 2002, 198, 212; HORVAT 2009, 43-44; TOMIČIĆ 2011a, 194.

55 ANDRIĆ 2000, 42-45; TOMIČIĆ 2011a, 188, 193; BUZÁS 2000, 501; FEDELES 2012b, 98-103.

7. kép: A felsőváros tornyos északi fala. A pártázat ezen a szakaszon már nem a középkori formáját őrzi (a szerző felvétele)

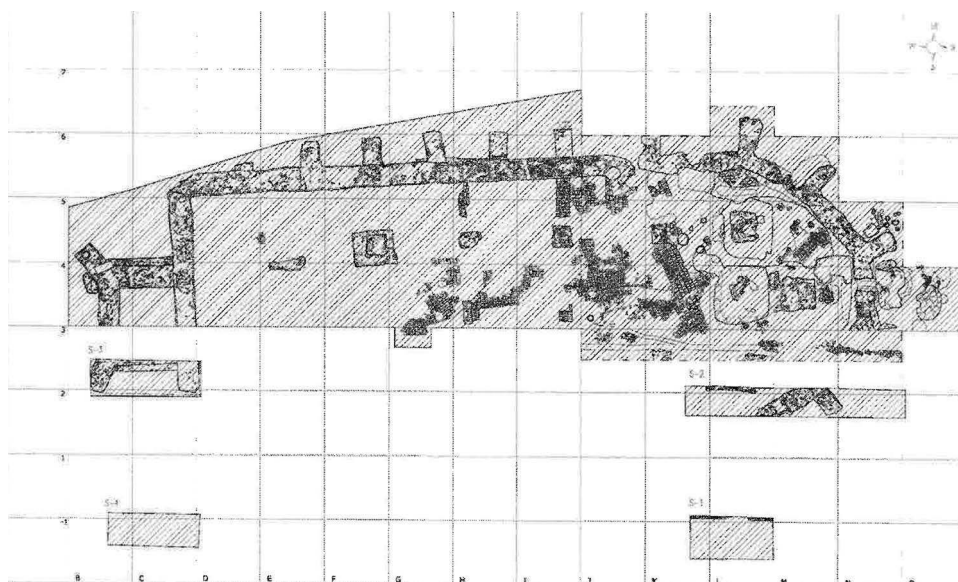
elővédművel erősített bejárati rendszeren keresztül lehetett bejutni, a főutcára a várkastély délkeleti sarkától induló falba foglalt negyedik kapun át vezetett az út.⁵⁶

A 17. század végi, Bonini-féle városalaprész meglehetősen pontosan mutatja a felsőváros középkor végi településszerkezetét (4. kép). Eszerint a két oldalán lakóházakkal sűrűn beépített főutca a nyugati kapurendszerrel a löszterasz keleti végéhez közel elhelyezkedő plébániatemplom irányába vezetett. A plébániatemplomhoz közel, attól délre állt az ágostonosok Szent Anna-temploma. A főutcától kissé elkülönülve, a löszterasz északnyugati végében foglalt helyet a várkastély, míg a Kapisztrán János sírját is őrző ferences templom a terasz északkeleti végében emelkedett.⁵⁷

A vázolt településkép azonban nem minden elemében egykorú a várkastély építésével. A Szent Péter apostol plébániatemplom középkor végi formájában, összetett kőbordás boltzatával valószínűleg Újlaki Lőrinc 1500 körüli építkezésének eredménye. A temetővel övezett templom nagyfelületű feltárása (8. kép) ellenére sem került elő annak előzménye, noha az egyházat még Újlaki Miklós elődjei alapították. Az írott források szerint maga Miklós is jelentős újjáépítést hajtott végre az épületen, s minden bizonnyal az átalakítást követő újbóli felszenteléssel magyarázható, hogy 1475-ben már Szent Péter és Szent Pál

56 Tomičić 2011a, 189-192; HORVAT 2002, 199, 208-209; HORVAT 1996, 187-188;

57 Tomičić 2003, 141.

8. kép: A Szent Péter apostol plébániatemplom ásátási alaprajza (Tomičić 2009, 10.)

a templom titulusa.⁵⁸ Kérdéses, hogy a templom háromhajós, szentélykörüljárós, nyugati toronnyal ellátott hatalmas épülete már Miklós idején elkészült-e, s csak a boltozat köthető fia birtoklásának idejére, esetleg az egész építkezés 1500 körül vagy még 1475 előtt valósult meg.⁵⁹

A városfal legkorábbi, a várkastéllyal egyidős elemei lehetnek a déli oldalon álló, élükkel kifelé forduló, négyzetes alaprajzú tornyok, melyek egyikén a rezidencia emeleti ablakaihoz hasonló, élszedett, keresztosztós ablakkeret is megfigyelhető. Ezek a tornyok nincsenek kötésben a városfallal, közöttük eredetileg – tehát még a 15. század közepén – talán csak valamilyen fa paliszád húzódott.⁶⁰ A felsővárost teljesen körülfogó védvonal keltezését illetően a szakirodalomban nem mutatkozik egységes álláspont (4. kép). A 2000-es évek ásátási eredményeit megelőzően Zorislav Horvat elsősorban Újlaki Miklós személyéhez kötötte az építkezéseket, fokozatos, több fázisú munkálatokkal számolva, melyek a 15. század közepén indultak meg, de még a 16. század elejéig is elhúzódtak.⁶¹ Szintén

58 FEDELES 2011, 389. 1451-ből való egy szentszéki hozzájárulás, melynek értelmében Miklós vajda a görögök térítésére Újlakon összegyűjtött 154 aranyforintot a plébániatemplom újjáépítésére fordíthatta. Az építkezések menetére azonban jellemző lehet, hogy az alsóvárosban építendő ispotály, melyhez szintén 1451-ben nyert pápai felhatalmazást, még 1471-ben sem volt teljesen készen. FEDELES 2011, 395.

59 Az 1500 körüli keltezését Buzás Gergely határozta meg, elsősorban a boltozati faragványok, másodsorban az ablakkeretek és az alaprajz alapján. Lásd BUZÁS 2000, 504-520. Tomičić véleménye, miszerint a templomot Újlaki Miklós építtette 1475. évi római zarándoklatán tett fogadalmának megfelelően, az írott forrásokat tekintve nem meggyőző. Lásd TOMIČIĆ 2011a, 193. Az épület alaprajzi elrendezését lásd: TOMIČIĆ 2008, 9 (2. kép), 22; TOMIČIĆ 2011a, 193.

60 BUZÁS 2000, 521 (3. lábjegyzet); HORVAT 2002, 199. (Zorislav Horvat korábban – különösebb indoklás nélkül – elképzelhetőnek tartotta, hogy a tornyok Árpád-kori eredetűek, lásd HORVAT 1996, 185-187, 197.)

61 HORVAT 1996, 185-187; HORVAT 2002, 199, 209-210.

még a feltárásokat megelőzően Buzás Gergely legalább két periódust feltételezett: egy, a 15. század közepére eső szakaszt a paliszáddal összekötött négyzetes tornyokkal és egy 16. század eleji szakaszt az együttes további elemeivel.⁶² Az ásásokat irányító Željko Tomičić közleményeiben már nagyjából Újlaki Lőrinc korszakára keltezte az erődítéseket, bár a munkálatok véleménye szerint is még apja idején elindulhattak.⁶³ A közleményekben feltűnő keltezések általában részletesebb indoklás nélkül állnak, kiindulópontjuk többnyire a történeti háttér közvetett adatai vagy a haditechnikai változásokkal feltételezett lépéstartás.⁶⁴ A város 1494. évi ostromáról tudósító Bonfini leírása mindenesetre arra enged következtetni, hogy a tornyokkal tagolt téglafal – ha nem is végleges formájában – már teljesen körülvette ekkor a felsővárost, hiszen ez tehetné szükségessé az ostromtornyok felállítását és a falak több napon keresztül való lövetését.⁶⁵

Megbízhatóbb adataink csak a várkastély nyugati és északi előteréről vannak, ahol a falmaradványok korát és összefüggéseit a régészet módszereivel közvetlenül is vizsgálni lehetett (9. kép). A megfigyelések alapján az itt talált erődítésfalak és tornyok a várkastéllyal azonos szerkezetet, építésmódot és építőanyagot mutatnak, annak ellenére, hogy

9. kép: A várkastély északnyugati előterében feltárt erődítések részlete, keleti nézet (2006. évi ásati dokumentáció, 24. fénykép. A zágrábi Régészeti Intézet fotódokumentációs gyűjteményéből.)

62 BUZÁS 2000, 521 (3. lábjegyzet).

63 TOMIČIĆ 2003, 141; TOMIČIĆ 2011a, 190, 192; a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület ásati jelentése 7-10. oldal.

64 FEDELES 2012b szerint a városerődítést itáliai minták alapján Miklós kezdte meg és fia, Lőrinc fejezte be; RADIĆ 2014 szerint az erődítések a 15. század második felében néhány évtized alatt épültek ki.

65 FEDELES 2012b, 98-103.

a rezidenciát eredetileg övező, 5-6 m széles ároknál későbbiek.⁶⁶ A falelvadások alapján a 15. század közepét követően kiépült nyugat-északnyugati védelmi együttes több periódus eredménye lehet.⁶⁷ Sajnos a négyzetes alaprajzú rezidencia és az annak északkeleti és északnyugati sarkához csatlakozó erődítések kapcsolatát nem lehetett vizsgálni.⁶⁸ A löszterasz nyugati peremén húzódó, észak-déli irányú falban vízszintes kötőgerenda helyét lehetett azonosítani (10. kép), csakúgy, mint egy, a várkastély építésénél korábbi, széles erődítésfalban.⁶⁹ A hasonló építési technika azonban önmagában még nem bizonyítja a fal korai voltát. A 15. század végére, a 16. század elejére mindenesetre a rezidenciát északról és nyugatról már jelentős védelmi építmények fogták közre, melyek annak homlokzatait is bizonyos magasságig kitakarhatták.⁷⁰

10. kép: A löszterasz nyugati peremén húzódó fal a vízszintes kötőgerenda helyével (a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület ásatási dokumentációja, 38. fénykép. A zágrábi Régészeti Intézet fotódokumentációs gyűjteményéből.)

66 2004. évi ásatási jelentés 6-7. oldal, a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület ásatási jelentése 7-9. oldal.

67 2004. évi ásatási jelentés 6-7. oldal; 2006. évi ásatási dokumentáció 17-22. fénykép.

68 2004. évi ásatási jelentés 11. oldal; 2006. évi ásatási jelentés 6-7. oldal.

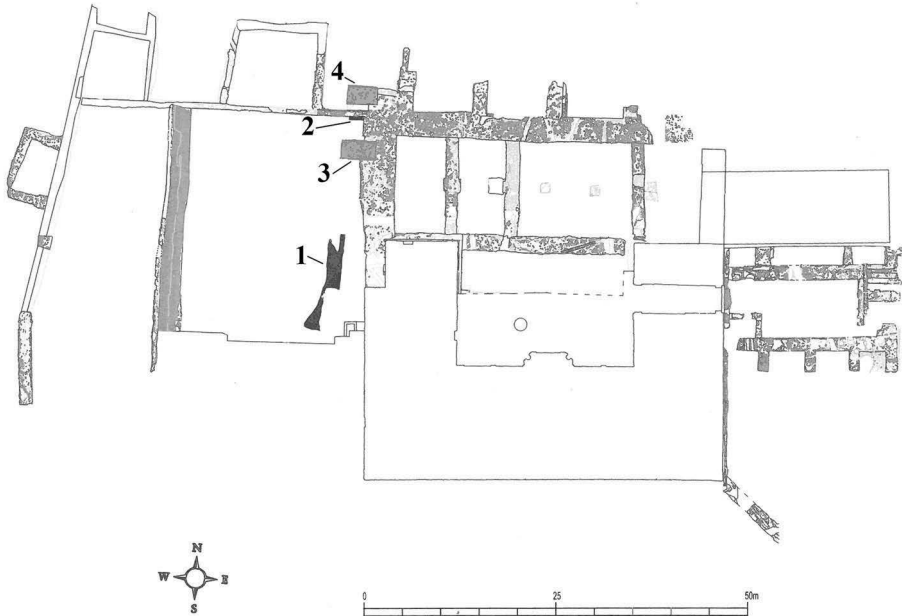
69 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület ásatási jelentése 7. oldal.

70 Az építmények egy része jelentős magasságban áll, így ma is valamiféle képet alkothatunk az együttes egykori megjelenéséről, lásd 2006. évi ásatási dokumentáció 23-24. fénykép.

Építéstörténet

A 15. századi várkastély előzményei

Az eddigi nagyterjedésű ásatások ellenére nagyrészt továbbra is homály fedi a várhegy északnyugati sarkán emelt várkastély területének középkori használatát az Újlaki Miklós-féle rezidencia megépítését megelőzően (11. kép). Ennek magyarázata egy feltételezhető jelentős tereprendezés, melynek során az építkezés első lépéseként a leendő épület helyén és környezetében nagy felületen elhordták a felső földréteget. Ennek megfelelően a 15. századi padló- és járósíntek alatt már közvetlenül őskori kultúrrétegek sora, illetve a természetes löszös altalaj rétege jelentkezett. A várkastély építésénél korábbi középkori réteget sehol nem lehetett megfigyelni. Az őskori és főleg az őskornál későbbi (római és középkori) jelenségek közül így csak azokat lehetett azonosítani, melyek alja az őskori kultúrrétegekbe vagy az altalajba mélyült.⁷¹

11. kép: A 15. század közepét megelőző falmaradványok. 1: a 2 m széles, észak-déli irányú fal; 2: a keskeny kelet-nyugati irányú fal; 3-4: a két északnyugati támpillér. (a szerző munkája a 2008. évi ásatási dokumentáció összesítő alaprajza nyomán)

71 Tomičić 2005, 12-13; 2002. évi ásatási jelentés 6-7, 10. oldal; 2006. évi ásatási jelentés 9-10, 12-13. oldal; a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület dokumentációjának ásatási jelentése 8. oldal.

Ezek után nem meglepő, hogy az ásátásokat irányító régész hiába számított eredetileg az Újlaki Miklós-féle épület alatt Kont Miklós gótikus palotája maradványainak előkerülésére,⁷² a 15. század közepét megelőző jelenségeket csak csekély számban tudott azonosítani. A legjelentősebb közülük egy kb. 2 m széles és kb. 12 m hosszú falrészlet, mely a várkastély nyugati falától nyugatra, azzal párhuzamosan futott (12. kép). Építésmódja a későbbi középkori falakkal azonos: a kő- és téglatörmeléből álló falmagot szabályosan rakott téglafalsíkok keretezik. A falmagban vízszintes kötőgerendák fészkeit lehetett megfigyelni, az itt talált famaradványok szénizotópos vizsgálata a 14. századra utalt. A falat valószínűleg csak a várkastély építésekor bontották el, ezt támasztják alá azok a 15. századi pénzek és kerámiatöredékek, melyek a rezidencia-építést megelőző, a fallal egykorú rétegtani helyzetből kerültek elő. A jelentős falvastagság és a fal topográfiai helyzete alapján feltételezhető, hogy védelmi célú építmény részleteivel van dolgunk, Željko Tomičić szerint elképzelhető, hogy egy korai nyugati várfal maradványáról van szó.⁷³

12. kép: A korai, 2 m széles falmaradvány a vízszintes kötőgerendák helyével (a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület ásatási dokumentációja, 19. fénykép. A zágrábi Régészeti Intézet fotódokumentációs gyűjteményéből.)

Előkerült továbbá egy, a 14. század második fele és a 15. század első fele közé keltezett árokszakas is a várkastély nyugati fala mellett, ennek viszonya azonban a fent leírt falmaradvánnyal sajnos nem egyértelmű.⁷⁴ Egy további, kelet-nyugati irányú fal a várkas-

72 Tomičić 2003, 142.

73 Tomičić 2011a, 192-193; a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület dokumentációjának ásatási jelentése 8-9. oldal, 19-20. fénykép.

74 2006. évi ásatási jelentés 13-14. oldal

tély északnyugati sarkánál befut az épület északi fala alá, ennek a falnak azonban szélessége sem ismert.⁷⁵ Kérdéses az épület két kelet-nyugati irányú, északnyugati támpillérenek korhatározása is (13. kép). A támpillérek vagy szintén egy, a 15. század közepét megelőző építmény részei vagy a század közepi építkezések egy sajátos építési fázisát jelzi ezek utólagos(?) befoglalása a rezidencia vastag nyugati falába.⁷⁶

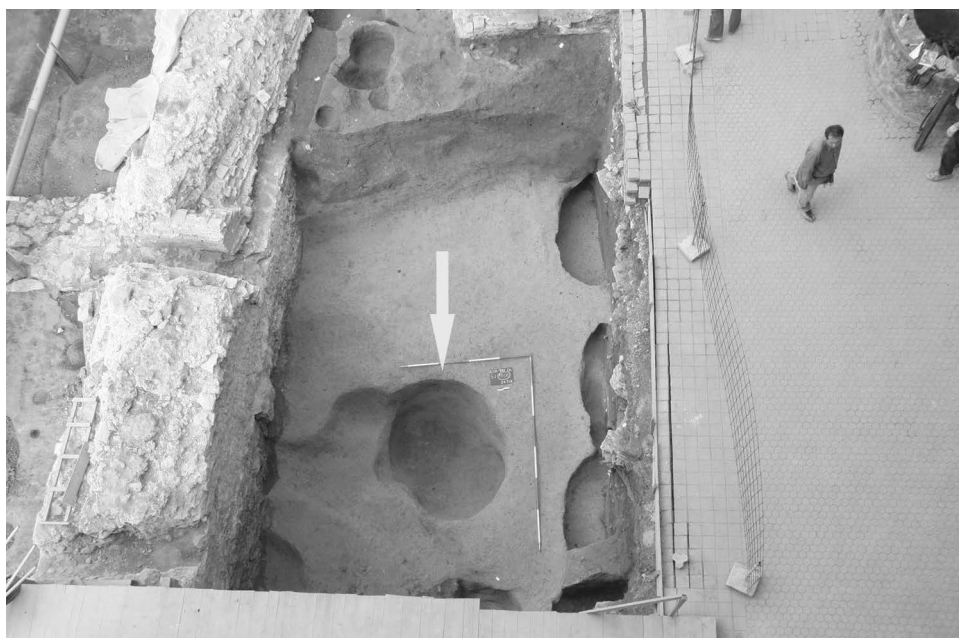

13. kép: A várkastély nyugati falába befoglalt támpillérek dél felől (2003. évi ásati dokumentáció, T8 fotótábla. A zágrábi Régészeti Intézet fotódokumentációs gyűjteményéből.)

A várkastély udvarának északnyugati sarkában egy 5,3 m hosszú, az Újlaki Miklós-féle építkezéseket megelőző leányított objektum került elő, melyet Željko Tomičić középkori pinceként határozott meg (14. kép). Az ásati fényképek tanúsága szerint meglehetősen

75 Tomičić 2006, 9; 2003. évi ásati jelentés 9-10. oldal.

76 2003. évi ásati jelentés 9-10. oldal, T3 és T8 fotótábla; 2004. évi ásati jelentés 6-7. oldal. A támpillérek szabályos, egyenes falvarratú elválással mélyülnek az épület nyugati homlokfalába, így utólagos voltak a homlokfalhoz képest lényegében kizárható. Tomičić 2007, 15-16. szerint egykorúak a homlokfallal. Az ásati fotók alapján az északabbi támpillér maradványai csak jóval mélyebben jelentkeznek, mint a délebbi támpilléré. Ráadásul előbbi felszíne tudatosan visszabontottnak tűnik, nem pedig a robbantás vagy a másodlagos építőanyag-kitermelés jeleit mutatja. Ezek a megfigyelések inkább azt valószínűsítik, hogy egy korábbi építmény maradványairól van szó, melyből a déli falszakaszt támpillérként újrahasznosították a várkastély építése során, míg az északi falszakaszt visszabontották. Lásd a 2003. évi ásati dokumentáció T3, T7 fotótábláit, valamint a 103., 104. és 107. metszetrájakokat.

14. kép: A pincként meghatározott, szabálytalan alaprajzú beásás felülnézete (2006. évi ásatási dokumentáció, 65. fénykép. A zágrábi Régészeti Intézet fotódokumentációs gyűjteményéből.)

szabálytalan alaprajzú beásásról van szó, tényleges szerepe nem egyértelmű. Korhatározását mindenesetre jól körülhatárolja a betöltéséből előkerült nagyszámú kerámiatöredék, melyet a 14. század második fele és a 15. század első fele közé keltezett ásatója. A betöltés felett megsüppedt rétegekben azonosították a várudvar középkori járósíntjét is.⁷⁷ Végül az északi szárny északnyugati részén került elő egy középkorinak meghatározott kemence, melyet az északi épületfal és egy válaszfal építése során bontottak el véglegesen.⁷⁸

Zorislav Horvat megfigyelése szerint a 15. század közepi épület alapfalaiban egy korábbi épületből való kőanyagot használtak fel másodlagosan.⁷⁹ Ez az adat azonban nem sokat segít a várkastély építésénél korábbi térhasználat rekonstrukciójában, hiszen az elbontott épület helyét illetően nem szolgál támpontokkal.

Összességében a megfigyelések alapján három következtetést vonhatunk le. 1) A várkastély építése során szükségessé vált egy vastos, minden bizonnyal védelmi célú fal elbontása a rezidenciától nyugatra, és talán néhány további, kevésbé széles fal visszabontása is az új épület északnyugati sarkánál. 2) Ezeket a falakat leszámítva a terület csekély beépítettsége feltételezhető, pontosabban: komoly alapozással bíró, jelentősebb kőépületek valószínűleg nem álltak a várkastély északi szárnya és keleti kapuépítménye területén, illetve a rezidencia északi felének nyugati, északi és keleti előterében. 3) Jelenlegi tudásunk

77 TOMIČIĆ 2007b, 15-16; 2006. évi ásatási jelentés 11-14. oldal.

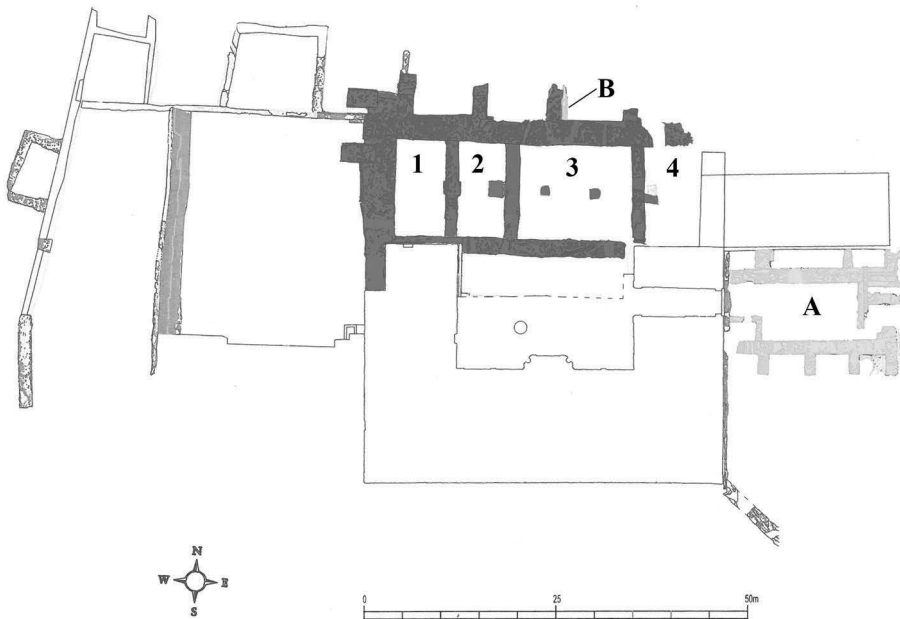
78 TOMIČIĆ 2007b, 15-16; 2006. évi ásatási dokumentáció, SJ1275 stratigráfiai egység leírása.

79 HORVAT 2009, 47.

szerint Újlaki Miklós várkastélyának falait nem korábbi építmények alap- vagy felmenő falaihoz igazították, az új falakat (leszámítva talán az északnyugati támpilléreket) új alapozásokra terhelték.

Az újlaki várkastély a 15. század közepén

A középkori maradványok felhasználásával született barokk Odescalchi-kastély sok tekintetben mindmáig megőrizte az Újlaki-rezidencia tömegét. A jelenlegi épület magassága és a déli homlokfal szélessége a 15. századnak felel meg, sőt a falkutatások szerint valamennyi külső fal középkori eredetű.⁸⁰ Az eredetileg négyzetes alaprajzú, 45×47 m területű várkastélyban a szabályos középdvart kétemeletes palotaszárnyak övezték (15. kép). A déli szárny kétemeletes voltát az *in situ* gótikus ablakkeretek önmagukban is bizonyítják, az épület egészét tekintve pedig az északi szárny keleti falának megmaradt falcsontja és a

15. kép: A várkastély 15. század közepéből vagy második feléből való, feltárt falmaradványai. A: keleti kapuépítmény; B: a támpillérhez épült boltváll maradványa. (a szerző munkája a 2008. évi ásatási dokumentáció összesítő alaprajza nyomán)

kora újkori képi források tanúskodnak a falkorona egységes magasságáról.⁸¹ A rezidencia négyzetes épülettömbjének falsíkjai elé eredetileg csak a támpillérek, valamint két északi támpillér között egy (alább részletezett) toldaléképítmény léphetett ki.⁸² A keleti bejárat

80 HORVAT 2009, 43-44.

81 TOMIČIĆ 2003, 132; TOMIČIĆ 2011a, 189-190; HORVAT 2002, 212; HORVAT 2009, 43-44.

82 TOMIČIĆ 2003, 135-137; HORVAT 2009, 46-47.

előtti nagyméretű kapuépítmény esetében – mint később látni fogjuk – kérdéses, hogy egykorúnak tekinthető-e a 15. század közepére helyezett építkezéssel. Maga a négyzetes alaprajzú várkastély a kutatások szerint egyetlen építési periódus eredménye, noha az északi palotaszárny feltárása során egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy a külső vastag falakhoz utólag épült hozzá a szárny déli fala, s ehhez képest is utólagosak a válaszfalak. Ez a sorrend azonban valóban csak építési fázisokat jelent, hiszen az északi szárny területén a legelső középkori járószintet képviselő téglaburkolatos padló már a válaszfalokhoz igazodik.⁸³ A falakat azonos építési technika jellemzi: a kőalapozásra vegyes kő-tégla felmenő falakat emeltek úgy, hogy a szabályosan rakott téglafal között a falmagot fehér habarcsba rakott törtkő és téglatörmelék tölti ki.⁸⁴

A külső falak vastagságát nagyrészt a védelmi szempontok határozhatták meg, ennek felelhet meg a nyugati fal 4 m-es, az északi fal 3,2 m-es, illetve a déli és keleti fal 3 m-es mérete. A falkoronán Željko Tomičić és Zorislav Horvat körbefutó pártázatos gyilokjárót feltételez, ennek egyértelmű régészeti-építészeti bizonyítéka azonban – tudomásunk szerint – nem ismert, a 17. század végi ábrázolások pedig ebből a szempontból nem egységesek. Egy 1697. évi vedután (2. kép) és a Bonini-féle látképeken (3. kép) az épület falkoronáját egyértelműen pártázat nélküliként jelölték, míg egy 1698. évi vedután (1. kép) és a Schmalkalder-féle ábrázoláson kétségtelenül feltűnnek pártázatként azonosítható részletek.⁸⁵ A várkastélyt övező 5-6 m széles árok maradványait az épület nyugati és keleti oldalán azonosították a feltárások során.⁸⁶

A rezidencia bejárata kelet felől nyílt, melynek emlékét az Odescalchi-kastély is megőrizte, hiszen a középkori kapu újrafelhasználása magyarázza a barokk épület keleti bejáratának sajátos, aszimmetrikus elhelyezését. A 15. század közepén egy kettős kapuszerkezet: egy gyalog- és egy kocsikapu vezetett a várkastélyba (16. kép). A falkutatás során azonosítani lehetett a meglepően magasan elhelyezett gyalogkapu küszöbkövét, a küszöbkőnél a felvonóhid tengelyét tartó perselyköves konzolt, a nyílás bal oldali szárkövét és a kaputükör részletét (17. kép). A kapu szélességét megadta a fal belső oldalán megfigyelt szegmensíves áthidalás. A kaputükör és a perselyköves konzol helyzete által meghatározhatóvá vált a felvonóhid hossza is: 4,2 m, mely egyben a feltételezhető farkasverem vagy árok méretére is utal. Egy, a fal vastagságában kialakított lépcső vezetett a kapu feletti térhez. Itt, a második emeleten megfigyelt, a fal vastagságában kialakított és ablakkal is megvilágított fülke az örök szobája lehetett, mely a felvonóhid és a csapórács kezelésére szolgálhatott, s itt egy ún. szuroköntővel is számolnak.⁸⁷

A kocsikapu a gyalogkapu mellett, annak északi oldalán, a mai barokk, váll- és zárókővel tagolt kapu helyén állt, a középkori keleti homlokzat középtengelyében. A kapu eredeti küszöbszintje és szélessége pontosan nem ismert, csak feltételezhető, hogy a barokk

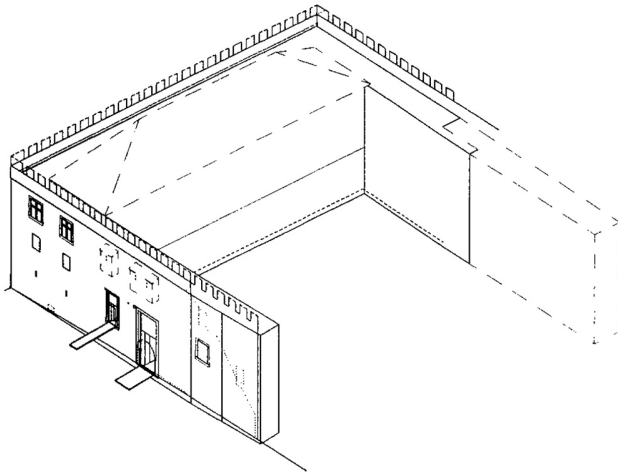
83 Tomičić 2007b, 15-16; 2006. évi ásatási jelentés 9-10. oldal, lásd továbbá Tomičić 2004, 147 (2. kép), 149 (4-5. kép).

84 Tomičić 2003, 135-137.

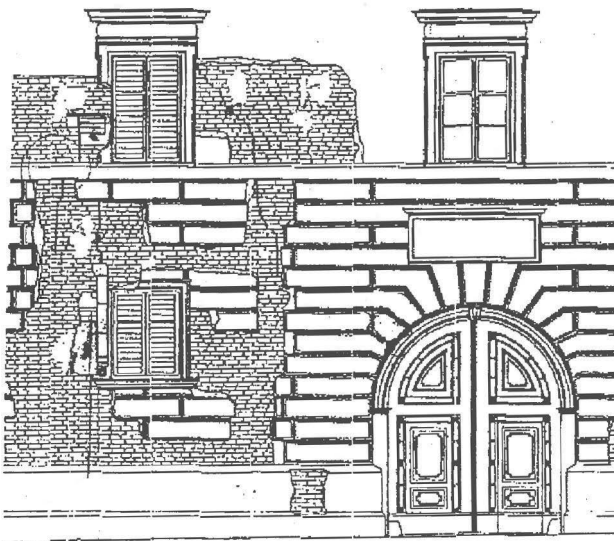
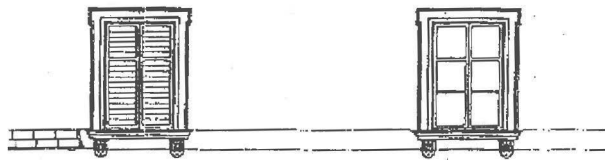
85 Tomičić 2003, 132 (1. kép); Tomičić 2011a, 189-190; HORVAT 2009, 44. A kora újkori ábrázolásokat lásd HORVAT 2002, 197 (3. kép); HORVAT 2002, 201 (7. kép); HORVAT 2009, 43. (22. kép); KARAC – BRAUN 2000, 26-27. (1-2. kép).

86 A 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület dokumentációjának ásatási jelentése 8-9. oldal; a 2007. évi, a várkastélytól keletre eső felület dokumentációjának ásatási jelentése 6. oldal. Tomičić 2011a, 190. feltételezi, hogy eredetileg vízzel feltöltött árokról volt szó.

87 HORVAT 2002, 206-208; HORVAT 2009, 45; Tomičić 2003, 141.

16. kép: A középkori keleti kettős kapu vázlatos tömegrekonstrukciója 2003-ból, a keleti kapuépítmény feltárását megelőzően (Tomičić 2003, 132.)

17. kép: A gyalogkapu helyén végzett falkutatás homlokzati felmérése (Horvat 2002, 209.)

kapunál valamivel keskenyebb lehetett. A felette azonosított, 220 cm széles, szegmensíves áthidalású fülke Zorislav Horvat szerint itt is egy konzolosan előreugratott szerkezetre, ún. szuroköntőre nyilhatott. A fülke szélessége az egykori kapuszélességet is hozzávetőlegesen jelezheti. A kaput a gyalogkapuhoz hasonlóan valószínűleg felvonóhídon keresztül lehetett megközelíteni.⁸⁸

A kapun belépve a szabályos alaprajzú várudvar tárult az érkező szeme elé. Az udvaron durva kavicsból és kötörmelékéből álló járósíntet alakítottak ki, melyet csak kis foltban lehetett megfigyelni, a várkastélyt megelőző, említett középkori pince megsüppedt betöltése felett. Mivel csak e mélyebb részen őrződött meg, az udvar szintje valószínűleg magasabb volt a 18-19. századi járósínteknél, s talán a gyalogkapu küszöbszintjéhez igazodott.⁸⁹ A várudvar építészeti kiképzéséről máskülönben keveset tudunk, tényleges kutatás híján legfeljebb csak feltételezhető, hogy a ma is látható, kissé aszimmetrikus elhelyezkedésű kút középkori eredetű.⁹⁰ Zorislav Horvat véleménye szerint az épületszárnyakat a fal vastagságában kialakított járatokon túl konzolokon nyugvó udvari folyosók is összekötötték, ezek létéről azonban nincsenek tényleges adataink.⁹¹

Az északi palotaszárny

Az északi palotaszárny végleges pusztulásához az 1688. évi ostrom és az azt követő építőanyag-kitermelés vezetett. Ezeknek régészeti bizonyítékai is előkerültek a szárny padlószintjén nagyobb foltokban megfigyelt kénes elszíneződés és a törmelékben talált csákányok formájában.⁹² Újlak visszafoglalása után az épületrészt majdnem teljesen elbontották, az alapfalakon kívül csupán az egykori padlószint és felette változó, néhány kősor magasságban a felmenő falak maradtak meg, valamint a szárny keleti végét lezáró keleti homlokzati fal részlete az első emelet fölötti magasságig (*18. kép*). A pusztulásnak is köszönhető, hogy ezt az épületrészt később nem építették vissza és nem foglalták bele a barokk kastélyba, így a 2000-es években (a keleti végződést leszámítva) lényegében teljes felületű feltárását el lehetett végezni.

Az épületszárny északi és nyugati fala – melyek egyben a várkastély külső homlokzati falai is – rendkívül erős, szilárd építmény: széles alapárkukban az alapozás alját még 6 m mélyen sem érték el a feltárások során.⁹³ Az északi fal a löszplató peremére, a meredek oldal szélére épült, ez is indokolja a fallal egybeépített, 1,9 m széles támpillérek elhelyezését, melyeknek eredeti hosszát, lepusztult északi végződésük miatt, az ásatások nem tudták meghatározni.⁹⁴

Csak a várudvar egy pontján megfigyelt, eredeti középkori járósínt azonosítása után vált egyértelművé, hogy a palotaszárny jelenlegi maradványai nem a földszint, hanem a

88 Horvat 2002, 206-208; Horvat 2009, 45; Tomičić 2003, 141.

89 Tomičić 2007b, 15-16; 2006. évi ásatási jelentés 11-12. oldal; 2006. évi ásatási dokumentáció, SJ1228 stratigráfiai egység leírása. A gyalogkapu emelt helyzetére: HORVAT 2002, 206; HORVAT 2009, 45.

90 Tomičić 2003, 141, 150. Zorislav Horvatnak – bár ő csak a falkutatást irányította – nem volt kétsége afelől, hogy középkori kútról van szó, rekonstrukciós alaprajzain is így tünteti fel. Lásd HORVAT 2009, 44-45. (23. kép).

91 HORVAT 2009, 43-45. A közleményből nem derül ki, hogy egyértelmű megfigyelések is alátámasztanák Horvat elképzelését.

92 2006. évi ásatási jelentés 8-9 oldal; Tomičić 2004, 171-172; HORVAT 2002, 198.

93 2006. évi ásatási jelentés 10-11. oldal.

94 2002. évi ásatási jelentés 5-6. oldal; 2004. évi ásatási jelentés 6-7. oldal; Tomičić 2006, 9; valamint a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület dokumentációjának ásatási jelentése 6. oldal.

18. kép: Az Odescalchi-kastély északnyugat felől, a középkori északi szárny keleti falcsonkjával (a szerző felvétele)

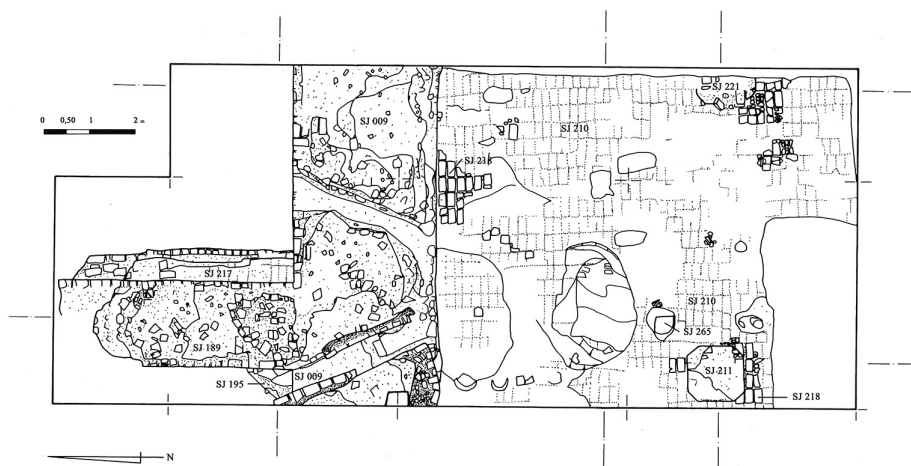
pinceszint tereit őrizték meg.⁹⁵ Az egytraktusos széles pince négy helyiségből állt, az alábbiakban nyugatról számított sorrendjük alapján nevezzük meg őket. (15. kép) A keleti, 4. pincehelyiséget egy kelet-nyugati irányú válaszfal további két térrészre osztotta. Valamennyi helyiségben megfigyelhető volt a padló egykori téglaburkolatának maradványa, bár eltérő állapotban és mélységben: az 1-2. helyiség padlószintje közel fél méterrel magasabban volt, mint a 3-4. helyiségé (19. kép).⁹⁶ Azonban egyik helyiségben sem került elő semmilyen nyoma a téglapadló megújításának, alatta a természetes altalaj, illetve őskori rétegek, felette már a pusztulási réteg jelentkezett, így feltételezhető, hogy ezt a padlószintet használhatták mindvégig a várkastély fennállása során. A helyiségeket északról határoló fal belső oldalán az egykori fehér vakolat kisebb foltjai maradtak meg *in situ*.⁹⁷ A pincébe a várudvar felől lehetett bejutni, a 2. és 3. helyiségben előkerült a levezető lépcső maradványa is. A helyiségek közötti közlekedést, az egykori ajtónyílásokat a válaszfalak visszabontása miatt nem ismerjük, csak a 3. és 4. helyiség között lehetett megfigyelni egy utóbb átalakított ajtónyílás maradványait. Szintén kérdéses, hogy a pince és a földszinti helyiségek között volt-e közvetlen összeköttetés.⁹⁸ A pince padlószintjén, a palotaszárny

95 Tomičić 2007b, 15-16; 2006. évi ásatási jelentés 8-9. oldal. – Pontosabban itt egy, csak részben az udvorszint alá mélyülő szintről van szó, melyet a kutatók megfogalmazását követve pincének nevezünk.

96 2003. évi ásatási dokumentáció 82. metszetrajza, valamint az ásatási jelentés 7-8. oldala; 2006. évi ásatási jelentés 8-9. oldal.

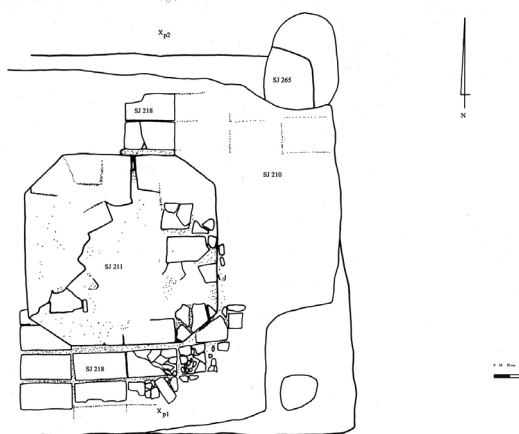
97 2003. évi ásatási dokumentáció ásatási jelentése 6-7. oldal, 9. fotótábla.

98 2003. évi ásatási dokumentáció ásatási jelentése 7-8, 16-17. oldal, 5. fotótábla, 93. metszetrajz; 2006. évi ásatási jelentés 8-9. oldal; Tomičić 2011a, 190-191.

19. kép: A 3. pinchelyiségben feltárt két pillérmaradvány (2002. évi ásatási dokumentáció, 42. rajz. A zágrábi Régészeti Intézet rajzdokumentációs gyűjteményéből.)

kelet-nyugati középtengelyében négy, téglából falazott pillér maradványait lehetett megfigyelni, lecsapott sarkú négyzet (szabálytalan nyolcszög) átmetszettel (19-20. kép). A pillérek rendkívül masszív, mintegy 2×2 m széles kőalapozáson nyugszanak, melyek mélysége több mint 3 m a padlószinttől számítva (21. kép). Két pillér a 3., egy a 2. pinchelyiség területére esett. A negyedik pillér sajátos helyzetű: alapozását az 1. és 2. helyiségek közötti válaszfalba foglalták bele úgy, hogy mind a két falsík elé kilép. Az alapozások méretei és a

20. kép: A nyolcszög átmetszetű SJ 211 pillérmaradvány felülnézeti rajza (2002. évi ásatási dokumentáció, 61. rajz. A zágrábi Régészeti Intézet rajzdokumentációs gyűjteményéből.)

21. kép: SJ 221 pillérmaradvány kőalapozása (2002. évi ásatási dokumentáció, T11 fotótábla. A zágrábi Régészeti Intézet fotódokumentációs gyűjteményéből.)

válaszfalba foglalt pilléralap arra utalnak, hogy a pillérek nem csupán a pince (feltehetőleg fagerendás) síkmennyezetének támaszául szolgáltak.⁹⁹

A palotaszárny földszintjéről és emeleteiről a csekély maradványok miatt igencsak korlátozottak ismereteink. A boltozatokat illetően leginkább a szárny máig fennálló keleti falcsonkja nyújthatna támpontokat a keleti helyiségekre vonatkozóan, azonban a falszövet javításai és újrafugázásai miatt a lenyomatok értelmezése nem egyöntetű (22. kép). Buzás Gergely csúcsíves boltozat homlokív lenyomatait vélte felismerni, mely alapján borda nélküli (vagy legalábbis falborda nélküli) keresztboltozatra, esetleg valamilyen bonyolultabb boltozati formára következtetett mind a földszint, mind az emelet vonatkozásában.¹⁰⁰ A falkutatásokat irányító építész, Zorislav Horvat az északkeleti földszinti helyiség déli része esetében észak-déli irányú dongaboltozat nyomait ismerte fel, az északi helyiségrészt pedig gótikus keresztboltozatot valószínűsített (23. kép).¹⁰¹ Későbbi tanulmányának rekonstrukciós rajzain azonban már kelet-nyugati irányú, csúcsíves (?) dongabolto-

99 2002. évi ásatási dokumentáció jelentése 6-7. oldal, 11. fotótábla, SJ 265 és SJ 366 stratigrafiai egységek leírása; 2006. évi ásatási dokumentáció 68. fotó; Tomičić 2003, 135-137; Tomičić 2011a, 190-191.

100 Buzás 2000, 521. (2. lábjegyzet).

101 Horvat 2002, 201-205 (10. kép).

22. kép: Az északi palotaszárny keleti falmaradványának belső oldala (a szerző felvétele)

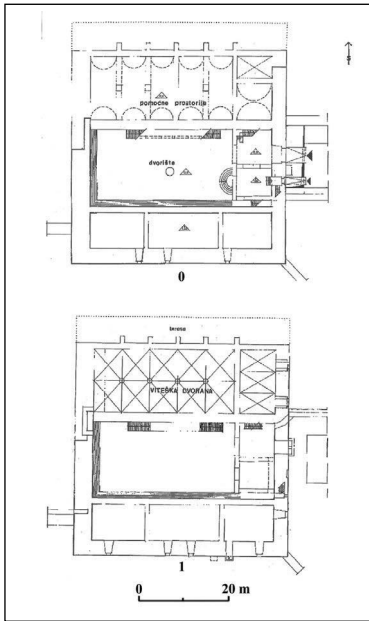
zatot ábrázolt, mindkét helyiség rész földemjeként (24. kép).¹⁰² Az első emeleti szinten a 4. pinchehelyiség felett kelet-nyugati válaszfal nélküli, egységes teret feltételezett mindkét tanulmányában. Eltérés azonban itt is akad: korábbi dolgozatában háromszakaszos keresztboltozatot rekonstruált, míg későbbi dolgozatában ide már nem jelölt keresztboltozatot.¹⁰³ Összességében tehát a szárny földszinti és emeleti keleti helyiségei boltozottak lehettek, ennél pontosabban azonban a falszövet alaposabb (szemrevételezésen túlmenő) kutatása nélkül elhamarkodott lenne megállapítanunk.¹⁰⁴

A további helyiségek számát és boltozatát illetően még kevésbé rendelkezünk tényleges támpontokkal. A pinceszint válaszfalai számos variációs lehetőséget biztosítanak a

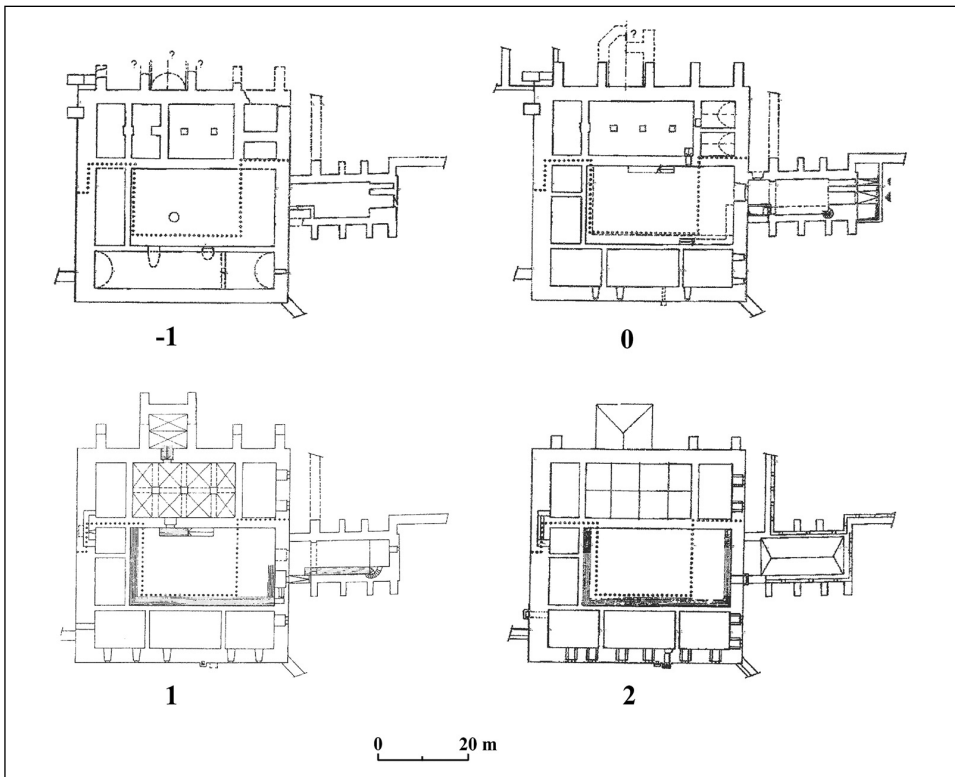
102 HORVAT 2009, 44 (23. kép).

103 HORVAT 2002, 201-205 (11. kép); HORVAT 2009, 45 (23. kép).

104 Zorislav Horvat közleményeiből nem derül ki, hogy tényleges falszövetvizsgálatot is végzett-e a falon, tanulmányainak bizonytalanságait látva azonban valószínűbb, hogy erre nem került sor. A falat magam is csak egyszerű szemrevételezéssel vizsgáltam, így annak említett javításain és újrafugázásain túl más egyértelmű megfigyelést nem fogalmazhatok meg.

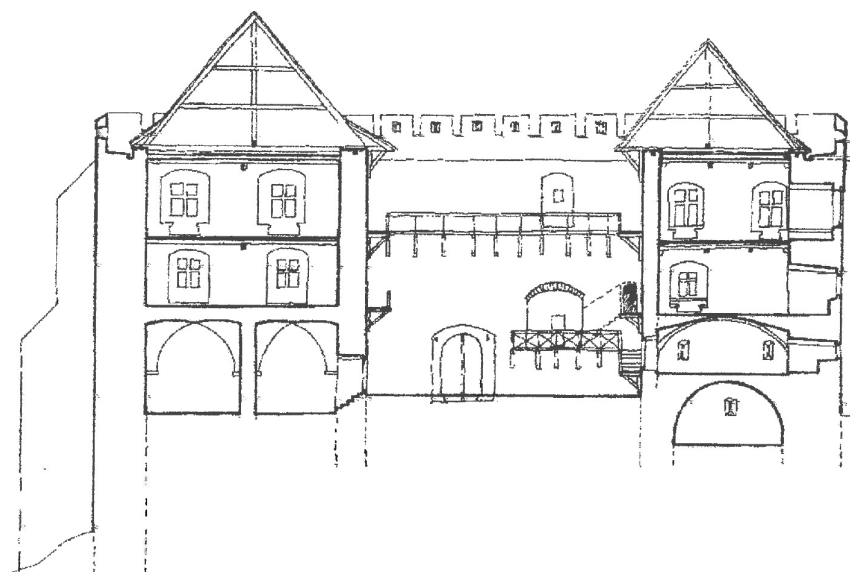

23. kép: Z. Horvat 2002. évi alaprajzi rekonstrukciós kísérletei (Horvat 2002, 202-203. nyomán)

24. kép: Z. Horvat 2009. évi alaprajzi rekonstrukciós kísérletei: pince, földszint, 1. és 2. emelet (Horvat 2009, 44-45. nyomán)

földszinti és emeleti válaszfalakat illetően, a Horvat által közölt rekonstrukció nyilvánvalóan csak egy a több lehetséges változat közül. Az utóbbi kutató a 2008. évvel záruló ásatások eredményeinek ismeretében a földszinten négy helyiséget feltételezett, egy kisebb nyugati helyiség mellett a 2. és 3. pincehelyiség felett egyetlen hosszú termet, valamint a keleti két pincehelyiség felett azoknak megfelelő egy-egy szobát. Az első és második emeleti szinten már csak három helyiséggel számolt, egy-egy nyugati és keleti szobával és középen egy hosszú nagyteremmel. Véleménye szerint a földszinti hosszú termet fagerendás síkmennyezettel zárhatták le, mely felett egy kétszintnyi belmagasságú, 2×4 boltszakaszos keresztboltozattal fedett nagyterem helyezkedhetett el. Álláspontját a pillérek és a válaszfalak méreteivel és a középkori építészetben bevett téarányokkal igyekezett alátámasztani.¹⁰⁵ Figyelemre méltó azonban, hogy ugyanezen tanulmányban az épület észak-déli keresztmetszeti rekonstrukciós rajza ellentmond mind az írott szövegnek, mind a rekonstrukciós alaprajzoknak, az északi szárny ugyanis itt csak háromszintesként jelenik meg, ahol az első és második emelet pedig síkmennyezetű (25. kép). Így tehát alapvetően bizonytalan marad az itt feltételezhető egykori szintek száma is.

25. kép: Z. Horvat 2009. évi rekonstrukciós vázlata a várkastély észak-déli keresztmetszetéről, nyugat felől (Horvat 2009, 48.)

105 HORVAT 2009, 44-47.

Véleményem szerint a pince feletti terek rekonstrukciójához a legfontosabb kiindulási pont a négy pillérmaradvány. Elhelyezkedésük és a válaszfalakkhoz való viszonyuk alapján valóban egy kéthajós nagytermet jelezhetnek, kérdéses azonban, hogy mely szinten, szinteken. Horvathoz hasonlóan valószínűnek tartom, hogy nem csupán a földszint, hanem az emelet (vagy emeleték) hosszú terme is kéthajós lehetett, máskülönben a pilléralapok mérete és mélysége indokolatlannak látszik. A pillérek minden bizonnyal boltozat támaszaiként szolgáltak, a hevederívekkel erősített keresztboltozatos forma könnyen elképzelhető, bár nem bizonyítható. Tény, hogy egyetlen kő- vagy idomtégla bordatöredéket sem ismerünk, azonban a boltozat egyrészt élkeresztboltozatos kialakítású is lehetett, másrészt a várkastélyhoz köthető nem *in situ* kőfaragványok száma olyan csekély, hogy egy bizonyos típus hiányából nem lehet komolyabb következtetéseket levonni. A pillérek kiosztása ugyanakkor némileg ellentmond Horvat rekonstrukcióinak, mivel azok alapján a nyugati válaszfalba befoglalt, pinceszinten lévő pilléralap fölött valamennyi szinten csak válaszfal húzódott volna. Tény, hogy e pillér és a nyugati épületfal közötti nagyobb távolság meghaladja a többi pillér által valószínűsíthető keskenyebb (közel azonos) boltszakasz-szélességeket, ugyanakkor nem valószínű, hogy e nyugati pilléralapnak semmilyen statikai szerepe nem lett volna. Összességében valószínűbbnek látszik, hogy a négy pillérmaradvány egy hosszabb, 2×5 boltszakaszos, egyenlőtlen boltmezőkkel fedett nagytermet jelez a palotaszárny földszintjén és/vagy emeletén. Szintén elképzelhető, hogy a pillérek sajátos kiosztása egy építkezés közbeni termódosulásra utal, vagy akár több építési periódussal magyarázható.

A bizonytalan boltozati lenyomatokon túl a szárny keleti falcsonkja megőrizte egy első emeleti, nagyméretű ülőpadkás ablak fölkéjének maradványait is (26. kép).¹⁰⁶ Könnyen elképzelhető, hogy egykori ablakkerete ahhoz lehetett hasonló, mint amelyet az északi szárny nyugati falának külső oldalán a pusztulási rétegben találtak 2007-ben. Itt egy vasrácsos, élszedett keresztosztós ablakkeret töredékeit tárták fel, melyek szóródásából jól látszik, hogy a kőkeret bolygatatlanul maradt meg kizuhanás utáni állapotában (27. kép). Így eredeti helyeként a várkastély nyugati homlokzatának északi része valószínűsíthető. A faragvány mellett ablaküveg-töredékek is előkerültek, a kereten pedig vörös festés nyomait lehetett azonosítani.¹⁰⁷ A feltáró régész, Željko Tomičić szerint az ablak az első emeletet világíthatta meg, s ugyanilyen ablakok helyezkedhettek el az első emeleti homlokzatokon máshol is. Feltételezése akár helyes is lehet, azonban valószínűleg csak annyi alapja van, hogy a második emeleti ablakokat a déli szárny *in situ* nagyméretű, szintén élszedett és

106 Buzás 2000, 521 (2. lábjegyzet); Horvat 2002, 205.

107 Lásd a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület dokumentációját, ásatási jelentés 6. oldal, 81, 84. fotók; Tomičić 2008, 10. A feltárt töredékek valószínűleg azonosak vagy azonos típusú kerethez tartoztak azokkal, melyek ma az Odescalchi-kastély keleti szárnyának északi vége előtt a szabad ég alatt hevernek. Utóbbiak egyszerű élszedett, belső oldalukon tokhoronnyal ellátott kerettöredékek, az egykori vasrácsra utaló csaplyukakkal. A szemöldökkő-elemen mutatkozó részlet alapján egyértelműen osztott ablakkeret(ek)-ről van szó. A faragványokon a vörös festés egyértelmű nyomait nem tudtam megfigyelni, ez azonban tárolási, illetve tanulmányozási körülményekkel is összefügghet.

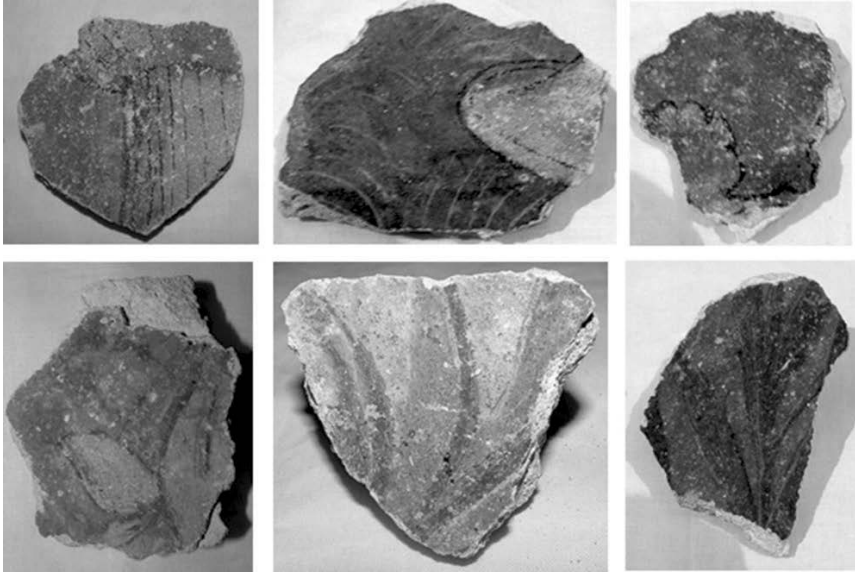
26. kép: Az északi palotaszárny keleti falában látható első emeleti, befalazott ablaknyílás, délkeleti nézet (a szerző felvétele)

27. kép: A várkastély északnyugati sarkának előterében feltárt, kizuhant ablakkeret (a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület ásatási dokumentációja, 84. fénykép. A zágrábi Régészeti Intézet fotódokumentációs gyűjteményéből.)

keresztosztós (alább részletezett) ablakkeretei mintájára képzelte el az északi palotaszárnyon is.¹⁰⁸

A kizuhant ablakkerettől nem messze, gazdag késő középkori leletanyagot tartalmazó rétegben kerültek elő azok a fehér alapon vörös festésű vakolattörödékek is, melyek a feltáró véleménye szerint az északi szárny első emeleti falait díszíthették.¹⁰⁹ A várkastély falfestményeiről egy 1702. évi leírás is beszámol, azonban az északi szárny ekkor már nagyrészt elbontott állapotban lehetett.¹¹⁰ A forrás így inkább a déli szárnyra vonatkozhat, azonban itt a falkutatások során nem találták meg falképek nyomait.¹¹¹ Mladen Radić, az eszéki Szlavón Múzeum régésze PhD disszertációjában további, zöld, sárga és sötétszürke színű, figurális díszítésű freskótörödékeket közölt az ásatási leletanyagból (28. kép). Ezek részben növényi motívumokat, részben redőzött, övvel összefogott ruházat részleteit ábrázolják. Lelőhelyüket nem határozta meg egyértelműen, bár lábjegyzetben a fehér alapon vörös festésű töredékekről hírt adó Tomičić-közleményre hivatkozott. Feltűnő ugyanakkor, hogy Tomičić sem ásatási jelentésében, sem közleményében nem számolt be ilyen színekről vagy figurális díszítésű részletekről. Így kissé kérdéses, hogy e festett vakolatdarabok

28. kép: Festett vakolattörödékek a várkastély feltárásából (Radić 2014, 210-211. nyomán)

108 Tomičić 2011a, 189, 201 (10. kép). Természetesen Tomičić megállapítása, hogy a kizuhant keret az északi szárny első emeletéről való, már önmagában is csak feltételezés. Az egyetlen példa általánosítása, miszerint a várkastély első emeleti ablakai mind vasrácsos keresztosztós kerettel lehettek ellátva, nyilván még bizonytalanabb következtetés.

109 2003. évi ásatási jelentés 12-13. oldal; Tomičić 2004, 153. (6. lábjegyzet).

110 Tomičić 2003, 132-133; HORVAT 2002, 198.

111 HORVAT 2009, 46.

lelőhelye szintén az északi palotaszárny nyugati homlokzata előtt lehetett-e. Bár középkori keltezésük nem kétséges, de eredeti helyük a várkastélyon belül ily módon bizonytalan.¹¹²

Nagy valószínűséggel az északi palotaszárnyhoz kapcsolható ugyanakkor egy góti-kus ajtókeret töredéke, mely a pince téglapadlósíntje feletti égett réteg felszínén került elő (29. kép). A réteget a feltáró régész Újlak török elfoglalásához kötötte, azaz a visszafoglalást követő építőanyag-kitermelés által nem bolygatott leletről lenne szó. A faragvány egy íves záródású nyíláskeret töredéke lehet, a közölt fénykép alapján pontos profilja nem határozható meg, de egy homorlatok közé fogott tagozat (talán pálcstag) egyértelműen azonosítható.¹¹³ Összetettebb profilja alapján feltételezhető, hogy a palotaszárny egy rangosabb helyiségébe vezető ajtónyílás keretként kerülhetett beépítésre.

29. kép: Íves záródású nyíláskeret töredéke (Tomičić 2006, 11.)

Az épületszárny külső, dunai homlokzatán, az északi fal nyugatról számított 3. és 4. északi támpillérje között egy dongaboltozatos építmény helyezkedett el, melyből a támpillérhez csatlakozó boltváll és a beszakadt téglaboltozat maradványai kerültek elő a feltárás során (15. kép B, 30-31. kép).¹¹⁴ A boltzáradék viszonylag mélyen helyezkedett el: a déli palotaszárny földszinti padlósíntjével egy magasságban. Az építmény szélességét a két támpillér köze határozta meg, északi végfala azonban ismeretlen.¹¹⁵ Željko Tomičić az északi oldal erősítésével összefüggő védelmi célú szerkezetként értelmezte,¹¹⁶ ezzel szemben Zorislav Horvat egy jóval merészebb feltételezést fogalmazott meg.¹¹⁷ Véleménye szerint az építmény viszonylag durván vakolt falsíkjai arra utalnak, hogy kellett lennie felette egy emeletnek, mely az első emeleti nagyteremmel állhatott összeköttetésben.

Egy, a feltöltésben talált „szakrális jellegű” ablaktöredék alapján az emeleti tér kápolna voltát valószínűsítette. Az ablaktöredékről az ásatási dokumentációk nem adnak hírt, így csak feltételezhetjük, hogy a „szakrális jelleg” egy mérnöves ablakra utalhat. Az építmény értelmezése – mint látjuk – meglehetősen bizonytalan, az említett ablaktöredék pontos lelőhelye és lelőköri körülménye sem ismert. A rendelkezésre álló adatok alapján akár egy, a palotaszárny nagyterméből nyíló, a Dunára tekintő zárterkély alépítményeként is értelmez-

112 RADIĆ 2014, 210-213. Radić nem csak a lelőhely pontos meghatározásával maradt adós, de a freskók keltezése kapcsán is kissé felületesebb bizonyult. Legközelebbi párhuzamként a várpalotai korai palota figurális falképeit határozta meg, s azok félreértelmezett 15. század közepi keltezését vélte érvényesnek az újlaki töredékekre is. A korai palota falfestményeiről lásd LÁSZLÓ 2006, 168-170; LÁNGI 2002, 163.

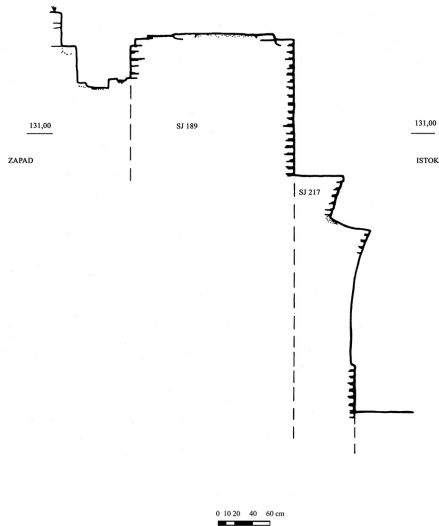
113 Tomičić 2006, 10-12 (3-4. kép).

114 2002. évi ásatási dokumentáció jelentése 7-8. oldal, SJ 217 stratigráfiai egység leírása; Tomičić 2003, 135-137.

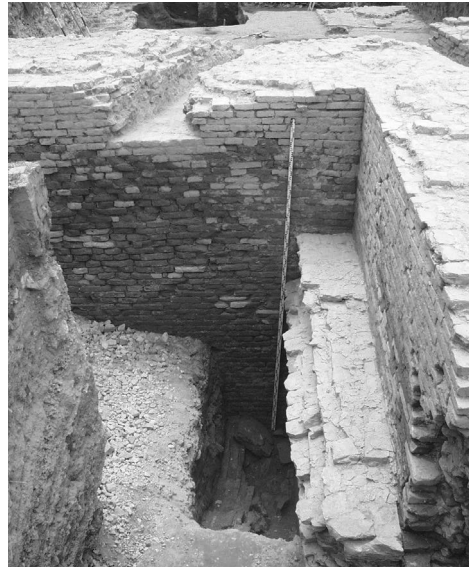
115 HORVAT 2009, 46-47.

116 2002. évi ásatási dokumentáció jelentése 7-8. oldal.

117 HORVAT 2009, 46-47. Rekonstrukciós rajzain az építmény helyét hibásan tünteti fel, egy támpillérközzel nyugatabbra valószínűsíti a helyét. Rajzain boltozott emeletet rekonstruál, ugyanakkor jelzi, hogy az építmény északi vége nem ismert, elméletileg egyenes vagy poligonális záródása is elképzelhető.

30. kép: Kelet-nyugati metszet a támpillérhez épült boltváll helyzetéről (2002. évi ásatási dokumentáció, 77. rajz. A zágrábi Régészeti Intézet rajzdokumentációs gyűjteményéből.)

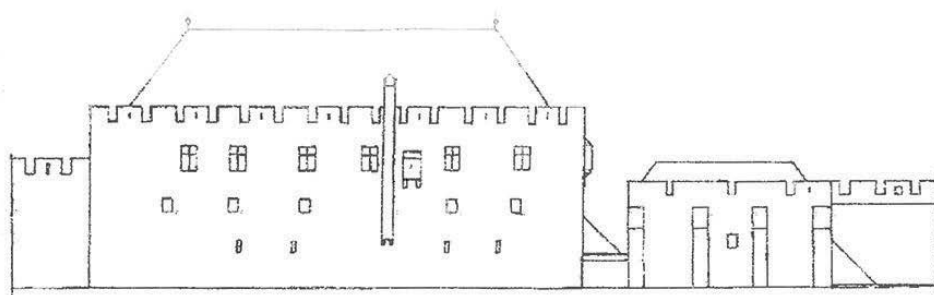
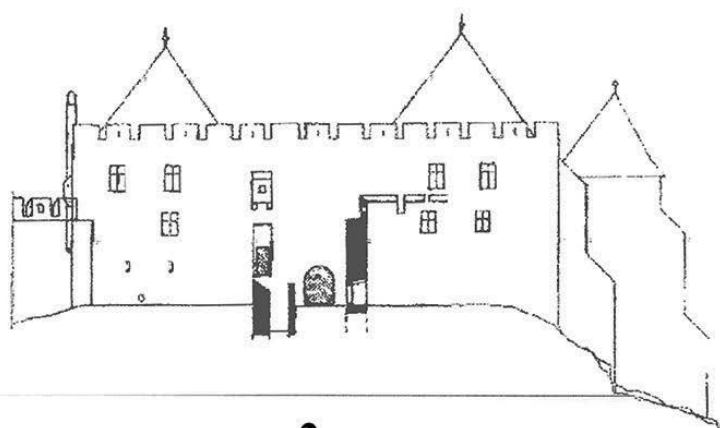
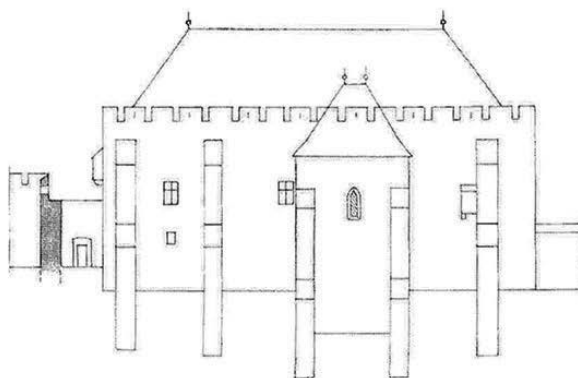
31. kép: A támpillérhez épült boltváll felülnézetből, északi irányból (2002. évi ásatási dokumentáció, T14 fotótábla. A zágrábi Régészeti Intézet fotódokumentációs gyűjteményéből.)

hetnének a maradványokat.¹¹⁸ Ráadásul az építmény téglafalazata az ásatási dokumentáció alapján sárgásfehér habarcsba rakott, míg szinte valamennyi egyéb középkori falat fehér habarcs jellemző, így nem kizárt, hogy esetleg egy későbbi középkori hozzáépítés emlékével van dolgunk.

Talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a csekély maradványaiban azonosítható építmény kápolnaként való értelmezésében komoly szerepet játszhatott egy külső szempont is: a várkastély egyes tereinek funkcionális rekonstrukciójának kísérlete. Mint említettük, Zorislav Horvat a Dunára néző északi palotaszárny első-második emeletét reprezentatív szerepű nagyteremként értékelte, mely a terem jelentős, kb. 12 m-es szélessége és középpilléres, kéthajós szerkezete alapján valóban ésszerű következtetés.¹¹⁹ A déli szárny keskenyebb voltának megfelelően hasonló méretű nagyterem az épületen belül máshol nem valószínűsíthető. További rekonstrukciós elképzeléseit azonban erős fenntartásokkal kell kezelnünk, hiszen gyakran gyenge alapokon nyugszanak, egyes esetekben csak különböző korabeli analógiák részletmegoldásait vetíti ki, általánosítja (32. kép).

118 A zárterkély ötletét, mint az egyik lehetséges értelmezést, ezúton is köszönöm Feld Istvánnak.

119 HORVAT 2002, 200-203; HORVAT 2009, 45, 47.

1**2****3**

32. kép: Z. Horvat 2009. évi rekonstrukciós tömegvázlata a várkastély déli (1), keleti (2) és északi (3) homlokzatáról (Horvat 2009, 46-47. nyomán)

Nem véletlen, hogy több feltételezését is utóbb cáfolták az ásatási eredmények. Így például nem kerültek elő nyomai a kéthajós emeleti nagyteremhez a várudvarról felvezető, általa feltételezett árkados lépcsőfeljárónak, sem az északi támpillérekre támaszkodó erkélyfolyosónak.¹²⁰

A déli palotaszárny

Bár a legtöbb *in situ* részlet a várkastély déli palotaszárnyából maradt meg, biztos ismereteink mégis meglehetősen korlátozottak róla, részben az itt végzett ásatások híján. Így főként Zorislav Horvat rövid közleményeire kell hagyatkoznunk, ahol az egyes megállapítások kapcsán gyakran nehezen dönthető el, hogy azok tényleges megfigyelésen alapulnak vagy csak az építészeti logika, illetve az analógiás gondolkodásmód mentén tett következtetések.¹²¹

Eredeti, félköríves dongaboltozatával ma is áll az egykori pince, mely Horvat rajza alapján két helyiségre oszlott. Felette a földszinten már három helyiség lehetett: egy középső nagyobb terem, két oldalán egy-egy kisebb méretű szobával. Horvat szerint a földszinti tereket szintén dongaboltozat fedte és kisméretű ablaknyílásokkal világították meg. A középső teremben egy kéménykürtő helyét figyelte meg a déli falazatban.¹²² Az épület-szárny mintegy 5 m-es belmagasságú emeletein a földszinti hármastérsztás ismétlődött, mennyezetük pedig fagerendás síkfödém lehetett. Középkori ablakok maradványait az első emeleten nem lehetett azonosítani, valószínűleg a barokk ablakok kialakítása során pusztultak el, tehát nagyrészt azok helyén állhattak és azoknál nem voltak nagyobbak.¹²³ Könnyen elképzelhető, hogy a már említett, a várkastély északnyugati sarka előtt kizuhanva talált, vasrácsos kerethez hasonló keresztosztós ablakok lehettek, erre azonban semmilyen biztosabb adatunk nincs.¹²⁴

A déli szárny leglátványosabb *in situ* középkori részletei a második emelet nagyméretű keresztosztós ablakkeretei (33. kép). A széles élszedéssel díszített, félgúlás profilmegállítással, négy külön ablaktáblával zárható ablakok 234×156 cm-es méretükkel a legnagyobb ismert középkori keresztosztós keretek Horvátországban, leszámítva a tengerparti területek

120 HORVAT 2002, 205, 210. Későbbi, 2009. évi közleményeiben Zorislav Horvat ezeket az elképzeléseit már nem is szerepelteti. Az erkélyfolyosót lényegében csak a budai és vajdahunyadi analógiák alapján feltételezte a szerző, az árkados lépcsőfeljáróra elméletileg azok a pillértöredékek is utalhattak, melyek tanulmánya szerint egyéb kőfaragványok mellett a várudvaron heverték rendezetlenül: HORVAT 2002, 201. A pillértöredékeket a helyszíni kőfaragvány-anyagban nem tudtam azonosítani.

121 Zorislav Horvat általános kijelentéséből, miszerint a déli szárny válaszfalait a Horvátországi Restaurátori Intézet kutatásai határozták meg, nehezen állapítható meg, hogy pontosan milyen mértékű volt a kutatás, mekkora felületet lehetett megvizsgálni, és maradtak-e kutatatlan falrészletek. HORVAT 2002, 201.

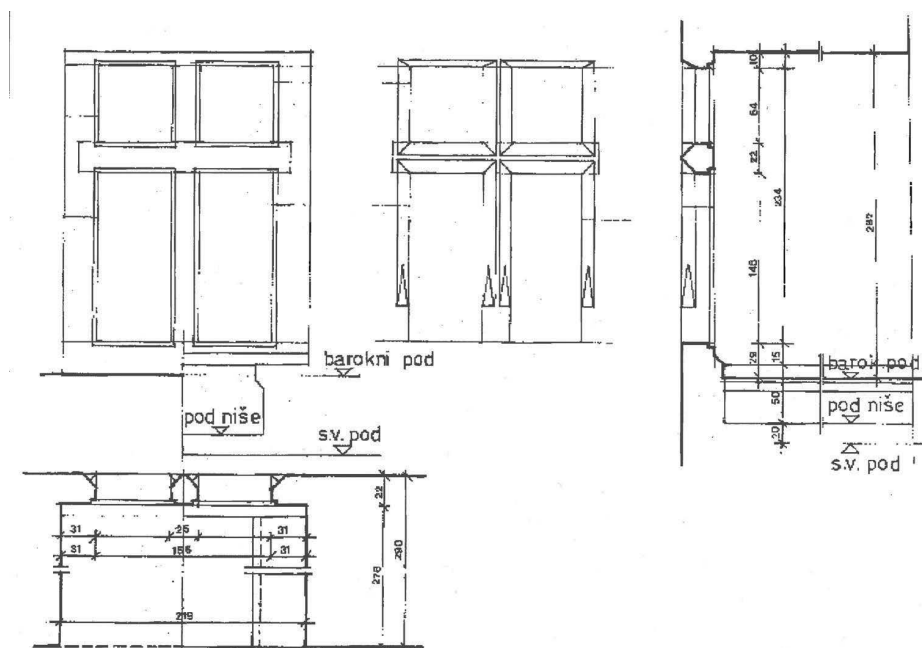
122 HORVAT 2009, 44 (23. kép), 48 (27. kép). Horvat a déli homlokzat rekonstrukciós rajzán eggyel több földszinti ablakot jelöl, mint rekonstrukciós alaprajzán. Az ellentmondás valószínűleg a rekonstrukció bizonytalanságával is összefügg. A szövegben nem szerepel, hogy az ablakok helyét azonosítani tudták volna, bár ennek ellenkezőjére sem történik utalás.

123 HORVAT 2009, 44-47. (23, 27. kép).

124 Zorislav Horvat egyébként a később előkerült kizuhant kerettől függetlenül maga is keresztosztós ablakokat feltételezett, a déli várfalba foglalt egyik négyzetes torony *in situ* kőfaragványa alapján. HORVAT 2002, 205-206.

33. kép: A várkastély második emeleti keleti helyiségének keresztosztós ablakai (a szerző felvétele)

34. kép: A második emeleti ablakok felmérési rajza (Horvat 2002, 206.)

emlékeit (34. kép).¹²⁵ Rendkívüli méretük a kortársak számára is szembeötlő lehetett, erre utal legalábbis, hogy Maximilian Prandstetter 1608. évi beszámolója és Giovanni Bonini 1702. évi leírása egyaránt kiemeli az épület nagyméretű ablakait.¹²⁶ Megmaradásukat éppen nagy méretüknek köszönhetik, mivel a kisebb méretű barokk ablakokat anélkül helyezhették be a középkoriak helyére, hogy a gótikus kereteket ki kellett volna bontani.¹²⁷ Így csak az ablakosztókat volt szükséges eltávolítani, melyek helyét azonban az *in situ* kövek is jelzik, s a szórvány kőfaragványok között is megtalálható eredeti darabjuk.¹²⁸ Az ablakok nagyméretű fülkékben foglaltak helyet, ezek középkori kávéját azonosítani lehetett a kutatások során. A fülkékben két oldalt élszedett profilú ülőpadokat alakítottak ki, a fülkék belső falait pedig talán faburkolattal boríthatták.¹²⁹ A második emeleti keleti helyiség két déli és két keleti ablaka ma is eredeti helyén látható helyreállított formában. A téglafalazásban három ablaknyílás fölött¹³⁰ megfigyelhető a teherhárítóív (illetve annak részlete), mely sajátos módon jóval keskenyebb az ablakoknál (35. kép).¹³¹ Zorislav Horvat a helyreállított négy nyíláson felül további két-két azonos ablakot feltételez a középső és a nyugati helyiség déli homlokzatán (24., 32. kép).¹³²

A déli palotaszárny jelentős részben ma is középkori falai, részletei valamivel jobb lehetőséget biztosítanak az egykori szintek és terek szerepének meghatározására. A dongaboltozatos pince esetében okkal feltételezhető, hogy bor tárolására (is) használták. Nagymennyiségű bor raktározását nem csupán egy, az 1494. évi ostromra vonatkozó, Bonfoniféle adat valószínűsíti (mely alapján a várost elfoglaló királyi seregek 3000 akó bort szállítottak el a rezidenciából),¹³³ hanem Újlak központi jelentősége is a híres szerémségi bor középkori kereskedelmében.¹³⁴ A déli szárny (ma is borospinceként használt) boltozatos pincéje nyilvánvalóan alkalmasabb lehetett erre a szerepre, mint az északi szárny említett, síkmennyezetűnek feltételezett pincésora.¹³⁵ A földszinti terek esetében inkább csak az általános középkori gyakorlat és más rezidenciák példái nyomán feltételezhetjük az alárendeltebb (raktár, konyha, műhely stb.) szerepeket, mintsem tényleges adatok, megfigyelések alapján. Zorislav Horvat a középső helyiségben azonosított kéménykürtőt az egykor itt működő konyha bizonyítékaként értékelte.¹³⁶ Természetesen a kürtő elméletileg kifejezett

125 Csúpan összehasonlításképp, az újlaki ablakok több mint másfélszeres méretűek a Miklós vajda várpalotai várában kialakított, hasonló jellegű, keresztosztós keretekhez képest. A várpalotai ablakkeretek felmérési rajzát lásd: GERGELYFFY 1978, 108-109.

126 HORVAT 2002, 198; RIMPF 2017, 421. A Schmalkalder-féle, 17. század végi látkép szintén hangsúlyosan jeleníti meg a nagyméretű keresztosztós ablakokat az épület déli homlokzatán, igaz, a feltételezhető hat helyett csak hármat jelez. Lásd HORVAT 2009, 43 (22. kép).

127 HORVAT 2002, 201, 205-206 (15-16. kép); HORVAT 2009, 44; TOMIČIĆ 2003, 150.

128 Az Odescalchi-kastély keleti szárnyának északi vége előtt a szabad ég alatt rendezetlenül heverő faragványok között egyértelműen azonosítható a 2. emeleti ablakok egyik osztótöredéke.

129 Horvat közleményei alapján nem egyértelmű, hogy a faburkolat csak feltételezés vagy valamiféle jeleit is meg lehetett figyelni. Közleményében hol kijelenti, hol csak valószínűsíti egykori létüket. HORVAT 2009, 44, 46.

130 Mivel a téglafal áthidalás nem teljesen azonos magasságban mutatkozik a három szemöldökkő felett, elképzelhető, hogy a negyediket a jelenlegi főpárkányzat takarja el.

131 Pontosabb megfigyelések híján nem egyértelmű, hogy ez csak egy sajátos építéstechnikai eljárás eredménye, esetleg tervváltozásra, építési fázisokra utal.

132 Lásd rekonstrukciós rajzait: HORVAT 2009, 45 (23. kép), 47 (26. kép).

133 FEDELES 2012a, 102; HORVAT 2009, 46.

134 ANDRIĆ 2000, 37-39.

135 HORVAT 2009, 44; TOMIČIĆ 2011a, 189.

136 HORVAT 2009, 44-45.

35. kép: A déli homlokzat nyugati ablaka (a szerző felvétele)

fűtőberendezés(ek)hez is tartozhatott, ekként értelmezett *in situ* maradványokról azonban a közleményekből nem értesülünk. Az emeletek lakosztályokként történő azonosítása azonban valóban meggyőző, nem csupán a helyiségek (az északi szárnyhoz képest) viszonylag

kisebb mérete alapján, de a második emelet középső helyiségében megfigyelt, konzolokon nyugvó árnyékszék-maradvány alapján is (24., 32. kép).¹³⁷

A további palotaszárnyak kérdése

A 2007. évi ásatások kimutatták, hogy az északi és déli palotaszárny között nem húzó-dott a keleti fal mentén épületszárny, hanem a fal belső oldalához már közvetlenül csatlakozott a várudvar.¹³⁸ Ezt megelőzően Željko Tomičić négy (északi, keleti, déli és nyugati) palotaszárnyat feltételezett, míg Zorislav Horvat három (északi, keleti és déli) szárnyal számolt.¹³⁹ A 2007. évi kutatásokat követően már mindketten úgy foglaltak állást, hogy a várudvart három oldalról övezte épületszárny, az északon és délin kívül nyugatról (23-24. kép).¹⁴⁰ Véleményük meggyőző erejét azonban nagyban csökkenti, hogy közleményeikben semmilyen kutatási megfigyelés nem olvasható a nyugati palotaszárnyról, sőt az ásatási dokumentációk alapján az Odescalchi-kastély mai nyugati szárnya alá eső területen nem is folytak régészeti feltárások. Különös, hogy a falkutatásokat irányító Zorislav Horvat sem közölt semmilyen adatot arról a szárnyról, mellyel korábban – már bizonyos kutatási eredmények birtokában – egyáltalán nem is számolt.

Mindez még meglepőbb a kora újkori képi források tükrében. A korábban említett, két 17. század végi alaprajz, melyek a várkastély belső elrendezésére vonatkozóan érdemi adatokkal szolgálhatnak (Giovanni Bonini és egy ismeretlen spanyol szerző munkája), ugyanis csak egy északi és egy déli szárny meglétét jelölik (4-5. kép).¹⁴¹ Természetes, hogy ezeket csak erős forráskritikai megközelítéssel lehet értékelni, hiszen pontatlanságaikra, hiányosságaikra az ásatási eredmények is rámutattak, elég csak a két szárny helyiségfelosztására vagy az alább tárgyalandó keleti kapuépítmény jelölésére utalnunk. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a valóságnak megfelelően szélesebbnek jelzik az északi szárnyat a délinél, s a várkastély közel négyzetes alaprajzát tekintve is lényegében hitelesnek mondhatók. Összességében úgy véljük, további kutatások nélkül (vagy a rendelkezésre álló falkutatási eredmények részletesebb közlése hiányában) egyelőre nyitott kérdés, hogy a várudvart nyugat felől a várfal vagy egy épületszárny övezte-e.

A keleti kapuépítmény

A várkastély keleti falában azonosított középkori kettős kapu előtt tárták fel egy 11×23 m-es téglalap alaprajzú, kelet-nyugati tengelyű kapuépítmény alap-, illetve néhány téglasor magasságban megmaradt felmenő falait (15. kép A). Északi és déli falához széles támpillérek csatlakoztak, részben falbekötéssel, részben hozzáépítéssel. Az északi támpillérek közül a keleti és a nyugati a külső erődítésfalakban folytatódtak. A déli támpillérek közül a két keleti között pedig előkerült a középkori, téglaburkolat alkotta járószint.¹⁴²

A falak építési technikája megegyezett a várkastély falaival: törtkő alapfalakon a felmenő falak falmagja terméskőből és téglatöredékekből áll, a falsíkokon szabályosan rakott

137 HORVAT 2002, 200, 202-203 (10-12. kép); HORVAT 2009, 44-45.

138 Lásd a 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület dokumentációját, ásatási jelentés 9. oldal.

139 TOMIČIĆ 2003, 141; HORVAT 2002, 202-204 (10-14. kép).

140 HORVAT 2009, 43-47; TOMIČIĆ 2011a, 189.

141 HORVAT 2002, 198-201 (2, 4-6. kép); TOMIČIĆ 2011a, 199 (6. kép).

142 2008. évi ásatási dokumentáció alaprajzai és ásatási jelentése 5-6. oldal; Tomičić 2009, 11; Tomičić 2011a, 189-190. Horvat 2009, 44-45 (23. kép) alaprajzain a támpillérek ábrázolása pontatlan: az északi oldalon valójában csak három támpillér került elő a feltárások során.

tégfalazatot alakítottak ki. A kötőanyag – legalábbis bizonyos falszakaszokon – sárga habarcs, szemben az északi palotaszárny falmaradványain megfigyelt fehér habarccsal.¹⁴³ Ez az apró különbség természetesen véletlenszerű is lehetne, azonban más okból is felvethető, hogy a kapuépítmény nem azonos építési periódus eredménye a várkastély tömbjével. A 2007. évi ásatási jelentés szerint ugyanis a rezidencia keleti falával párhuzamosan futó, kb. 6 m széles és 3,3 m mély, védelmi célú árok a várkastély építésével egyidős, a kapuépítménynél azonban korábbi.¹⁴⁴

Összességében mégsem állíthatjuk egyértelműen, hogy az építmény utólagos lenne a várkastély négyzetes tömbjéhez képest. Egyrészt a közleményekben semmilyen utalás nem történik erre vonatkozólag, inkább az a kép rajzolódik ki, hogy a teljes gótikus rezidenciát egységes tervek szerint, egyidejűleg építették föl.¹⁴⁵ Másrészt a kapuépítmény területén belül nem kerültek elő az építménynél korábbinak meghatározott falak. A támpilléres északi és déli hosszfal között feltárt falmaradványokat az ásató részben középkoriként, részben hódoltság koriként azonosította, azonban a középkoriakat is a kapuépítmény falaihoz hozzáépítették írta le.¹⁴⁶ Márpedig a várkastély keleti falában megfigyelt kapukhoz szolgáló felvonóhid (melynek tükre és perselyköve a gyalogkapu esetében egyértelműen azonosítható volt) valamilyen kőépítményt feltételezne a kapuk előterében abban az esetben is, ha a nagyméretű kapuépítmény csak később készült volna el. Tény ugyanakkor, hogy a már álló kapuépítménnyel számolva is egy azon belül kialakított felvonóhid (vagy felvonóhidak) szintén egy meglehetősen sajátos szerkezetet feltételezne (16. kép).¹⁴⁷ Így tehát az építmény pontos keltezése a nyitott kérdések egyike marad, csakúgy, mint az építményen belül feltárt falmaradványok értelmezése, szerepe.

A korhatározás kérdései

Az épület jelentőségéhez mérten és a rendelkezésre álló lehetőségekhez képest, úgy tűnik, eddig meglepően kevés előrelépés történt a várkastély pontosabb, régészeti megfigyeléseken alapuló korhatározásában. Az ásatási dokumentációk alapján jelentős mennyiségű leletanyag került elő (többek között kályhacsempék, kerámia- és üvegedények töredékei, fémtárgyak stb.) a várkastély északi és nyugati külső falának széles alapozási árkából, melyek *terminus post quem* módon közvetlenül keltezhetnék az építkezést.¹⁴⁸ Szintén nagy

143 A 2008. évi ásatási jelentés 5-6. oldala a kapuépítmény északi falát sárga habarcsba rakottnak írja, míg a 2007. évi, a várkastélytól keletre eső felület ásatási jelentése 4-5. oldala ugyanezen fal nyugati, rövid szakasza esetében fehér habarcsról ír.

144 2007. évi, a várkastélytól keletre eső felület ásatási jelentése 6. oldal.

145 HORVAT 2009, 43-44.

146 2007. évi, a várkastélytól keletre eső felület ásatási dokumentációja, összesítő alaprajz, 5, 9. fotó, SJ 3789, SJ 3654 stratigráfiai egységek leírásai; 2008. évi ásatási dokumentáció összesítő alaprajzai, ásatási jelentés 6-7. oldal.

147 A kapuépítmény feltárása előtt Horvat és Tomičić a gyalogkapu *in situ* hidtükör-maradványa alapján becsült fogalmazzott meg az előtte húzódó farkasverem méretére, és felvonóhidat feltételezett a kocsikapu esetében is. Elkészült a kapuszerkezet rekonstrukciós vázlatrajza is: HORVAT 2002, 206-208; TOMIČIĆ 2003, 141. A kapuépítmény felszínre kerülése után nem történt kísérlet a rekonstrukció újragondolására, a falkutatási megfigyelések és az ásatási eredmények összehangolására. HORVAT 2009 feltűnően keveset foglalkozik az újonnan előkerült kapuépítménnyel, bár rekonstrukciós rajzain természetesen feltűnteti.

148 2003. évi ásatási jelentés 12-13. oldal; 2006. évi ásatási jelentés 10. oldal; 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület ásatási jelentése 10. oldal.

mennyiségű és változatos összetételű leletanyag került felszínre a várkastély északnyugati külső oldalán, a rezidencia középkori használatával egyidősnek meghatározott rétegekből.¹⁴⁹ A közleményekben azonban a leletek legalább vázlatos kiértékelése sem jelent meg, egyedül a 15. század utolsó negyedére keltezett kályhacsempeanyag, valamint az azonos korszakra datált könyvveretek feldolgozása történt meg.¹⁵⁰ Mindkét lelőhely esetében több alkalommal középkori pénzek előkerüléséről is beszámolnak az ásatási jelentések, ezek meghatározása, közlése egyelőre szintén hiányzik.¹⁵¹

A fentieknek megfelelően az eddigi beszámolókból a meglehetősen általános, a 15. század közepére vonatkozó keltezés köszön vissza újra és újra, különösebb indoklás nélkül, nyilván az ismert történeti adatokból, Újlaki Miklós előzőekben ismertetett birtokpolitikájának változásaiból kiindulva.¹⁵² Zorislav Horvat a várkastély és a város erődítmények relatív kronológiáját felvázolva a 15. század közepén induló nagyszabású építkezések egyik első lépésének tekintette a négyzetes alaprajzú rezidencia kialakítását, mely véleménye szerint viszonylag rövid idő alatt el is készülhetett.¹⁵³ Željko Tomičić ásatási jelentésében két alkalommal felbukkan a 15. század közepére vagy a század második felére történő keltezés is.¹⁵⁴

A történeti háttér ismeretében ugyanakkor rendkívül érdekes kérdés lenne, hogy a 15. század középső évtizedein belül pontosabban mikor mehettek végbe a várkastély építési munkálatai. Az írott források alapján, mint láttuk, legvalószínűbb periódusnak talán az 1450-es évtized látszik, ugyanakkor nem ismerünk olyan adatot, mely ténylegesen cáfolná akár a korábbi, akár a későbbi korhatározást.

A rezidencia ismert műrészletei – alaprajzi elrendezése, élszedett ablakkeretei, íves nyíláskerettördéke – nem teszik lehetővé a pontosabb korhatározást, sőt, akár a század közepénél korábbi keltezést is megengednék. Azt a (történeti adatokból is leszűrhető) következtetést mindenesetre megerősítik, hogy az építkezés valószínűleg a 15. század utolsó negyede előtt végbemehetett. A rezidenciával egykorú rétegekből előkerült – közlött vagy a dokumentációkban szereplő – középkori leletek jellemzően a 15. század második fele és a 16. század eleje közé keltezhetőek, s a közlemények és ásatási jelentések is következetesen, kizárólag ilyen korú leletekről adnak hírt a megfelelő rétegekből. Azonban az ásatások átfogó feldolgozását vagy legalábbis a kulcsfontosságú helyekről származó leletek közlését megelőzően csak óvatos korhatározást fogalmazhatunk meg. Elméletileg nem kizárt ugyanis, hogy a leletanyag jelzett keltezését némileg a történeti adatokból fakadó előzetes elgondolások is befolyásolták, s így a század közepétől feltételezett építkezésnek megfelelően a leletek korábbi eredete érdemben talán fel sem merült. Összességében jelenleg mégis az tűnik legvalószínűbbnek, hogy a várkastély felépítésére a 15. század közepén vagy a század harmadik negyedében került sor, nagyjából az 1440-es – 1470-es évek között. Ezen belül talán továbbra is az 1450-es, 1460-as évek időszaka látszik a legesélyesebbnek, ez a

149 2003. évi ásatási jelentés 12-13. oldal; 2004. évi ásatási jelentés 7-8. oldal; 2006. évi ásatási jelentés 12-13. oldal.

150 Tomičić 2004; Tomičić 2011b.

151 2004. évi ásatási jelentés 7-8. oldal; 2006. évi ásatási jelentés 10. oldal; 2007. évi, a várkastélytól nyugatra eső felület ásatási jelentése 10. oldal. Az éremleletek feldolgozása annak ellenére elmaradt, hogy maguk a jelentések is rögzítik: segítségükkel pontosabban lehetne keltezni a rétegeket, jelenségeket.

152 Tomičić 2005, 12-13; Tomičić 2007b, 15-16; Tomičić 2011a, 189, 193; Radić 2014.

153 Horvat 2002, 199, 209; Horvat 2009, 43-44.

154 2003. évi ásatási jelentés 16-17. oldal; 2006. évi ásatási jelentés 8-9. oldal.

szűkebb keltezés azonban kevésbé tekinthető megalapozottnak, s talán túlzott mértékben is az írott források sugallják.

Átalakítások, kisebb építkezések a 16. század elejéig

A kutatási eredmények alapján – ha a keleti kapuépítményt és a két északi támpillér közötti dongaboltozatos építményt (*15. kép A, B*) nem számítjuk – nem látszik nyoma a rezidencia komolyabb átalakításának a középkor későbbi időszakában. Az északi szárny 3. és 4. pincehelyisége között egy kőkeretes ajtónyílás küszöbszintjének kb. 0,5 m-es megemelését lehetett megfigyelni, azonban e felfalazás építkezés közbeni tervmódosítás eredménye is lehet, hiszen egyik helyiségben sem maradt jele a padlószint megújításának vagy megemelésének.¹⁵⁵

Az északi szárny nyugati fala előtti, késő középkori leletekben gazdag rétegből egy vegyes- és zöldmázás, ún. regensburgi kályhacsempékből álló leletegyüttes került napvilágra. A lelőkörülmények és a csempék típusjegyzése, motívumkészlete alapján a töredékek nagy valószínűséggel egyazon kályhához tartoztak. A feltáró régész véleménye szerint a 15. század utolsó negyedére keltezhető kályha az északi szárnyban, az első emeleti nagyterem nyugati végében állhatott, s csak az 1688-as ostrom során pusztult el.¹⁵⁶ A fűtőberendezés felállítása elméletileg a rezidencia bizonyos építészeti átalakításaival is együtt járhatott, ez azonban egyáltalán nem szükségszerű. Önmagában az a tény, hogy átépítéseknek nem ismerjük nyomait, természetesen nem igazán sokatmondó, hiszen átfogó kutatás csak a csekély maradványaiban vizsgálható északi szárny esetében történt, míg a déli szárny kutatásának mértékéről és eredményeiről jóval korlátozottabbak ismereteink. Így összességében csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a négyzetes alaprajzú várkastély elrendezését, tömegét, palotaszárnyainak és szintjeinek számát tekintve nagy valószínűséggel egyetlen építési periódus eredménye, melyen inkább csak kisebb módosítások történhettek az Újlakiak birtoklása idején.

Összegzés

Annak ellenére, hogy számos kérdésben nem látunk még tisztán, a 2000-es években végzett épületrégészeti vizsgálatok eredményei alapján már körvonalazódnak az Újlakiak fő rezidenciájának építészeti képe. A város nyugati végén, a várhegy pereméhez közel a várkastély valószínűleg úgy épült föl, hogy kialakítását érdemben nem befolyásolták jelentősebb épített előzmények. A rezidencia feltehetőleg egyetlen építési periódus eredményeképpen készült el, valószínűleg a 15. század közepén vagy a század harmadik negyedében. A szinte teljesen szabályos, négyzetes alaprajzú, kétemeletes magasságú épülettömb kettős, minden bizonnyal felvonóhidás kapuszerkezete a város felé tekintett. Az épület palotaszárnyai egy szinten szabályos alaprajzú, kötörmelékös-kavicssal burkolatú

155 2001. évi ásatási jelentés 12-13. oldal. Egy, a 4. pincehelyiségben az ajtónyílásra merőlegesen futó, középkorinak meghatározott kőfal esetleg kapcsolatban állhat még a küszöbszint megemelésével. Lásd 2001. évi ásatási dokumentáció SJ 163 stratigráfiai egység leírása.

156 A kályha eredeti helyének ilyen pontos meghatározása inkább csak feltételezés, azonban a lelőkörülmények alapján talán elfogadható az északi szárnyhoz való kötése. Tomičić 2004, Tomičić 2011a, 191. Utóbbi közlemény az 1480-as évekre keltezi a kályhát.

középvudvart öveztek. A külső homlokzatával a Dunára tekintő északi palotaszárny egy nagyméretű (mintegy 12 m széles és ismeretlen hosszú), középpillérekkel osztott kéthajós nagytermet is magába foglalt. A déli szárny emeletén/emeletein igényes kialakítású lakosztályokat feltételezhetünk. A várkastély homlokzatainak jellegzetes elemei lehetnek az egyszerű kialakítású, belső oldalukon ülőpadkákkal kísért, részben vörös színezésű, üvegezett keresztosztós ablakok, ezek közül a második emeleten megőrződött kereteket szokatlanul nagy méret jellemzi. A helyiségek belsejét a gazdag színes falfestmények, valamint az értékes, zöld- és vegyesmázás csempékből felépített kályhák tették még díszesebbé.

Az Újlakon megfigyelhető alaprajzi-, illetve tömegforma a 14-15. századi magyarországi világi építészet egy jól ismert típusát képviseli, mely először az új uralkodói (mellék)rezidenciák építkezéseiben jelent meg, majd az arisztokrácia rezidencia-építészetében is hamarosan népszerűvé vált. Példáit ismerjük így Diósgyőrből, Zólyomból (ma Zvolen, Szlovákia), Véglesről (ma Víglaš, Szlovákia) és Tatáról, továbbá Ozoráról, Kanizsáról, Kismartonról (ma Eisenstadt, Ausztria) és valószínűleg Ónodról, de ebbe a körbe sorolható Pozsony (ma Bratislava, Szlovákia) és Gesztes uralkodói rezidenciája, a visegrádi palota északkeleti épülete és természetesen a szintén Újlaki-birtok Várpalota és Raholca (ma Orahovica, Horvátország) vára is. A magyar művészettörténeti és régészeti kutatás előszeretettel vizsgálta az emlékcsoport eredetének kérdését;¹⁵⁷ az arisztokrácia köreiben való elterjedését pedig alapvetően az udvari művészet hatásaként, követéseként értékelte.¹⁵⁸ Az újlaki várkastély ennek, a kortársak szemében minden bizonnyal magas presztízzsel bíró épülettípusnak volt egy jellegzetes példája, mely azonban sajátos, városon belüli topográfiai helyzetéből adódóan némileg el is tért a hasonló rezidenciák sorától.

A várkastély kiépítésének körülményei és a megvalósult építészeti forma számos kérdést vet föl, melyek megválaszolásával fontos adatokat nyerhetnénk a korabeli rezidencia-építészetről. A munkálatok mozgatórugóinak vizsgálata szempontjából nyilvánvalóan nem lenne közömbös pontosabban ismernünk az újlaki építkezés kronológiai viszonyát Újlaki Miklós jól keltezhető, 1440-es években lefolyt palotai várépítéséhez képest.¹⁵⁹ Kérdés ugyanis, hogy az újlaki építkezés már a palotaival párhuzamosan (netalán még korábban) megkezdődött, vagy valóban csak a délvidéki birtoktömb felértékelődésével indult meg az 1450-as, 1460-as években?

Az építészeti reprezentáció kérdéseit vizsgálva rendkívül érdekes összevetni a két rezidencián megvalósult építkezések jellegzetességeit. Az alaprajzi elrendezésben tetten érhető hasonlóság első ránézésre is szembeötlő lehet, s úgy tűnik, az eltérések jelentős része (így többek között a dunántúli rezidencia közel másfélszeres alapterülete, illetve aránytalanul nagyméretű várudvara) egyszerűen azzal magyarázható, hogy az újlaki várkastély esetében érdemben nem kellett korábbi előzményekhez igazodni az építkezések során.¹⁶⁰ Különös egyezés mutatkozik azonban a részletmegoldások terén is. Már Zorislav Horvat felhívta rá a figyelmet, hogy Újlakon elsősorban a monumentalitás érzetét keltő térszerkezet és arányok kialakítására fordítottak gondot (lásd pl. a feltételezett nagyterem és a második emeleti ablakok méreteit), míg a részletformákat, faragott kőszerkezeteket tekintve (pl. nyílászárók, boltozatok) egy meglepően ellentétes jellegű egyszerűség, igénytelenség

157 Lásd pl. BALOGH 1981; HOLL 1984; MAROSI 1984; BUZÁS 2001; FELD 2006; TAKÁCS 2006.

158 Lásd pl. MAROSI 1984, 519-521; MAROSI 1987, 661.

159 A palotai várépítés keltezésére lásd HORVÁTH 2002, 29, 106, 109.

160 A 15. századi várpalotai rezidenciára lásd LÁSZLÓ 1992; GERGELYFFY 1970; GERGELYFFY 1978.

érvényesült.¹⁶¹ E feltűnő kontraszt ugyanakkor a 15. század közepi palotái vár esetében is megjelenik. Vajon a korszakra általánosan is jellemző sajátosságról van szó, vagy a két példa csak Újlaki Miklós építkezéseinek egyéni vonását tükrözi? Vajon a jellegzetes épületforma, a hatásos térszerkezetek és az udvartartás számára szükséges terek kialakítása mellett számára valóban másodlagossá vált az építészeti részletgazdagság és aprólékos díszítettség?

Figyelemre méltó az újlaki várkastély helyzete a korabeli rezidenciák védelmi szerepe, védhetősége szempontjából is. Feltételezhetjük, hogy a Szerémségben, s ezen belül Újlakon, Kapisztrán János nyughelyén a török fenyegetés már a 15. század közepén sem csupán távoli, bizonytalan veszélyként jelentkezhetett. Kézenfekvőnek látszik feltételezni, hogy ez a fenyegetettség a térség városainak, nemesi lakóhelyeinek erődítettségén is erőteljesebben jelentkezett, mint a királyság védettebb, a veszélyt csak közvetve tapasztaló területein. Ennek megfelelően Újlak példája ideális lehetne az olyan hadi jellegű építészeti megoldások vizsgálatára is, melyek esetében gyakran nehéz eldönteni, hogy az adott szerkezetnek ténylegesen védelmi vagy inkább „csak” szimbolikus szerepet szántak. További, de még nehezebben kutatható kérdés, hogy a megrendelői szándékoktól függetlenül mi bizonyult ténylegesen is hatékony erődítési megoldásnak. Az újlaki várhegy nyugati irányból volt legkönnyebben megközelíthető, s egyben innen volt a felsőváros a leginkább sebezhető is. Így nem meglepő sem a felsőváros nyugati oldalának hangsúlyos erődítése falak, tornyok és kapuk összetett rendszerével, sem a várkastély nyugati falának nagyobb vastagsága vagy a rezidencia kelet felé tekintő bejárata. Ugyanakkor ellentmondásosnak tűnik, hogy – a korai vár feltételezett helyével ellentétben – a várkastély korántsem a várhegy legvédettebb pontján épült. A rezidencia második emeletén kialakított (igaz, csak a déli és keleti homlokzaton megőrződött) szokatlanul nagyméretű ablakok is kérdéseket vetnek föl. Vajon mennyiben játszott szerepet az építkezés során a rezidencia védhetőségének igénye, s kimutatható-e ebben a korszakban határozott különbség az ország délvidéki és távolabbi nemesi lakóhelyeinek erődítettségében?

161 HORVAT 2009, 46-47.

Felhasznált irodalom

- ANDRIĆ 2000 Andrić, Stanko: *The Miracles of St. John Capistran*. Budapest 2000.
- ANDRIĆ 2003 Andrić, Stanko: Novi prilozi istraživanju Iločkog “statuta” i srednjovjekovnog Iloka. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda* 21 (2003) 83-118.
- BALOGH 1981 Balogh Jolán: Az Anjou-kor kérdéseiről. *Művészettörténeti Értesítő* 1981, 144-148.
- BONFINI 1995 Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. (Fordította Kulcsár Péter.) Budapest 1995.
- BUZÁS 2000 Buzás Gergely: Az újlaki Városi Múzeum középkori kőfaragványai. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 501-522.
- BUZÁS 2001 Buzás Gergely: Szabályos alaprajzú paloták, mint az uralkodói hatalom jelképei a XIV-XV. században. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 4 (2001) 53-57.
- CSÁNKI 1894 Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* II. Budapest 1894.
- ENGEL 1996 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457. I-II*. Budapest 1996.
- FEDELES 2011 Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. *Századok* CXLV/2 (2011) 377-418.
- FEDELES 2012a Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494-1495)*. Szeged 2012.
- FEDELES 2012b Fedeles Tamás: Újlak ostroma (1494). In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest 2012, 97-104.
- FEDELES 2017 Fedeles Tamás: Miklós király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe. In: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. (Szerk. Vonyó József.) Pécs – Budapest 2017, 135-168.
- FELD 2003 Feld István: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem* XLVII/1 (2003) 1-13.
- FELD 2006 Feld István: Uralkodói és főúri reprezentációs épületek az Anjou- és Zsigmond-kori Magyarországról. Ami egy kiállítási katalógusból kimaradt. *Castrum* 3 (2006) 27-46.

- FELD – KOPPÁNY 1987 Feld István – Koppány Tibor: Az ozorai vár. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király udvarában 1387-1437. I. Tanulmányok*. Budapest 1987, 332-346.
- FELD ET AL. 1988 Feld István – Kisfaludi Júlia – Vörös István – Koppány Tibor – Gerelyes Ibolya – Miklós Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981-85-ben végzett régészeti kutatásokról. *A Bérei Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 14 (1988) 261–337.
- GERE 2000 Gere László: Várak a Szerémségben. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged 2000, 337-382.
- GERGELYFFY 1970 Gergelyffy András: Palota és Castrum Palota. *Magyar Műemlékvédelem 1967-68. 5* (1970) 125-145.
- GERGELYFFY 1978 Gergelyffy András: A várpalotai vár építési korszakai III. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13 (1978) 103-111.
- HOLL 1984 Holl Imre: Négysaroktornyos szabályos várak a középkorban. *Archaeologiai Ertesítő* 111 (1984) 194-217.
- HORVAT 1996 Horvat, Zorislav: Zidine i braništa na utvrđama kontinentalne Hrvatske 12 - 15. st. *Prostor* 4/2 (1996) 175-200.
- HORVAT 2002 Horvat, Zorislav: Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca Odescalchi, nekadašnjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19 (2002) 195-212.
- HORVAT 2009 Horvat, Zorislav: Stambeni prostori u burgovima 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj. Residential Spaces in Continental Croatian Castles in 13th-15th Century. *Prostor* 17 (2009) 32-51.
- HORVÁTH 2002 Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Ph.D. disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Kézirat. Debrecen 2002.
- KARAČ – BRAUN 2000 Karač, Zlatko – Braun, Alan: Analiza urbanističko-komunalnih i graditeljskih regula u srednjovjekovnom statutu grada Iloka iz 1525 godine. Analysis of the Town Planning, Communal and Building Rules in the Medieval Statute of the Town of Ilok from 1525. *Prostor* 8 (2000) 15-30.
- KUBINYI 1973 Kubinyi András: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 4/4. Kaposvár 1973, 3-44.
- KUBINYI 1991 Kubinyi András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 211-228.

- KUBINYI 1999 Kubinyi András: Újlaki Miklós (1417 k. – 1477). In: Rácz Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok: 100 portré a magyar történelemből*. Budapest 1999, 48-50.
- LÁNGI 2002 Lángi József: Várpalota, vár. A falképek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle* 12 (2002) 161-163.
- LÁSZLÓ 1992 László Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. In: Juan Cabello (szerk.): *Castrum Bene 2/1990: Várak a késő középkorban*. Budapest 1992, 183-192.
- LÁSZLÓ 2006 László Csaba: A várpalotai 14. századi palota. In: Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”: *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest 2006, 163-170.
- MARKOVIĆ 2001 Marković, Mirko: *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*. Zagreb 2001.
- MAROSI 1984 Marosi Ernő: A reprezentáció kérdése a 14-15. századi magyar művészetben. *Történelmi Szemle* XXVII/4 (1984) 517-538.
- MAROSI 1987 Marosi Ernő (szerk.): *Magyarországi művészet 1300-1470 körül I-II.* (A magyarországi művészet története 2.) Budapest 1987.
- OLAHUS 1938 Olahus, Nicolaus: *Hungaria – Athila*. (Ed. Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász.) Budapest 1938.
- PÁLOSFALVI 2008 Pálosfalvi Tamás: Újlaki Miklós (1410 k. – 1477). In: Farbak Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin és Végh András (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490: Kiállítási katalógus*. Budapest 2008, 267.
- RADIĆ 2014 Radić, Mladen: *Povijest velikaškog roda Iločkih u svjetlu arheoloških istraživanja (s osobitim osvrtom na Ružicu-grad i Ilok)*. Ph.D. disszertáció. Zágrábi Egyetem. Kézirat. Zágráb 2014.
- RIMPF 2017 Rimpf, Andrea: Ilok's Fortress in the Ottoman Period. In: Tajana Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalčec, Siniša Krznar és Juraj Belaj (szerk.): *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora. Mediaeval Settlements in the Light of Archaeological Sources*. Zagreb 2017, 421-439.
- SZABO 2006 Szabo, Gjuro: *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb 2006.
- TAKÁCS 2006 Takács Imre: Királyi udvar és művészet Magyarországon a késői Anjou-korban. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437. Kiállítási katalógus*. Luxembourg – Budapest 2006, 68-86.

- TOMIČIĆ 2003 Tomičić, Željko: Na tragu srednjovjekovnog dvora knezova Iločkih (Újlaki). Auf den Spuren des mittelalterlichen Palastes der Fürsten von Ilok (Újlaki). *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20 (2003) 131-150.
- TOMIČIĆ 2004 Tomičić, Željko: Regensburg – Budim – Ilok. Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih dokaz sveza Iloka i Europe. Regensburg – Buda – Ilok. Spätmittelalterliche Ofenkacheln vom Hof der Fürsten von Ilok – Bestätigung der Beziehungen zwischen Ilok und Europa. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 21 (2004) 143-176.
- TOMIČIĆ 2005 Tomičić, Željko: Ilok – Dvor knezova Iločkih. Rezultati istraživanja 2004. Ilok – Castle of the Dukes of Ilok. 2004 Excavation Results. *Annales Instituti Archaeologici* 1 (2005) 9-13.
- TOMIČIĆ 2006 Tomičić, Željko: Ilok, dvor knezova Iločkih, rezultati istraživanja 2005. Ilok, Castle of the Dukes of Ilok, 2005 Excavation Results. *Annales Instituti Archaeologici* 2 (2006) 9-12.
- TOMIČIĆ 2007a Tomičić, Željko: Arheološko iskopavanje lokaliteta Ilok – crkva Sv. Petra Apostola 2006. godine. Archaeological Excavation at the St Peter the Apostle Church in Ilok in 2006. *Annales Instituti Archaeologici* 3 (2007) 17-20.
- TOMIČIĆ 2007b Tomičić, Željko: Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja Dvora knezova Iločkih 2006. godine. *Annales Instituti Archaeologici* 3 (2007) 7-16.
- TOMIČIĆ 2008 Tomičić, Željko: Dvor knezova Iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi – rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja 2007. Ilok – Castle of the Dukes of Ilok, St Peter the Apostle Church, Tower 8 and Bulwarks. Results of Rescue Excavations in 2007. *Annales Instituti Archaeologici* 4 (2008) 7-22.
- TOMIČIĆ 2009 Tomičić, Željko: Arheološko istraživanje u Iloku 2008. g. Lokaliteti Ilok - Dvor knezova Iločkih i Ilok - crkva Sv. Petra apostola. Archaeological Excavations in Ilok in 2008 Ilok site – Castle of the Dukes of Ilok and St Peter the Apostle Church. *Annales Instituti Archaeologici* 5 (2009) 8-11.
- TOMIČIĆ 2011a Tomičić, Željko: Neue Erkenntnisse über die mittelalterliche Schicht der Stadt Ilok (Újlak). Beitrag zu den Verbindungen zwischen Ungarn und Europa in der Renaissance. In: *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis VI*. (Szerk. Font Márta, Kiss Gergely és Fedeles Tamás.) Pécs 2011, 187-208.
- VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA 2000 Vukičević Samaržija, Diana: A középkori Újlak és műemlékei. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 475-500.

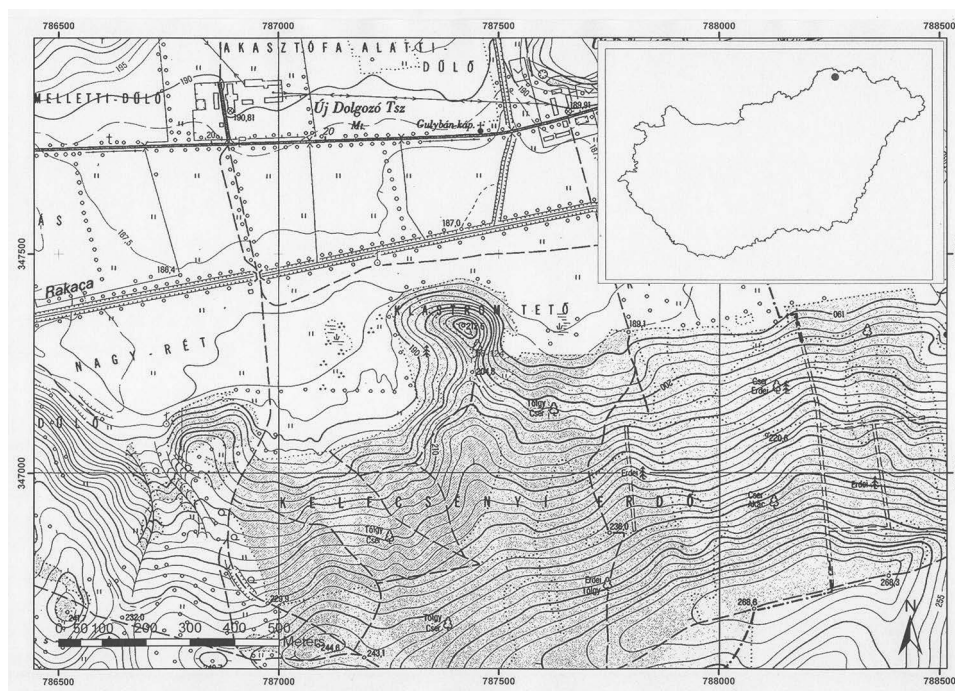
MŰHELY

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS
RAKACA-KLASTROM TETŐ

Egy eddig ismeretlen erődítés a Cserehát peremén?

A történeti Borsod vármegye északkeleti szegletében, Rakaca község határában, az azonos nevű patak fölé emelkedő csereháti dombok egyik sarkantyú alakban kiugró magaslatán található a beszédes topográfiai megnevezésű Klastrom-tető. A helyszín a kelet-nyugat irányú Rakacai-völgymedence és a Nyugati-Cserehát kistájak határa.

2007-ben egy terepbejárás alkalmával vizsgáltam először a Klastrom-tetőt, melynek előnyös földrajzi adottsága és a helyneve alapján vetődött fel, hogy az egy várhelyet rejthet. Morfológiai jegyei ugyanis nagy hasonlóságot mutatnak a késő Árpád-korra keltezhető – Észak-Magyarországon is nagy számban fellelhető – nemesi vagy magánvárakhoz.

Rakaca – Klastromtető és környékének topográfiai térképe

Bő tíz esztendő követően, a miskolci Herman Ottó Múzeum múzeumbarát fémkeresőseinek körében felvettem e helyszínt, mint potenciális kutandó régészeti lelőhelyet. A civil detektorosok 2017 decemberében meg is vizsgálták a dombtetőt és annak tágabb előterét. Mielőtt azonban a fémdetektoros kutatás eredményeit ismertetném, röviden érdemes kitérni a Klastrom-tető morfológiájára.

A Klastrom-tető, előterében Kelecsény középkori faluhellyel

Jó földrajzi elhelyezkedése révén a Klastrom-tető remek vizuális kapcsolatban áll tágabb környezetével. A környéken közlekedve már messziről felfigyelhetünk a széles patak völgybe benyúló dombra, mely a vízfolyáshoz képest 25 méteres relatív szintkülönbségű. Területét ma sűrű elegyes erdő borítja, ami megnehezíti a kutatást, így eredményes felszíni leletgyűjtést az avar miatt itt nem is lehetséges végezni. A domb három oldalról a völgy fölé emelkedik, ám ezen oldalak csupán enyhe lejtésűek, könnyedén felkapaszkodhat rá a látogató. Sarkantyú helyzeténél fogva délről, egy keskeny, szintén lankás oldalú nyereggel csatlakozik a Cserehát tömbjéhez. A dombtető kb. 4.000 m²-es központi részét semmilyen erődítésre utaló terepi elem, árok, sánc, esetleg feltöltődött árkot jelölő terasz nem választja el a domboldaltól. A nyeregben úgyszintén hiányzik a keskeny nyaktagot átvágó árok. A kedvező domborzati adottságokon túl a Klastrom-tető egyetlen várra utaló antropogén eredetű eleme egy 3 méter átmérőjű, 1,5 méter mély, erősen feltöltődött ciszterna (jellegű mélyedés). A feltételezett vízgyűjtőt a dombtető közepén vájta a sziklába. Érdekessége, hogy függőleges oldalfalain az üledékes jellegű alapkőzet üvegesre megégett. Ennek okaként esetleg magyarázatul szolgálhatnak a domb keleti oldalán látható tájsebek. Itt a lejtőt több helyen anyagnyerő horpák szabdalják, ahonnan az üledékes kőzetet termelhették ki, egyelőre ismeretlen időszakban. A ciszternának vélt mélyedés üveges megégetése a mészégető gödrökre, illetve a mészégetés során megégett kőzetekre hasonlít. Így feltételezhető, hogy vagy egy korábban itt lévő gödröt (esetleg egy ciszterna mélyedését) használták föl mészégetőhelyként, avagy eleve mészégetés céljaira létesítették ezt a mélyedést, a domboldalból kitermelt kőzet feldolgozásához.

A felszíni bejárások révén a Klastrom-tető középkori használata bizonytalan volt, így nagy reménységgel vártam a műszeres leletfelderítés eredményeit. A múzeumbarát

Ciszterna (?) mélyedése a Klastrom-tető központjában

fémkeresős civilek Bakos Gábor régésztechnikus vezetésével közel 7 hektár területet vizsgáltak át, mely magába foglalta a dombtetőn kívül annak előterét is.¹ A dombot fedő sűrű erdő kedvezőtlen adottságokat nyújtott a fémkeresőzéshez, ennek ellenére éppen annak ritkásabb központi magaslati része jól vizsgálható volt. Itt kb. 3.500 m² kidőlt fákkal fedett erdős területen 16 régészeti korú fémtárgy látott napvilágot. A leletek között Árpád-korra tehető nyéltüskés kiskés mellett több nagyobb, már a 14. századra vagy későbbre keltezhető nyéllapos kés is előfordult. Két, 14. században használt rövid nyaktagú tarajos sarkantyút is találtunk. Továbbá említésre méltó egy trapéz alakú bronzcsat, melynek kiásása közben felszínre bukkant egy, a késő Árpád-korra jellemző, vörösesbarna anyagú, szemcsés homokkal soványított kerámiatöredék, egyszerűen lekerekített peremmel, pereme alatt körbefutó bordával. A helyszín 14. századi használatát erősíti még egy virágmotívummal díszített ezüst fejesgyűrű töredéke és egy bronz rozettás veret is. A Klastrom-tetőn állt egykori épületekre, illetve azok tetőszerkezetére utalhat az itt, két jól lehatárolható foltban előkerült számos apró zsindeleyszög.

A dombtetőn túl annak északnyugati, nyugati lábánál, a völgy síkján is folytatódtak a detektoros kutatások. A dombbal ellentétben itt a nagy kiterjedésű marhalegelő kiváló adottságokat nyújtott a műszeres vizsgálatokhoz, ennek során további 30 db régészeti korú fémelet bukkant elő. A legkorábbinak tűnő lelet egy közel ép, késő Árpád-kori tüskés sarkantyú, emellett már a késő középkorra jellemző kés- és sarlótöredékeket, patkókat

1 Ezúton is köszönöm Palánkai Ádám, Palánkai József és Kovács Péter, civil fémkeresős múzeumbarátok közreműködését és Bakos Gábor, a Herman Ottó Múzeum régésztechnikusának, fémdetektorosának munkáját.

találtunk. Két nagyon kopott éremre is rábukkantunk. Míg az egyik meghatározhatatlan veret, addig a másik esetében vélelmezhető, hogy az V. László mint trónigénylő 1451-es verete. Szintén a 15. századra utal egy ugyanitt előkerült szakállas puska lövedéke is.

A 10.000-es topográfiai térképen a Klastrom-tetőtől délre fekvő hegyoldalt Kelecsényi-erdőnek nevezik. Rakaca környezetének 1893-as kataszteri térképén e helyszínt Kelecsénynek, míg a sarkantyúhelyzetű dombot Klastromnak írják.² Az előbbi név minden bizonnyal egy elpusztult középkori faluhelyre utal, melynek fémleleteire találtunk rá a dombtető előterében húzódó síkon.

Egy 1427-es Abaúj vármegyei adólajstromban három Kelecsény falu is szerepel, melyek közül a Pamlény melletti minden bizonnyal az általunk vizsgált területen lokalizálható.³ 1492-ben is említik az abaúji Rakaczakelechen-t.⁴ 1503-ban Rakocha-i Gábor királyi ember jelenlétében az Abaúj megyei Kelechénben történt hatalmaskodási esetet vizsgálták ki.⁵ A faluhely további névváltozata is ismert, így 1400-ban említették Kysrakacha possessiot,⁶ melyről 1564-ben kiderül, hogy Csyby György Radvány-Kelecsény alias Kis-Rakacza pusztában lévő részét elcseréli Rakaczay Istvánnal.⁷ Ez utóbbi forrás arról is tájékoztat, hogy Kelecsény falu a 16. század második felére néptelen pusztahellyé vált.⁸ Minden bizonnyal ezt követően kebelezte be határait Rakaca – és így lett Borsod vármegye része az egykori abaúji falu.

Az előző helynévadatok alapján már talán nem is kérdéses, hogy a középkori Kelecsény falu nyomaira bukkantak fémkeresőseink a Klastrom-tető alatti síkon.

Mi lehetett ugyanakkor a Klastrom-tetőn? A környezetéből markánsan kiemelkedő domb bizonyosan használatban volt a késő Árpád-kor és a 14. század folyamán, erről vallanak az itt azonosított leletek. Emellett talán tényleg ciszternaként használták a központi magban látható sziklába vájt gödröt. Erődítések nyoma azonban nem ismeretes innen. Ásatások hiányában azonban nem adható megnyugtató válasz arra, hogy az egykor itt állt épületeket övezte-e valamilyen kerítés, paliszád. Az önálló – és a faluhelyből kiemelkedő – térszínt alkotó dombtető azonban minden bizonnyal központi szerepet tölthetett be Kelecsényben, így nem elképzelhetetlen, hogy egy megerősített épület, esetleg egy nemesi udvarház állt a dombtetőn.

Miért nevezik Klastrom-tetőnek? Az önálló magaslat nemcsak nemesi lakhelyként szolgálhatott, hanem templomnak (is) helyt adhatott. Esetleg ebből a megfontolásból adták volna később a kolostorra/egyházra utaló névalakot? Ásatások hiányában ez jelenleg nem megválaszolható. A névalak kapcsán még egy további lehetőség is felmerülhet: Klastrom-tető és a háromhegyi (martonyi) pálos kolostor légvonalban 12 km-re fekszik egymástól. Kelecsény falu pusztásodását követően a környék népi emlékezete a dombon állt – általuk réginek tartott – egykori építményt esetleg összekapcsolhatta a szintén a 16. század közepén elnéptelenedett martonyi remeterendi szerzetesekkel.

2 <http://mapire.eu/hu/map/cadastral/?layers=osm%2C43%2C44&bbox=2326553.924778276%2C6182371.874798725%2C2327369.651189507%2C6182723.00739741> Letöltés dátuma: 2018. február 15.

3 Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890, 210.

4 MNL DL 90209.

5 MNL DI 46639

6 Sugár István, Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban 1245-1521. Miskolc, 1980, 286. oklevél.

7 MNL BAZML XV-61. Rakaca 1564. (Borovszky cédula)

8 Az okleveles forrásokra Bodnár Tamás, az MNL BAZML levéltárosa hívta fel a figyelmem, akinek segítségét ezúton is köszönöm.

Összegezve a Klastrom-tető és az alatta lokalizálható Kelecsény falu egyidejű létezése a fémleletek tükrében nagyon valószínű. A magaslat a faluból nézve (is) mindenképpen szimbolikus többlettel bírhatott. Akár nemesi udvarház, akár templom, vagy éppen mindkettő állt is a dombtetőn, azok a helyi társadalom átlagánál magasabb szintű épületek voltak, ám ezt csak jövőbeli régészeti kutatások tisztázhatják majd.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

MISKOLCZI MELINDA

A DIÓSGYŐRI VÁR 2017. ÉVI KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

A diósgyőri vár kiépítésének II. üteméhez kapcsolódóan nyílt lehetősége a Herman Ottó Múzeumnak 2017. április 3. és december 4. között újabb régészeti feltárásokat végezni az erősség területén. Kutatásunk során a vár két pontjára fókuszáltunk, vizsgálatunk tárgyát képezte a várárok és az ún. Huszárvár, mely utóbbi a várba vezető hídtól nyugatra fekvő területtel egyezik meg.

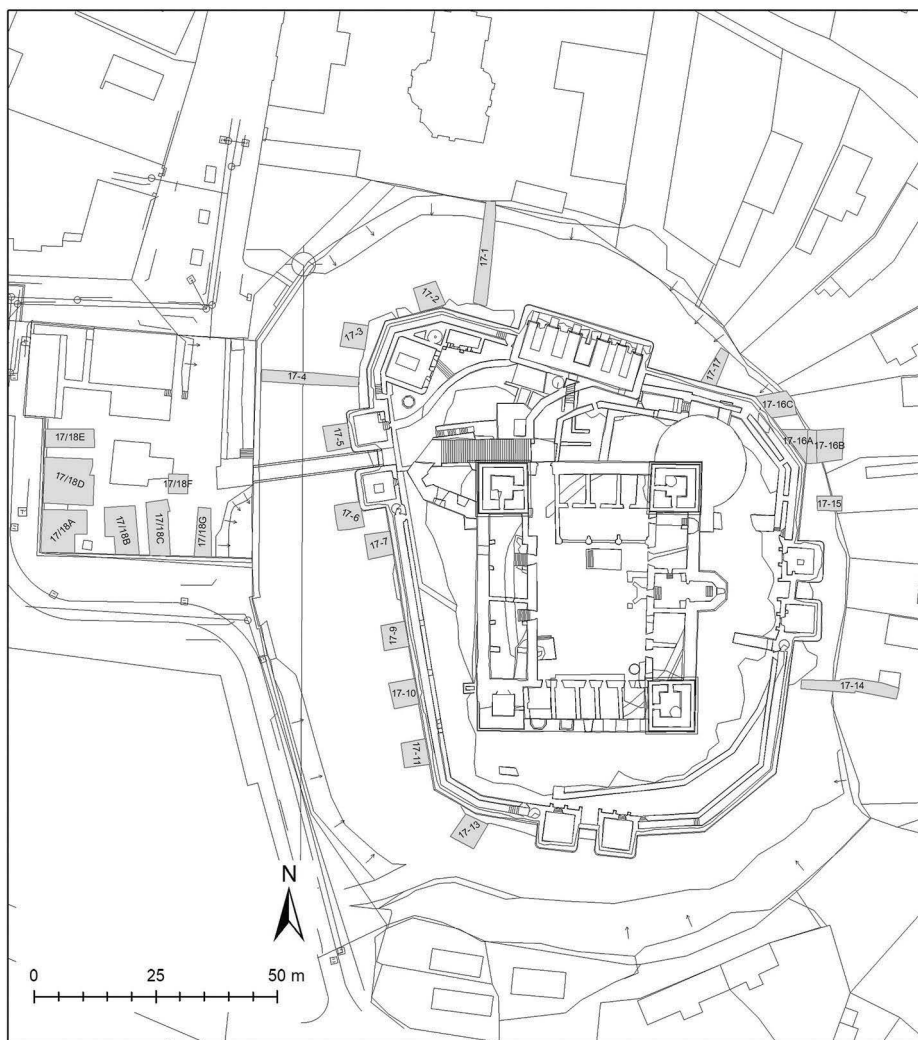
2017-ben összesen 16 szelvényben vizsgáltuk a várárok rétegrendjét. Áprilistól augusztusig tartó kutatásunk főleg a nyugati oldalt érintette; kisebb mértékben kutattuk a délnyugati, délkeleti és keleti szakaszokat is. Szelvényeinket a korábbi régészeti kutatások során – az 1960-as években Czeglédy Ilona, 2002-ben Lovász Emese folytatott itt ásást – nyitott kutatóárokhoz igazodva tűztük ki. Célunk a várárok intakt rétegeinek vizsgálata volt; kutatásunk középpontjában, beruházói kérésre, a nyugati oldalon a várárokba esetlegesen bezuhant építészeti elemek feltárása állt.

A várárokból korábban elvégzett tereprendezések eredményeképpen a nyugati és délnyugati oldalon a modern kori réteg vastagsága 40–60 cm között mozog. Ez alatt egy sötét színű, iszapos réteget azonosítottunk, amely 16–17. századi leletanyagban bővelkedett. Nagy mennyiségű, mázas tetőcserepet találtunk benne, melyek főleg az egykori nyugati híd környezetében jelentkeztek intenzíven. Ezek anyagukat, kivitelüket tekintve nagyon hasonlítanak a budai vár területén előkerült darabokhoz. Általánosságban megfigyelhető volt, hogy – vélhetően a híd közelsége miatt – a 17. században a várárok nyugati oldalát személtedobóként használták; az ide került igen gazdag leletanyagot közel hét méter hosszan tudtuk az iszaprétegben megfigyelni.

Szintén a nyugati oldalon tártunk fel néhány újabb elemet a Czeglédy Ilona által 1963-1965 között azonosított egykori nyugati hídhhoz tartozó cölöpökből. Jelenlegi ismereteink szerint úgy véljük, hogy a korábbi kutatásokkal összhangban mi is három különböző híd szerkezetéhez tartozó maradványokat találtunk. Azt is meg tudtuk figyelni, hogy az egyes hidak létesítése során a korábbi cölöpöket nem emelték ki; az újabb elemeket minden esetben a régebbi híd maradványai közé helyezték el. Megfigyeléseink szerint úgy tűnik, hogy a hidak használata – a nyugati kaputoronypár közötti terület adta lehetőségek figyelembevételével – csekély mértékben északról idővel délre tolódott.

A 16–17. századi anyaggal keletkezett iszapréteg alatt mindegyik szelvényünkben azonosítani tudtuk a külsővár falgyűrűjének építéséhez kapcsolódó építési törmelékét. Ez az északkeleti oldalon, az egykori Ernye-várhoz tartozó híd általunk kibontott újabb, két hídpillérénél nagyon jól megfogható volt. Ezen a szakaszon azt is meg tudtuk figyelni, hogy az északkeleti oldalon egykor működött hidat vélhetően a külső várfal építése idején szüntették meg; a mészke kváderekkel kirakott pilléreket egy szintre bontották vissza, ennek vonala egybeesett a külsővár építési törmelékével.

A 2015-2016-ban végzett, az árok kontrafalával kapcsolatos régészeti feltárás során már felmerült az az elképzelés, hogy a várároknak lett volna egy, a 15. század előtti periódusra keltezhető szakasza. Az idei szelvényeinkben minden esetben azonosítottuk

A diósgyőri vár 2017. évi ásati alaprajza a kutatószelvények feltüntetésével

a külsővár építési törmeléke alatt azt a színében inkább sárgás iszapréteget, melyből túlnyomó többségében mázatlan kerámia került elő a feltárás során. Jelenlegi ismereteink szerint úgy véljük, hogy ez a réteg a 14. századi várhoz kapcsolható.

A várárokból összesen három keresztirányú kutatóárok nyitására volt lehetőségünk ebben az évben. Az idén nyitott keresztirányú szelvényeinkben mindenhol a várt szakaszokon jelentkezett a kontrafal. Az északi oldalon ismét azonosítani tudtuk a 17. század közepi, feltételezett javításának vonalát. Itt a 2016-ban megfigyelthez hasonlóan a kontrafal elé, a várak szürke színű, 16–17. századi anyagával keltezhető iszapjára ültették rá az új falat, mely rakásmódjában is eltér a korábbi falazattól, valamint annak nyomvonalát sem követi pontosan. A várak északi oldalán eddigi kutatásaink alapján mintegy 20 m

A várárok nyugati oldalán felhalmozódott törmelékréteg

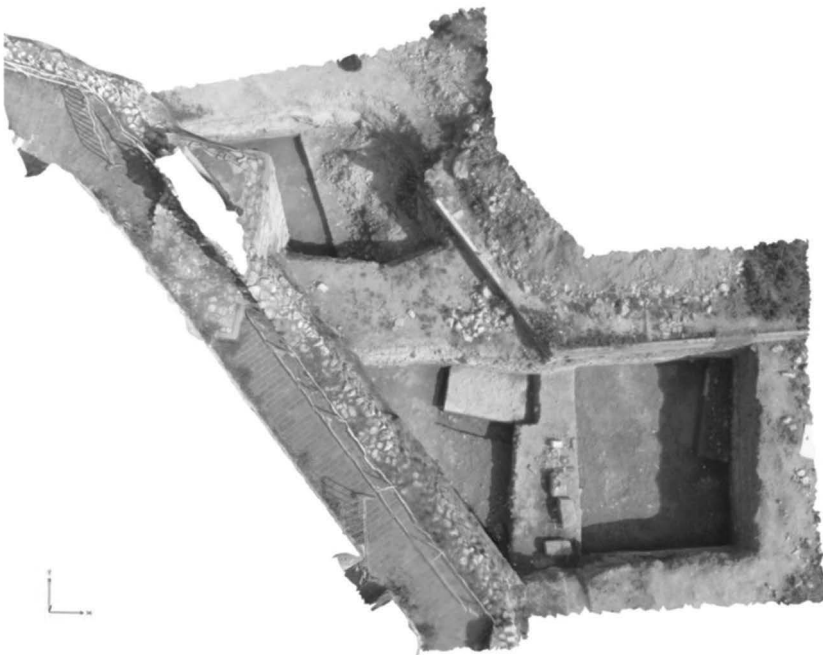
hosszan lehetett azonosítani ezt a falazást. Úgy véljük, hogy ez azonos lehet azzal a javítással, melyet 1650-ben említ írásos forrás.

A várárok délkeleti felén nyitott, keresztirányú szelvényünkben a kontrafal homokkővel való pótlását figyeltük meg. Ezen a szakaszon a fal középkori mészkő kváderei erősen megégték; jelentősen lepusztult részére falazhatták fel (véltetően az újkorban) a homokkő kvádereket. A kijavított falszakaszt később ismeretlen szélességben áttörték. Az így keletkezett nyílásban egy 45-50 cm széles, 3 m hosszú, teljes egészében fából készített csatorna szerkezetét találtuk meg. Véleményünk szerint ez a csatorna és az ettől északkeleti irányba tartó három függőleges cölöp az 1719-es Aszalay Ferenc-féle rajzon is ábrázolt, a vártól délkeletre elhelyezkedő malommal hozható összefüggésbe.

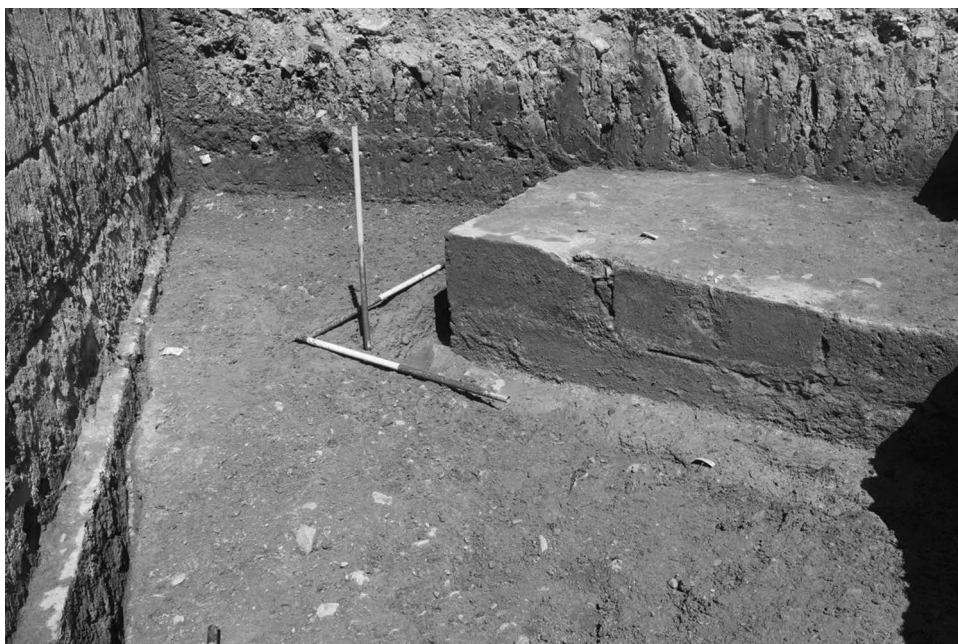
A vár nyugati előterében található, Huszárvár néven említett területen az 1960-as és 2000-es évek között több ízben is végeztek kisebb-nagyobb mértékű kutatást, de annak átfogó, teljes régészeti feltárása a mai napig sem történt meg. 2017-ben szondázó jellegű

A nyugati oldalon lévő középkori–kora újkori hídszerkezetek maradványai

A várak északkeleti oldalán álló, az ún. Ernye-híd pillérei a 3D modellen

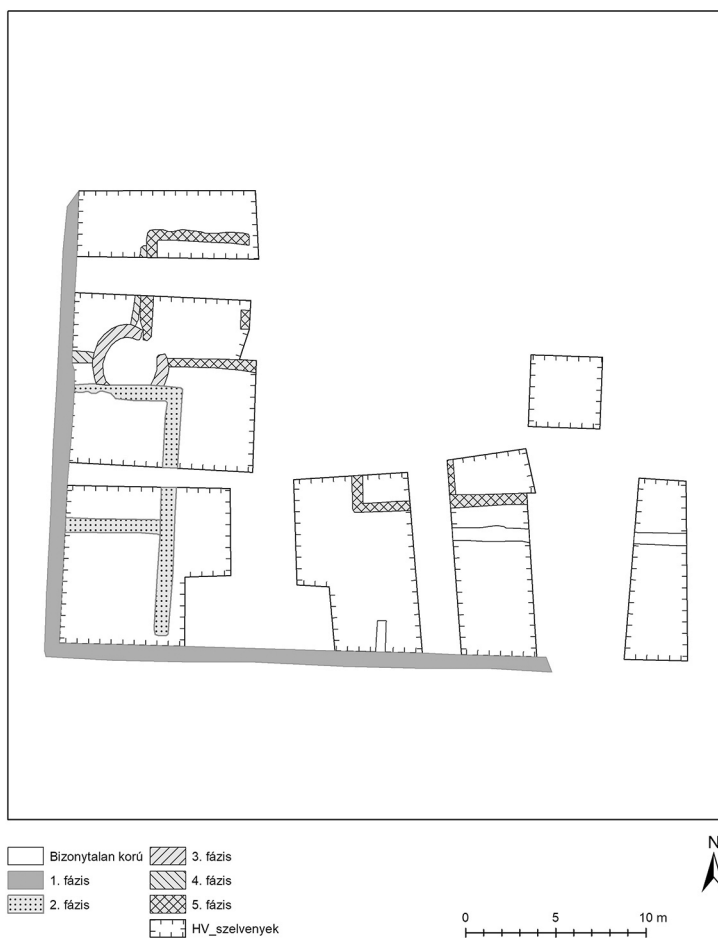
A külső várfal és az előkerült Ernye-hídpillér viszonya

vizsgálatot folytattunk a terület nyugati, déli és keleti oldalán. A régészeti kutatást a tervezett látogatóközpont épületének 2017 augusztusában rendelkezésünkre bocsátott tervei alapján végeztük. Célunk egyfelől a korábbi ásatási eredmények hitelesítése volt, másrészt a beruházással érintett terület altalajig terjedő rétegrendjét igyekeztünk meghatározni.

Az eddigi eredményeink alapján a Huszárvár területén az alábbi stratigráfiát tudtuk megállapítani. Az altalajnak egy világosszürke színű réteg bizonyult, melyet változó (átlagosan 180 m Bf) mélységben észleltünk. Ennek tetején szórványosan kelta kori, grafitos kerámiát találtunk. A következő réteg – mely fekete színű, zsíros tapintású, átlagosan 50 cm vastagságú – Árpád-kori kerámiával keltezhető. Véleményünk szerint ez a Huszárvártól nyugatra található, 2011-ben azonosított Árpád-kori település külterületi övezete lehet – ehhez az időszakhoz kapcsolható objektumokat az általunk eddig feltárt

*A várárok délkeleti oldalánál álló,
malomhoz tartozó elemek 3D modellje*

A Huszárvár területén előkerült falak periodizációs alaprajza

területeken másutt ugyanis nem találtunk. Az Árpád-kori rétegek fölött minden esetben egy sárgás színű, agyagos, kevert, 80–100 cm vastag, feltöltési réteget azonosítottunk. Ez lehet a Czeglédy Ilona által vársíkként (rivellino) meghatározott jelenség, mely vélhetően a várak rendezése során kitermelt iszapréteg szétterítésével született meg. Az általunk vizsgált területeken az ezt követő rétegeket mindenütt a modern feltöltések, bolygatások (korábbi kutatóárkok, közművezetékek árcai) pusztították el. Kutatásunk és a 2008 előtti feltárások eredményeinek összevetése a jövőben mindenképpen fontos feladat lesz a Huszárvár kronológiájának árnyaltabb meghatározása érdekében.

A területen eddig megismert falmaradványok alapján jelenleg az építmények alábbi kronológiája vázolható fel. A legkorábbi középkori falszakaszoknak a Huszárvár déli és nyugati oldalán elhelyezkedő mai kerítés alapjai tekinthetőek. A masszív, mészkőből épült falak egymással kötésben vannak, alapozásuk vágja a vársík anyagát és az Árpád-kori

A Huszárvárban előkerült aranyozott ezüstgyűrű

rétegbe mélyed. A falak a déli oldalon kevésbé jó állapotban maradtak meg, a nyugati oldalon viszonylag magasan, a Huszárvár felőli belső oldalán lévő alapozás aljától számított 2 m magasságban észlelhetők. Ugyancsak középkori eredetű lehet a déli szakaszon megfigyelt, nyugat-keleti irányú, egyetlen kőszakaszra jellemző falszakasz.

Időben valamivel később – talán a 15. század végén vagy a 16. század elején – emelték a délnyugati sarokban elhelyezkedő, kéthelyiséges épületet. Ennek bejárata az udvar felől, keleti irányból nyílt, a nagyobb északi helyiségből a kelet-nyugati irányú válaszfalon lévő ajtónyíláson keresztül lehetett bejutni a kisebb, belső helyiségbe. A keleti falszakasz jelenlegi felszínétől számított magassága 182,27–183,75 m Bf között változik, az északi és a keleti fal csatlakozásánál sarokarmírozás indítását azonosítottuk. Az osztófalban lévő ajtónyílás homokkőből faragott szárkövei rossz állapotban kerültek elő. Ez a fal is viszonylag magasan, a Huszárvár jelenlegi felszínétől számított 60 cm mélységben már észlelhető volt.

Vélhetően a 16. század közepén, de legkésőbb a 17. század elején az épület északi oldalát az alapozási kiugrásig visszabontották. Ennek közepe táján, de nem pontosan a középtengelyében egy új, köríves épületrésszel bővítették az északi helyiséget, melybe a bejárat minden bizonnyal dél felől, a visszabontott falszakaszon keresztül nyílhatott. Ennek az új, köríves térnek a funkciója jelenlegi ismereteink szerint nem határozható meg. Csak az épület alapozását sikerült feltárnunk, mely a nyugati oldalon több helyen egészen az aljáig függőlegesen megrepedt. További érdekessége, hogy a keleti szakasz alapozása mélyebb, mint a nyugati részé. Kérdés, hogy ez egy későbbi javításra utalhat-e? Az épület statikai problémáinak megoldására a későbbiekben egy alig 1 m hosszú, kelet-nyugati irányú fallal kötötték össze a köríves épületet és a jelenlegi kerítés még ekkor is funkcionáló középkori eredetű falát. Ezt követően, valószínűleg a kora újkor – újkor folyamán egy újabb helyiséget hozhattak létre, melyet délről az utóbb említett bekötőfal és a köríves épület nyugati fala, keletről pedig egy újonnan emelt, észak-déli irányú falszakasz határolt. Ennek északi felében egy kályha alapjaira bukkantunk. Ennek a helyiségnek a pontos kiterjedése ismeretlen, véleményünk szerint északi irányban a jelenleg kutatással nem érintett területen folytatódik.

Minden bizonnyal már újkori eredetű – talán a 18. század 2. felére tehető – az a két épületrészlet, amit a Huszárvár középső területén tártunk fel. Ezeknek falai szintén a jelenlegi felszínétől számított, átlagosan 50 cm mélységben jelentkeznek. A terület északi felén az egykor itt állt épület pinceszintjét is meghatározhattuk.

Északnyugaton, a jelenlegi mosdóépülettől kb. 1 m távolságra déli irányban egy, vélhetően a 16. század második felére keltezhető fémmegmunkáló műhely nyomait sikerült azonosítanunk. Ennek felmenő részei az itt talált cölöplyukak alapján könnyűszerkezetesek lehettek. A területen előkerült salak- és olvadékdarabok, bronz vagy réztárgyak töredékei, tüzelési nyomok (vörösesre átégett foltok, erősen faszenes és hamus rétegek) és öntőtégelyek töredékei mellett közel 50 darab veretlen lapkát is találtunk, melyek felvetik az itt végzett pénzhamisítás lehetőségét is. Az egykori műhelyt teljes egészében nem

tudtuk feltárni. Északi irányban biztosan folytatódik az általunk vizsgált területen túl is, dél felől azonban az itt álló újkori épület falai elpusztították. A Huszárvárból előkerült leglátványosabb leletünk egy aranyozott ezüstgyűrű, melynek felületén latin nyelvű, vésett felirat olvasható.

A várban zajló nyári rendezvények, továbbá a Bodrogi Zsigmond utcai épületek bontásának elhúzódása miatt a várarok keleti oldalán tervezett, az Ernye-hídpillérekhez kapcsolódó vizsgálatunkat csupán részben tudtuk elvégezni. Szintén adósak vagyunk még az északi és a déli híd várarokban esetlegesen meglévő hídszerkezetének vizsgálatával, továbbá az északi, keleti és déli hídfők megkutatásával. Ezen, jövőbeli feltárások során előkerülő információk segíthetnek eldönteni az egykori hidak számának és szerepének jelenleg is vitatott kérdését. Szükséges volna még elvégeznünk a várarok délnyugati–nyugati oldalán tervezett keresztirányú szelvényeink feltárását is. Itt reményeink szerint tisztázni tudjuk a Hazael Hugó 1758-as felmérési rajzán látható egykori befolyó meglétét, szerkezetét. Szintén ezen kutatás keretében volna lehetőségünk a Podmár János által készített felmérési rajzon azonosítható befolyóhoz tartozó iszaprétegek vizsgálatára is. Mindezen, eddig elmaradt kutatásokat 2018 tavaszán–nyarán tervezzük pótolni.

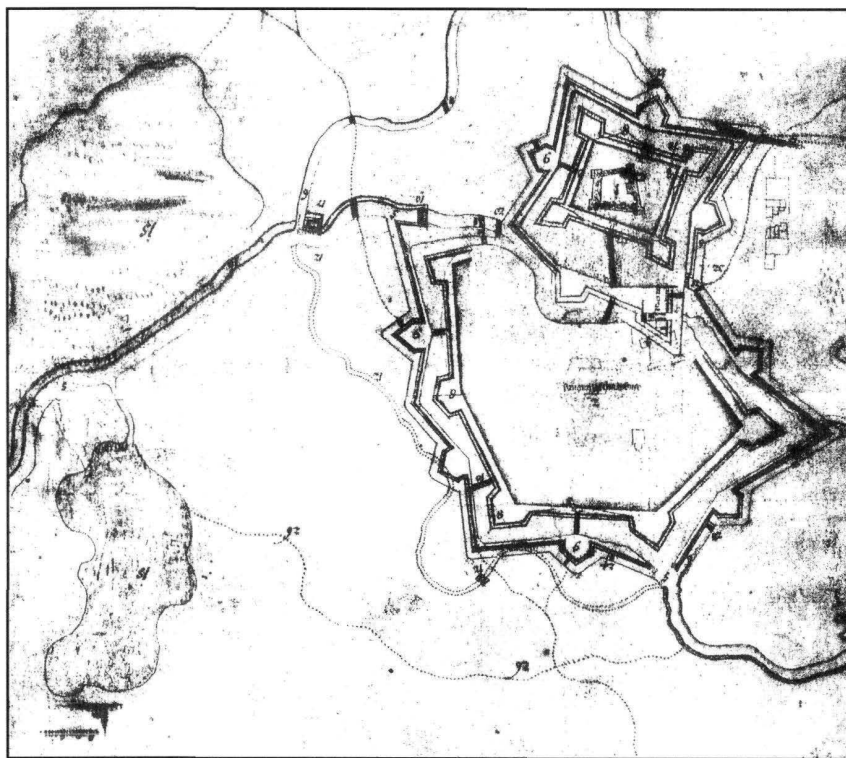
A szerkesztő megjegyzése: Az ásató az újabb kutatás álláspontjától – ld. erre Nováki Gyula-Sárközy Sebestyén-Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest-Miskolc, 2007. 78. – eltérően továbbra is Czeglédy Ilona legutóbbi értékelését elfogadva az 1300 körüli várhoz köti az Anjou-kori erősség bejáratához vezető feljárórendszert, ezért használja az „Ernye-várhoz tartozó hid” vagy az „Ernye-hídpillérek” kifejezéseket.

BÚTH MÁRIA–HEGYI DÓRA–NÁDAI ZSÓFIA–POKORNI LÁSZLÓ

PRÓBAFELTÁRÁS A MOSONMAGYARÓVÁRI VÁRBAN 2017-BEN

Mosonmagyaróvár óvárosának északnyugati részén helyezkedik el a késő középkori vár ma is álló épületegyüttese, amelyben ma a Széchenyi István Egyetem Mezőgazdaság- és Élelmiszertudományi Kara működik.

A szabálytalan, ovális alakú külső várfalon belül áll az ötszögű, négy saroktornyos, belső udvaros várépület. Az épülettömb jelen állapota 19. században alakult ki, ekkor húzták fel a második emeletet, míg az első emelet legkésőbb már az 1600-as évek elején állt. A kora újkorra a várost és a várat olaszbástyás védelmi rendszerrel vették körül, két bástya a várat, további hat pedig a várost védte. Ezen kívül széles és mély várarkot és földsáncot is kialakítottak, a sáncban később kazamatákat létesítettek. A várfal vegyes falazású, kaputoronynak nevezett kapuépítménye jelen állapotában 16. századi, téglából épített dongaboltozatában a Szentgyörgyi család kőből faragott címere látható. Földszintjén hét ülőfülke található. A kapuhoz 38 m hosszú, ötnyílású 18. századi híd vezet.¹ (1-2. kép)

1. kép: Magyaróvár 17. század végi katonai felmérése. (A karlsruhei főlevéltár Hfk. G 10 (rot) Gl. 360, Inv. 1466 jelzetű térképe) (ASZT 2006b, 21.)

1 ASZT 2006a, 124.

2. kép: A vár alaprajza a kutatási területekkel

A vár történetére, építéstörténetére vonatkozó adatok

Az írott források szerint Magyaróvár története az 1250-es években vette kezdetét, amikor a Győr nemzetségből származó Konrád, királynéi asztalnokmester, borsodi ispán, pohárnokmester, baranyai szolgabíró,² öröklött birtokán, a Sár folyó (Lajta) hídjánál az ország határainak védelmére várat emelt. Uradalmának központja az óvári vár lett, amelyet a későbbiekben is (így 1282-ben) folyamatosan erősített. A vár mellett elhelyezkedő falu (*villa Owar*) a vár (*castrum Owar*) felépítése után tervszerű telepítés nyomán jöhetett létre.³

A IV. Béla halálát követő zavaros időszakban II. Ottokár cseh király és Albert osztrák herceg hosszabb-rövidebb időre elfoglalta a várat. 1280 után Konrád elveszítette Moson megyei birtokai feletti uralmát és Óvár a Kőszegi család kezére került, akiknek tulajdonában először 1304-ben említik. A tartományúri hatalom felszámolását követően 1323-tól királyi, majd királynéi birtok, amelyet vagy honorbirtokként kaptak a mosoni ispánok, vagy elzálogosította az uralkodó. 1350 és 1360 között a Wolfurtok bírták zálogban a mosoni ispáni tisztséggel együtt. 1387 és 1397 között Lackfi István, 1406-tól pedig Wettai Smilo

2 ZSOLDOS 2011, 319.

3 SZÉKELY 2012-2017, 15.

birtokolta, majd 1412-től Wolfurt Ulrik és fia Pál. 1440-től Pál özvegye, Judit troppau hercegnő révén a Szentgyörgyi és a Bazini grófok zálogbirtoka lett.⁴ A birtokosoknak ugyan ekkor számos más váruk is volt, de ezt követően Óváron nagyszabású átépítést végeztek, s az épület állandó rezidenciájukként szolgált: leveleiket, okleveleiket 1442-től nagyjából *zu Altenburgk* keltezték.⁵

A korábbi szakirodalom tévesen a várral hozta kapcsolatba Wolfurt Ulrik 1415. május 31-én kelt végrendeletét, amelyben említ egy várban álló házat, a Szent Katalinnak szentelt kápolnát a ciszternával és egy nagy toronnyal. Ez azonban nem Óvárra, hanem a vöröskői felsővárra vonatkozik, s így valószínű, hogy az Árpád-kori erősséget nem a Wolfurtok, hanem egy félévszázaddal később a Szentgyörgyi és Bazini grófok építették át. Hozzájuk köthető a négysaroktornyos épület emelése és a Szűz Máriának szentelt várkápolna 1470 körüli felépítése is. A források tanúsága szerint az új épület keleti szárnyának északi végében kialakított kápolna 1473-ban már biztosan állt, mivel november 13-án bocsátották ki Marco Barbo bíboros, pápai legátus búcsút engedélyező oklevelét. De a néhány évvel később, 1479. december 10-én kiállított további búcsúengedélyben is újnak mondták a várkápolnát.⁶

Óvár a Szentgyörgyi és Bazini grófok 1518. évi kihalta után a koronára szállt, majd II. Lajos király 1521-ben feleségének, Habsburg Máriának adományozta. Kiemelt szerepet ezután csak Győr török kézre kerülését követően, 1595 és 1598 között játszott, amikor főkapitánysági központ lett Bécs illetve Pozsony előtt. Katonai jelentősége a Rákóczi-szabadságharcot követően szűnt meg, hadifelszerelését 1712-ben Pozsonyba szállították.⁷

A vár kutatástörténete

A várban folyt régészeti kutatások közül egyetlen helyszínről maradt ránk részletes dokumentáció, mégpedig a kaputorony területén az 1970-es évek elején végzett feltárásról, amely Pusztai Rezső és Tomka Péter irányításával zajlott. A kutatás célja a kaputorony építéstörténetének pontosítása, előzményeinek tisztázása, a tervezett helyreállítást befolyásoló maradványok felkutatása volt. Ekkor végigszondázták az építmény alját a nyugati oldalon, valamint a nyugati oldalának előterét és az ahhoz csatlakozó sánc déli lábát. A feltárás során előkerült egy római korra keltezhető objektum, a feltárók szerint az egykori *castrum* egyik árka. Az első telepnyomok a 13. századból származtak (földbemélyített objektumok és edénytöredékek), amikor a kaputorony területén még nem állt védőmű.

Ennek a telepnek a felhagyását nem lehetett pontosan meghatározni, mindenesetre a 15. századra itt már egy erősen tagolt terep volt jellemző és a telep ideeső részén megszűnt az élet. Valószínűleg a kaputorony területe ekkor már a vár erődítési vonalához tartozott. Az utóbbi emelését megelőző építményből mindössze egy korábbi híd pillérjének egy részlete maradt meg a kapu alatti, illetve előtti területen. Ezzel a falszakasszal egykorúak a kapu előtt nyitott szelvény cölöplyukai is, amelyeknek rendeltetését nem sikerült tisztázni, ugyanis nem volt eldönthető, hogy az építkezéshez szükséges ácsolat vagy egy faépítmény maradványairól lehet-e szó. A 16. században a kapu előtt farkasverem működött, amelynek falai szintén előkerültek a feltárás során. Jóval később a kapunyílást szűkebb és

4 ENGEL 1996, 385; SZÉKELY 2012-2017, 15.

5 SZÉKELY 2012-2017, 16.

6 SZÉKELY 2012-2017, 28-31.

7 SZÉKELY 2012-2017, 16; ASZT 2006a, 124.

alacsonyabb formában a farkasverem előtt alakították ki. Megfigyelték az egész területen végigfutó, valószínűleg 19. századi, csatornát is.⁸

A vár helyreállítása kapcsán 1977-ben víztelenítés céljából 2,5-3 m mélységben körben eltávolították a földet az épület udvari és külső falai mellől. Ennek során nagyszámú régészeti lelet került elő, amelyek mentését Pusztai Rezső vezetésével végezték, de kifejezett feltárássra nem volt mód a munkálatokat megelőzően. Ennek köszönhetően váltak ismertté a vár lebontott támpilléreinek alapozásai és a keleti szárnyon a gótikus várkáporna alapfalai. Sikerült az utóbbi épület kiterjedését is tisztázni és belsejét a megmaradt kavicsos padozatig feltárni. A sokszögű szentélyrész feltöltése az előkerült leletek alapján a 17. századra tehető, ekkor találtak olyan körtetagos és élszedett profilú idomtégelákat, amelyek egykor valószínűleg a kápolnához tartoztak. A délen előkerült falrészleteket a bejárat előtt a várat körülvevő híd maradványaiként értelmezték.⁹ Archív fotók tanúsítják, hogy ekkor a földmunkák mellett az épület homlokzatairól részlegesen leverték a vakolatot. Erről azonban tudományos dokumentáció nem készült.

A 2017. évi próbafeltárás

2017. november 28. és december 15. között a Nemzeti Kastély- és Várprogram keretében került sor a mosonmagyaróvári vár felújításához kapcsolódó próbafeltárássra, amelyet a Budavári Kft. végzett el. A munka három fő területre koncentrálódott: a vár külső falai mentén korábban kialakított rézsűre, a belső udvarra, valamint az épület északi és nyugati szárnyának földszinti helyiségeire. A kutatás alapvetően a beruházás által érintett és veszélyeztetett részek megismerésére, vizsgálatára törekedett. Később ennek eredményeit felhasználva készülhet el a vár hiteles helyreállítása és ehhez kapcsolódóan kerülhet sor további, nagyobb felületű feltárássra is.¹⁰ (2. kép)

A vár külső falai mentén húzódó rézsű kutatása

A külső területeken a fő cél a rézsű feltöltési rétegeinek vizsgálata volt, valamint annak kiderítése, hogy a rézsű aljában, közvetlenül a falak tövében megtalálható-e az 1970-es években zajló munkálatokat követően lefektetett drénvezeték. Ezért a vár nyugati, északi és keleti falára merőlegesen, nagyjából a homlokzatok közepén került megnyitásra egy-egy árok (1, 2, 3. árok).

A vár körül, a rézsű tetején fektették le körben a jelenleg is működő szennyvízvezeték. Ennek területét tanúfalként meghagyva a rézsű és a csatorna túloldalán bővítettük ki az 1. árkot a nyugati oldalon 5 m hosszan, ahol szemetes, törmelékes feltöltés jelentkezett. A mai felszíntől számítva 50 cm mélyen az árok e részét egy újkori – egy téгла széles (30x14x6 cm), 5-6 téгла magas – kerítés osztja két részre. Itt kb. 2,5 m mélységet sikerült elérni, ahol még sem az altalaj, sem a középkori/kora újkori leleteket tartalmazó rétegek nem jelentkeztek. A jelenlegi rézsű kialakításakor történt a szennyvízvezeték fektetése is a vár körül, így a kevert, szemetes, törmelékes feltöltés a vezeték beásásnak betöltése annak felső részében.

8 TOMKA-PUSZTAI 1973, 1-2.

9 PUSZTAI 1979, 113.

10 A munkában részt vettek Libor Csilla, Czuppon Tamás, Békési Ádám régészek, valamint négy régészhallgató az ELTE BTK Régészettudományi Intézetéből: Kristóf Virág, Németh Vera, Szabó Renáta és Szabados Akos.

A vár északnyugati saroktoronyának északnyugati sarkánál statikai árkot nyitottunk (13. árok), azonban az időjárási körülmények és a torony jelenlegi állapota nem tette lehetővé, hogy érdemi rétegsorok jelentkezéséig végezzük a feltárást. Az északi falra merőleges 2. árok szintén a drénvezetéket és a rézsú feltöltését vizsgálta. A feltöltésben két vezeték is fut keresztben, az egyik egy újkori téglacsatorna részlete, melynek a várfalhoz csatlakozó részét a drénvezeték fektetések elbontották, többi része földdel feltöltődött. Itt a mai épületfal téglából épült külső alapozási kiugrása is előkerült a rézsú aljának felszínétől számított 20-30 cm-es mélységben, amely felett csak a modern drénvezeték kavicságya húzódott.

A keleti, külső homlokzathoz az északi részen csatlakozik a fent említett kápolna, amelynek ma már csak a 70-es években készült bemutatását, felfalazását látjuk. Az 5. árok az egykori kápolna északi fala, a kápolna körül lévő betongyűrű és a vár keleti fala közti részen került megnyitásra. Itt azonban a kavics alatt lépcsősen ki van betonozva, így a kápolna eredeti falából csak egy kősort lehet látni a felfalazás alatt.

Ettől délre, szintén a drénvezeték és a rézsú vizsgálatának érdekében lett kialakítva a 3. árok. Itt ugyanolyan földes, törmelékes, szemetes feltöltés húzódik a rézsűben, mint a többi oldalon, a várfal tövében pedig szintén ott húzódik a drén kavicsrétege.

Tehát a rézsűben végig törmelékes, modern szeméttel, üvegtöredékekkel szennyezett földes feltöltési rétegek húzódnak, melyet legutóbb a drénezéssel is bolygattak. A kutató-árkokban 17. századnál korábbra keltezhető leletanyag nem került elő és egyikben sem sikerült azonosítani bármilyen korábbi járósíntet.

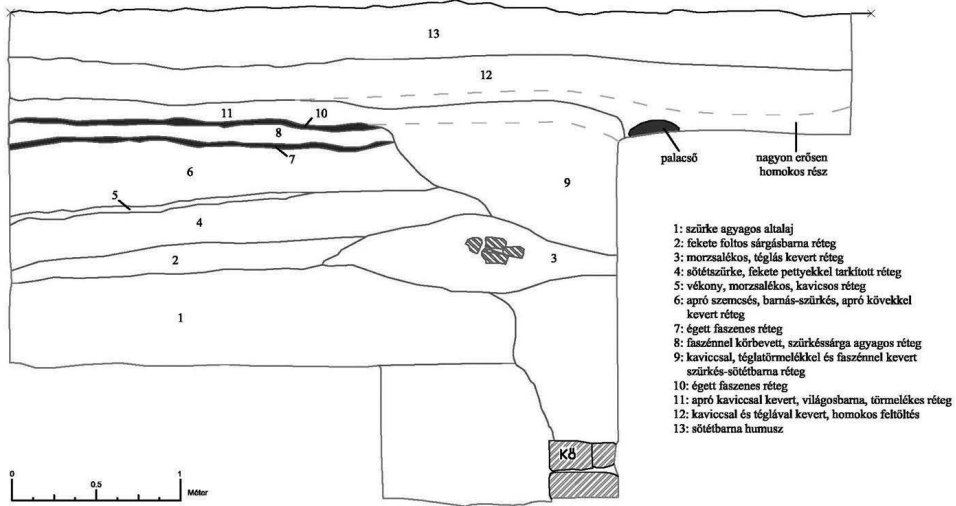
A belső udvar kutatása

A vár belső udvarának északkeleti részén került megnyitásra az észak-déli irányú 4. árok. Itt a felső 50 cm-en erősen kevert, téгла-, kő- és kavics-törmelékes, szemetes, homokos rétegek húzódnak, amelyekbe egy pala- és egy vascsövet is fektettek. A vezetékek alatti bolygatatlan rétegekben már került elő újkori és késő középkori kerámia is, és kb. 1,5 m mélyen az árok északi felében jelentkezett a sárgásszürke, egynemű agyagos altalaj. Az árok keleti metszetének közepén egy mély, az altalajba is belevágó beásás bontakozott ki. Ennek alján, 2,5 m mélyen egy ismeretlen korú kőfal részlete került elő, amely a keleti és déli metszeten túl is tovább folytatódik. (3. kép)

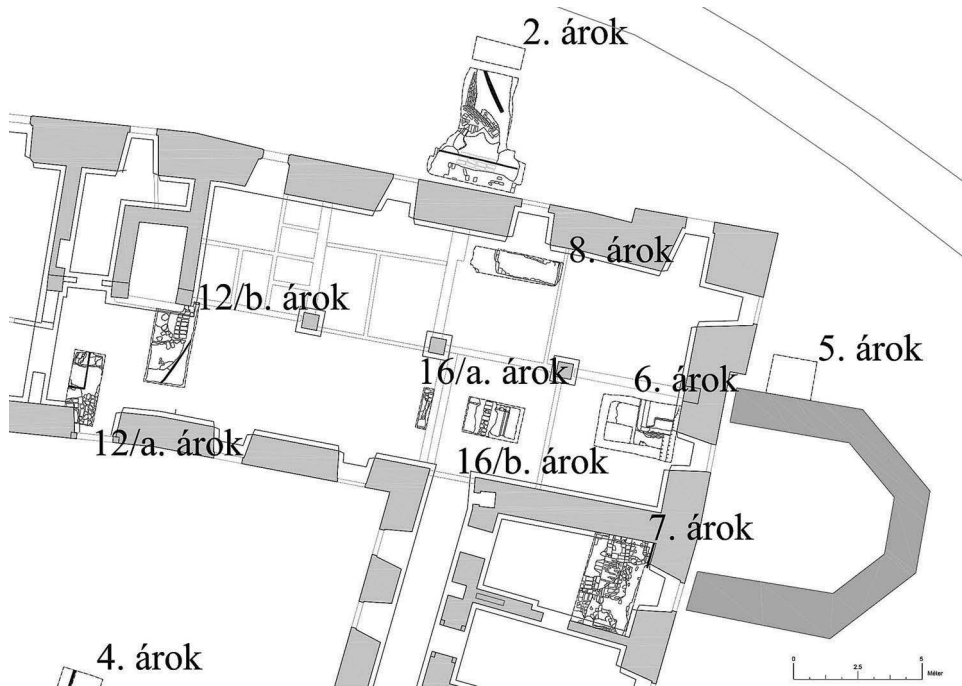
Kutatás a vár keleti, északi és nyugati szárnyának földszintjén

A belső terek kutatása során korábbi járósíntek és falak meglétének, egymáshoz való viszonyának, állapotának, kiterjedésének, valamint mélységének vizsgálata volt elsődleges célunk. (4. kép) Az alábbiakban megfigyeléseinket kutatóárkonként ismertetjük. A leírás a keleti és az északi szárny találkozásától indul, majd az északi, végül pedig a nyugati szárny következik.

Az északi és a keleti szárny találkozásánál került megnyitásra a 7. árok az itt lévő helyiség keleti fala mentén. A célunk itt az volt, hogy kiderítsük, milyen módon kapcsolódik a kápolna déli fala a mai külső épületfalhoz, megfogható-e egyértelmű nyoma egy becsatlakozó falnak. A jelenlegi burkolat alatt húzódó laza, törmelékes feltöltési réteg után, 25 cm mélyen egy téglából rakott dongaboltozat és egy hozzá kapcsolódó bevilágító-nyílás áthidalása került elő. Felettük olyan modern téglastruktúrák maradványai húzódnak, amelyek talán a földszint padlójának kialakítása kapcsán kerültek a boltozatra,

3. kép: A belső udvaron nyitott 4. árok keleti metszete

4. kép: Az északi szárny keleti vége a kutatási területekkel

de ezek pontos funkcióját és korát nem lehetett megállapítani. A boltozat elhelyezkedése is kérdéses, ugyanis a keleti szárny ma ismert pincerendszere észak felé éppen eddig a helyiségig tart. A jelenlegi pince azonban keskenyebb, s csak a szárny nyugati, udvari oldalán húzódik. Így nem kizárt, hogy az előkerült boltozat egy ma már elfalazott pincerész lefedésére szolgált. A bevilágító nyílás a keleti, külső homlokzaton, a kápolna déli külső fala felett ma is látható, azonban belül el van falazva. A kápolna déli falának folytatása egyértelműen nem volt tisztázható, az előkerült boltozat déli oldalán és a helyiség déli fala között ugyan nagyméretű kövek bontakoztak ki, azonban ezeknek a kápolnához való kötése jelenleg még kérdéses.

Ettől a helyiségtől északra, a szomszédos helyiségben szintén a keleti, külső fal mentén került kialakításra a 6. árok a kápolna északi falának azonosítása céljából. (5. kép)

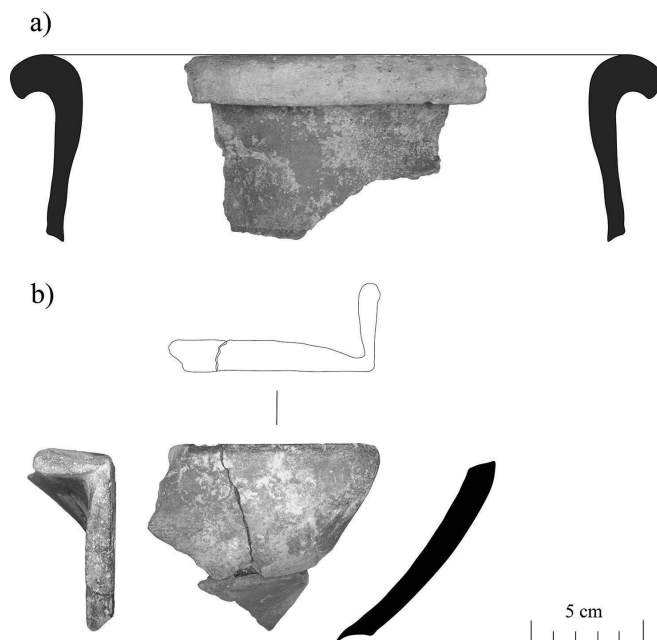

5. kép: A kápolna északi falának nyugati vége és az előkerült járósíntek a 6. árokban

Itt a parketta-burkolat, valamint annak törmelékes, apró kavicsos feltöltése alatt szintén egy laza kő- és téglatörmelékes, vastag feltöltési réteg húzódott. A helyiség északkeleti sarkában a mai padlószinttől mért 1 m mélyen bontakozott ki egy kőfal részlete, amely egybeesett a kápolna külső, északi falával, így minden valószínűség szerint ez annak folytatása lehet.¹¹ A falszakaszhoz kapcsolódó legfelső, nagy kavicsok alkotta járósínt, amely egyben a törmelék réteg alja, a helyiség padlószintjétől számítva 2,5 m mélyen került elő. Minden bizonnyal ez megegyezik a Pusztai Rezső által említett kavicsos padozattal,

11 A felmérés alapján teljes pontossággal nem esik egybe, azonban hangsúlyozni kell, hogy a kápolna külső fala a 70-es években készült ráfalazás, így az eredeti fal pontos méreteit nem ismerjük.

mely fölött ő a külső oldalon csak 17. századra keltezhető leletanyagot talált.¹² Alatta egy szintén az előkerült falrészlethez kapcsolódó, korábbi, égett, szenes járószint bontakozott ki. A járószintek átvágásával kiderült, hogy a fal eredetileg déli irányban folytatódott, de egy részét ismeretlen időben elbontották, s mindkét járószint ráfedett erre a visszabontott részre. Jól látható, hogy míg az előkerült falszakasznak a nyugati oldalán szépen rakott, épített síkja van, addig déli oldala egy visszabontott falcorsózatot mutat. A fal koronájának nyugati végén egy téglából falazott, ugyancsak visszabontott dongaboltozat maradványa figyelhető meg.¹³ Az épület kelet-i, külső fala egyértelműen utólag épült rá az előkerült falszakaszra, amely szintén igazolja annak korábbi, minden bizonnyal középkori eredetét és valószínűsíti, hogy az egykori kápolnával állt kapcsolatban. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a fal visszabontása a kápolna kialakításához köthető, hiszen épp az annak egykori belső terébe eső részt érintette. Míg a felső, nagy kavicsos járószint átvágásakor nem került elő lelet, így azt keltezni sem lehetett pontosan, addig az alsó, korábbi járószint átvágásával kiderült, hogy az az altalajon húzódik, és a kőfalat az altalajba alapozták. Az utóbbi feltöltéséből előkerült kályhaszemek és fazéktöredékek akár a 15-16. századra is keltezhetőek lennének, így ez sem mond ellent a kőfal középkori voltának. (6. kép)

6. kép: A 6. árokban megfigyelt korábbi járószint feltöltéséből előkerült kerámiatöredékek

12 PUSZTAI 1979, 113.

13 Az értelmezésnél felmerült, hogy a kápolna kétszintes lett volna, de nem kizárt, hogy itt egykor az északi szárny is alá volt pincézve és ennek nyomait tártuk fel. Nem zárható ki, hogy a vár középkori szintjei ebben a mélységben kezdődnének, bár erre az említett udvari szintek rácafolnak.

Továbbhaladva egy helyiséggel, de még mindig az északi szárny keleti végében maradva, az északi fal belső oldalán került megnyitásra a 8. árok. Ebben a mai északi várfallal nagyjából párhuzamos, visszabontott fal részlete került elő, amelynek pontosabb értelmezése nem volt lehetséges.

Az északi szárny udvar felőli oldalán, annak nyugati és keleti végében nyitottuk meg a két-két szakaszból álló 12. és a 16. árkokat. Mindkét árokban előkerült a mai felszíntől számítva kb. 15-20 cm mélyen egy visszabontott, kelet-nyugati irányú falszakasz. Valószínűsíthető, hogy ezek ugyanannak a falnak a részei, ugyanis nagyjából egy vonalban vannak. Ez azonban egyértelműen nem igazolható, mivel egy keresztülfutó vascső miatt az árok keleti részén jobban kibontották a falat. A 16/A. árokban a folyosó keleti felén, az itt található lépcső tetején megfigyelhető volt, hogy az előkerült falszakasz keleti részét, a lépcsőfokoknak megfelelően visszabontották és a lépcső aljában (16/B. árok) a folytatása nem is került elő az elért kb. 70 cm-es mélységben.

Az északi szárnyban a 12/A. ároktól nyugatra került megnyitásra a 9. árok, amelyben bizonyosan a 12/A-B. árokban megtalált fal folytatása jelentkezett a jelenlegi padlószinttől számított 20 cm-es mélységben. Feltárt déli síkja alapján inkább a fal alapozásának tűnik, ugyanis nincs olyan szépen rakva, mint egy felmenő falé.¹⁴

A 9. ároktól északra, a szomszédos helyiségben alakítottuk ki a 14. árkot, amelyben további korábbi, közelebről nem értelmezhető visszabontott kőfal-részletek kerültek elő. Az északi szárny nyugati szélső helyiségében a 15. árokkal azt kívántuk tisztázni, hogy vajon az alább tárgyalásra kerülő 10. árokban talált pinceboltozat folytatódik-e tovább észak felé. Pinceboltozat nem mutatkozott, de előkerült egy ismeretlen korú, kőből és modern téglalából rakott falazat és egy idomtégglából kirakott, újkori íves kútkáva részlete.

A nyugati szárny vizsgálata során három árok került megnyitásra: 10, 11, 17. árok. (7. kép) A 10. árok a szárny északi helyiségét vágta át. Ezzel sikerült igazolni azt a már a kutatás előtt megfogalmazott feltevést, miszerint a nyugati szárny is alá volt pincézve, úgy, mint a szemközti keleti szárny. Ezt az előkerült leletanyag alapján a 17. század után feltöltötték, a boltozat több szakaszát elbontották. Az árokban előkerült a mai térszint alatt 25-30 cm mélyen egy beszakadt dongaboltozat részlete, s mellette egy valószínűleg ugyanilyen boltozat visszabontott nyomait figyelhettük meg. Ez a helyiség déli falában látható keleti áthidaló ívhez kapcsolódott és azzal egykorúnak bizonyult. (8. kép)

Tovább délre, a következő helyiségben megnyitott 17. árok területén már csak feltöltés mutatkozott, boltozatnak nem volt nyoma. A padló alatt két kelet-nyugati irányú, erősen visszabontott fal részlete bontakozott ki a laza, törmelékes feltöltési rétegben. Utóbbi a helyiség északi és déli fala alá is befolyt, mindkettő alatt egy-egy üreg található. Az árkok feltöltési rétegéből újkori kerámiatöredékek kerültek elő, többek között olyan kétfejű sasos kályhacsempedarabok, amelyek a párhuzamok alapján a 17. századra keltezhetőek.¹⁵

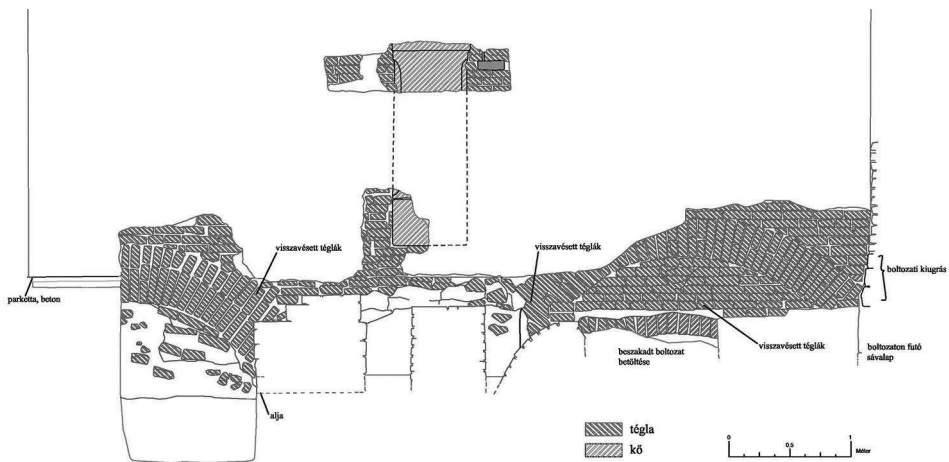
A délről szomszédos következő helyiség térszintje a többihez képest 45 cm-rel magasabbban helyezkedik el. Itt a 11. árokban a modern téglapadló alatt törmelékes, laza feltöltés jelentkezett az elért 230 cm-es mélységig. A helyiség északi falában egy nagyméretű, 90 cm széles, 3 sor téglából rakott teherhárító ív bontakozott ki, amelyet utólag elfalaztak. Az elfalazás a helyiség mai térszintjétől számítva 210 cm mélyen véget ér, alatta törmelékes feltöltés következett. (9. kép)

14 Északi síkja mellett mélyíteni nem lehetett, ugyanis betonnal ki van öntve.

15 KOZÁK 1963, 165-200; http://savariamuseum.blog.hu/2016/11/22/ajandek_a_17_szazadbol

7. kép: Kutatási területek a nyugati szárnyban és az északi szárny nyugati végén

8. kép: Elfalazott teherhárító ívek és pillér a nyugati szárnyban nyitott 10. árokban

9. kép: A 11. árokban előkerült elfalazott teherhárító ív

Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy a vár külső fala mentén húzódó rézsű kialakítása során nagymértékben megbolygatták a területet, így középkori és kora újkori leleteket tartalmazó rétegek (a nyugati oldalon megnyitott 1. árokban elért legnagyobb mélységből kiindulva) a mai felszíntől mért 2-2,5 m-ig még nem találhatóak. A várudvar felső rétegeit szintén erősen bolygatták a korábbi építkezések, tereprendezések, de az altalaj itt igen magasan, 1,5-1,6 m mélyen jelentkezik a mai terepszinttől számítva. A vár földszinti helyiségeinek kutatása során egyértelművé vált, hogy számos, minden valószínűség szerint középkori, kora újkori épített struktúra található jelenlegi padlóburkolatok és falak alatt. Ezek pontos kiterjedése és kora, egymással való kapcsolata csak további nagyobb felületű kutatások során tisztázódhat.¹⁶

16 2017 szeptemberében megtörtént a földszinti terek szondázó jellegű falkutatása is, amelyet Kiss Zsuzsanna Emília és Fekete J. Csaba végeztek. A próbafeltárás során számos olyan épített struktúra került elő, amely nemcsak újabb régészeti feltárásokat igényelne, de ennek alapján a falak további vizsgálata is szükséges lenne falkutatási módszerekkel.

Felhasznált irodalom

- ASZT 2006a Aszt Ágnes: Castrumok Mosonmagyaróvár területén. *Castrum*. 3/1 (2006) 121-127.
- ASZT 2006b Aszt Ágnes: Mosonmagyaróvár castrumai. *Arrabona* 44/2 (2006) 21-50.
- ENGEL 1996 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája I. 1301-1457*. Budapest, 1996.
- KOZÁK 1963 Kozák Károly: Kétfejű sasos kályhacsempék Magyarországon. *Budapest Régiségei* 20 (1963) 165-200.
- PUSZTAI 1978 Pusztai Rezső: Mosonmagyaróvár – Vár. Az 1977. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek*. 1/31. (1978) 113.
- SZÉKELY 2012-2017 Székely Zoltán: Adatok a középkori Magyaróvár történetéhez. *Moson Megyei Műhely*. 14-20. (2012-2017) 14-39.
- TOMKA-PUSZTAI 1973 Tomka Péter – Pusztai Rezső: Jelentés a Mosonmagyaróvár – Vár – kaputorony alatti 1973. évi ásatás befejezéséről. Xantus János Múzeum Adattár RA 30-74.
- ZSOLDOS 2011 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*. Budapest, 2011.

HEGYI DÓRA

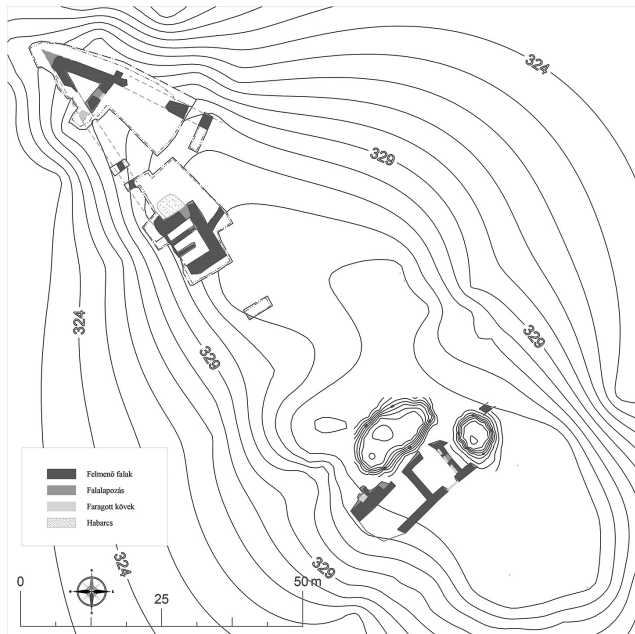
**RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A SÁTORALJAUJHELYI VÁRBAN
2015-2017 KÖZÖTT**

Az újhelyi vár tervszerű régészeti kutatása 2007-ben vette kezdetét Sátoraljaújhely Város Önkormányzatának kezdeményezésére, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumának szakmai irányításával. A föld színéről csaknem nyomtalanul eltűnt vár okleveles adatokból felvázolható történetét korábban Détsy Mihály foglalta össze.¹ Eszerint a tatárjárást követően épült fel az Árpád-kori forrásokban *castrum Patak* néven, azaz pataki várként előforduló, s az 1530-40-es évek fordulóján közelebről nem ismert körülmények közepette romba dőlt erősség. A Várhegy délkeleti zónájára koncentrálódó, 2007 és 2014 között végzett feltárások során napvilágra került egy több elemből álló épületegyüttes maradványa, a vár 6 méter átmérőjű ciszternája, valamint ettől északra a várat két részre osztó, sziklába vájt szárazárok jelentősebb részlete.² Jelen dolgozatban a Várhegy északi, addig kutatatlan részén 2015 és 2017 között végzett feltárások legfontosabb terepi eredményeinek összegzésére vállalkozom. (1. kép)

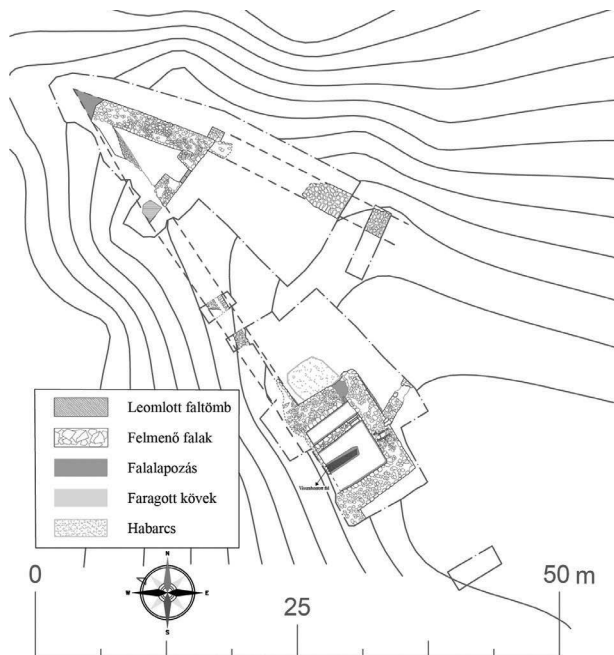
Az ELTE BTK Régészettudományi Intézete tanásatás keretében 2015-től kapcsolódott be az akkor már a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum által irányított munkálatokba,³ amelynek fő célja az északi udvart körülvevő várfal vonalának meghatározása, valamint az esetlegesen hozzájuk csatlakozó épületek azonosítása volt.

Az első évben öt kutatóárokban és egy kisebb méretű szondában kezdtük meg a feltárást, amelyeket a Várhegy platójának meredek keleti és nyugati peremén, valamint annak északi csúcán jelöltünk ki. A következő évben az utóbbi árok került bővítésre, valamint az északi várudvart észak-dél irányban további kutatóárokkal vágtuk át. A harmadik évben a már megnyitott árkok által kijelölt területek vizsgálatára, az előkerült épületek teljes területen való feltárására, a várudvar szintjének minél nagyobb felületen való megtisztítására törekedtünk. Az elmúlt három év kutatásai alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a plató keleti és nyugati peremét egykor várfal övezte, a nyugati várfalhoz nagyméretű, négyszögletes, toronyszerű építmény csatlakozott, az északi csúcsot pedig egy háromszögletű toronnyal zárták le. (2-3. kép)

- 1 Détsy Mihály: Hol állt a középkori sárospataki vár? *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 6 (1966), 177-197., uő: Újhely várának története. *A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek* 1. 1994
- 2 Ringer István–Szörényi Gábor András: Jelentés a sátoraljaújhelyi vár feltárását megelőző műszeres lelőhelyfelderítésről. *Castrum* 7 (2008/1) 160-166; Ringer István: *Castrum Wyhel. Gondolatok a sátoraljaújhelyi vár múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Sátoraljaújhely, 2010; Ringer István: Sátoraljaújhely vára. *Castrum* 13, (2011/1) 88-93; Ringer István: Beszámoló a sátoraljaújhelyi vár régészeti feltárásának első éveiről (2007-2011). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 50 (2011) 193-204; Ringer István: *Egy eltűnt vár nyomában 1. Régészeti kutatások a sátoraljaújhelyi Várhegyen 2007-2017*. Sátoraljaújhely 2017.
- 3 A korábbi évekhez hasonlóan az ásátás vezetője Ringer István volt. A hallgatók munkáját 2015-ben Jáky-Bárdi Bogátával, 2016-ban pedig Nádai Zsófiával irányítottam.

1. kép: A sátoraljajhelyi vár feltárt részeinek alaprajza

2. kép: Az északi várudvar alaprajza a feltárt épületekkel és a várfalak részleteivel

3. kép: Légifelvétel a Várhegy északi részéről a 2017. évi feltárások kezdetén (fotó: Pazirik Informatikai Kft.)

A várhegy északi csúcsát lezáró háromszögű torony

A torony déli, udvari homlokzatának és belsejének feltárása

A plató északnyugati csúcsán nyitott kutatási területen került napvilágra a vár eddigi régészeti feltárásának egyik legimpozánsabb eredménye, egy háromszögű torony. Teljes alaprajzának 2015-2016. évi tisztázását követően derült ki, hogy a vár területének északi végét borító vastag omladékréteg egy nyújtott, 5,6x7,1x7,1 méteres, egyenlő szárú háromszög alakú épületet rejt magában, amelynek a déli és részben a keleti fala igen jó állapotban őrződött meg. A déli, udvari homlokzatának nagyjából a közepén *in situ* maradt ránc a földszinti tér udvari bejáratának íves záródású, élszedéssel díszített kerete. A riolittufából készült kőkeret a küszöbkövel és a nyugati szárkőben lévő, a zárásra szolgáló vaskarikával együtt jó állapotban került feltárássra. A keret belső oldalán az egykori faajtó lenyomata is jól látható volt, miként az is, hogy belülről eredetileg egy nagy gerendával zárták be, melynek fészkei mindkét oldalon megőrződtek. A keleti íves keretelem élszedésén egy kőfaragójel volt megfigyelhető. A kőkeret mögött a kávak utólag, téglával voltak kifalazva, amely a nyílás utólagos kialakítására utalt. (4-5. kép)

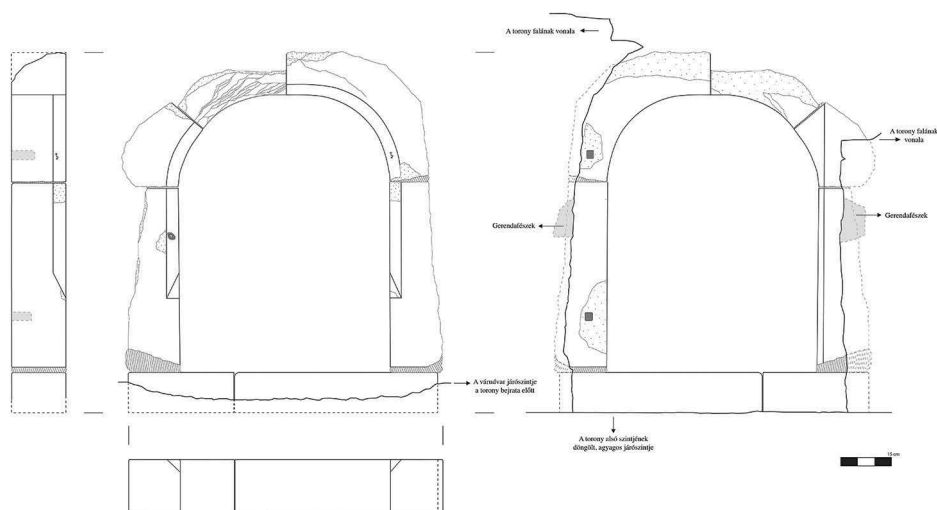
A torony nyugati falának nagy része csaknem teljesen lepusztult, s a háromszög északi csúcsánál megmaradt falrész is megesúszott a külső sík felé. A torony keményre döngölt agyagos padlója szépen követhető volt mindenhol, így pereme a nyugati oldalon meghatározta a kidőlt nyugati fal belső síkjának vonalát. A belső teret borító omladékréteg felső

4. kép: A háromszögű torony alsó szintje északi irányból

része nagyméretű kövekből, habarcs- és téglatörmelékből állt, közvetlenül a járósínt felett pedig el lehetett különíteni egy agyagosabb, szintén köves, törmelékes, egész téglákat is tartalmazó omlási réteget. Ebben több, viszonylag jó állapotban megőrződött famaradványt – számos égett gerenda és vasszögekkel ellátott deszkák maradványait – figyelhettünk meg, amelyek nagy része egykor valószínűleg a torony födémszerkezetéhez tartozhatott.

A torony belsejét kitöltő omladékában, különösen annak alsó részében, több 16. századi pénzérmét találtunk. Ugyaninnen származik egy figyelemre méltó, a 15-16. századra keltezhető, lilium díszes bronz pecsétgyűrű is. 2015-ben közvetlenül a déli fal mellől II. Lajos 1522-ben vert garasa mellett egy 20 darabból álló ezüstpénz-lelet került elő. Az egymáshoz tapadt, ám jó megtartású pénzek restaurálása után megállapíthattuk, hogy azok kivétel nélkül I. Ferdinánd 1528 és 1532 között vert denárjai. A torony omladéka sok kerámiatöredéket is tartalmazott. A még folyamatban lévő restaurátori munka eddigi

5. kép: A háromszögű torony bejárata kökeretének felmérése

eredményeként a töredékekből legnagyobb számban főzéshez használt fazekak kerültek összeállításra, de megtalálhatóak a folyadéktárolásra szolgáló kancsók és korsók példányai is. Említésre méltó leletnek számít az ugyancsak apró darabjaiból összeállított cserépkupa. Az omladékból származó leletanyag zöme a 16. századra keltezhető, s így az említett pénzek által kijelölt kronológiai horizonthoz köthető. Ez az időszak megegyezik a vár írott forrásokból is ismert pusztulásának az időszakával.

A torony járósíntjének átvágása, korábbi járósíntek vizsgálata

A toronybelső említett döngölt, agyagos járósíntjét 2017-ben először két árokkal vágtuk át, majd a metszetek dokumentálása után teljesen elbontottuk. Ennek az észak felé lejtő sziklafelszínen húzódó feltöltéséből (amely délen 2-4 cm, míg északi végében a 20-30 cm-es vastagságú volt) nagyon sok kerámiatöredék, egy cseppes üvegphár töredéke, egy megmunkált csont és egy fél malomkő került elő. (4. kép) A kerámiatöredékek között megtalálható volt számos megégett, redukált égetésű, aprószemű kavicsal soványított, egyenetlen felületű, lassú korongolt, fenékbélyeges fazék töredéke, amelyekből több edényt is sikerült összeállítani. Ezen kívül jelentős számban kerültek elő az előzőnél jobb minőségű, vékony falú, finoman soványított, lassú korongolt vörös festésű edénytöredékek is.

Az agyagos járósínt feltöltése alatt a torony bejáratához közel foltokban megfigyelhető volt két korábbi, habarcsos járósínt maradványa is, melyek közvetlenül a természetes sziklafelszínen jelentkeztek. A járósíntek vizsgálata kapcsán fontos kérdés volt, hogy a torony jelenlegi bejárata utólagos, vagy a fal építésekor alakították-e ki. Ahogy korábban említettük, már a falszóvet vizsgálata során tett megfigyeléseink is az előbbi igazolták, az agyagos padló elbontása pedig szintén megerősítette ezt, ugyanis alatta előkerült az egykori toronyfalzatnak a bejárat kialakítása során visszabontott része. A korábbi járósíntek

viszonyát e földszinti bejáráttal nem lehetett meghatározni, ezt ugyanis azok előkerült kis részletei nem tették lehetővé.

A torony délkeleti sarka és környezete

2016-ban kezdtük meg a torony körüli külső területek megtisztítását az omladéktól. Elsőként 2 m vastag keleti falának külső síkját sikerült meghatározni, mely azonban igen rossz állapotban került elő, s csak rövid szakaszon volt követhető. Másutt csak a lepusztult falmag jelentkezett. A tornyot közvetlenül az észak felé folyamatosan lejtő sziklára építették rá. Ezt követte 2017-ben a délkeleti sarkának feltárása, amely az egyetlen külső, épségben megmaradt saroknak bizonyult. Két *in situ* faragott kváderkövet tudunk itt feltárni, amelyek az épület sarkát erősítették, majd kibontakozni látszott egy kelet-nyugati irányú, erősen leromlott fal koronája is. Ennek teljes kibontása után vált nyilvánvalóvá, hogy ez egy támpillér, amely a torony délkeleti sarka és a hozzá csatlakozó keleti várfal találkozását erősíti. A dél felé induló várfalból a belső síkjánál a sziklafelszín felett egyetlen kősor maradt csak meg, külső síkja pedig már egyáltalán nem volt megfigyelhető, csupán a falmag mutatkozott. Jól látszott, hogy a hegy sziklafelszíne nemcsak észak felé, hanem kelet és nyugat felé is lejt. Az említett támpillér keleti, külső síkja, így kb. 1 m-rel lejjebb került elő, mint a keleti várfal belső síkja és a várudvar járósíntje a torony bejárata előtt.

A torony délnyugati sarka és környezete

A torony délnyugati sarkának feltárásával beigazolódott a korábbi feltevésünk, miszerint az a nyugati falhoz hasonlóan teljesen elpusztult. E részen az utolsó terepszinttől számítva mintegy 3 m mélységig jutottunk, végig nagyköves, habarcsos omladékra bontottunk minimális mennyiségű lelettel. Itt is jelentkeztek a délkeleti sarokból már ismert kváderkövek, azonban egyik sem volt már eredeti helyén. Kissé magasabban, mint a torony belső járósíntje, egy hatalmas, leomlott faltömb bontakozott ki, amely az épület egykori sarkának bizonyult. Megfigyelhető volt rajta a déli, külső falsík is, lényegében az egész sarok nyugati irányban kidőlt, amelyet kváderköveinek iránya is mutatott. A torony déli falának nyugati végéhez csatlakozó egykori nyugati várfal kidőlt belső síkját a bontás során közvetlenül nem érzékelhettük, de ezt sikerült megfigyelnünk a feltárási terület déli metszetalában. A torony déli falának nyugati vége és a leomlott toronysarok között a fal alatti, nyugati irányban lejtő sziklafelszín is előkerült, az épület alapozásával és a toronyhoz egykor kapcsolódó nyugati várfal maradványával, illetve egykori helyével. (6. kép)

A torony északi, külső sarka

A nyugati fal teljes pusztulása és a keleti fal külső síkjának nagymértékű roncsolódása miatt kérdéses volt, hogy feltárható-e még valami az épület északi külső sarkából. A terület megtisztítása során bebizonyosodott, hogy a délnyugatihoz hasonlóan az északi épületrész is teljes mértékben elpusztult. Csupán annyi bizonyos, hogy a természetes sziklafelszínre egy nagy, lapos kövekből rakott, habarcsos alapozást készítettek és erre építették rá a felmenő falat. Ez a keleti oldalon jó állapotban maradt meg, azonban a nyugati részen még maga az alapozás is elpusztult. Csupán az égett sziklafelszín és rajta egy égett gerenda maradványa került elő. Az itt tapasztaltak megerősítik azt a feltevést, hogy az építmény

6. kép: A háromszögű torony délnyugati sarkának helye a leomlott faltömbbel

nyugati falát egykor kifejezetten felrobbantották, mivel ilyen nagymértékű pusztulás természetes úton aligha képzelhető el.

A várudvar feltárása a háromszögű torony és a keleti várfal előtt

A háromszögű torony déli fala előtt, az ahhoz egykor kapcsolódó keleti várfal mentén egy nagyjából 10x7 m-es területen tisztítottuk meg a várudvar felszínét az azt fedő jelentős feltöltési és pusztulási rétegektől. A munka előzetes célja a várudvar járószintjének meghatározása, valamint a keleti várfal állapotának vizsgálata volt.

A humuszréteg eltávolítását követően kevert, habarcsos, vörös színű, törtköves omladékrétegek váltották egymást, amelyek a hegy domborzatának megfelelően északi és keleti irányban egyaránt lejtettek. A köves rétegeket több helyen is vékony, tömör agyagos, faszenes, leletgazdag sávok választották el egymástól. A terület középső részén

megközelítően 170 cm-ig mélyítettünk. Itt a humuszréteg alatt egy, a hegy platójának irányára merőleges, az előbb említett rétegekbe ásott árok vágta át a területet, ami nagy valószínűséggel egy II. világháborús lövészárk lehetett. Ezt igazolták a nagy számban előkerült lövedékek is.

A terület déli részén a feltöltés alatt sikerült meghatározni egy kemény, letaposott agygréteget. Ez a felület délkelet felé megszakadt és helyét a megmunkálatlan, természetes sziklafelszín vette át. Ugyanígy megszűnt a terület közepén is, ahol e szintben egy 60 cm vastag köves törmelék réteg jelentkezett, majd pedig ugyancsak az északi torony felé lejtő, annak földszinti bejáratához illeszkedő sziklafelszín. Mindez arra utal, hogy egykor ez alkotta a járósíntet. Az előkerült nagymennyiségű leletanyag feldolgozása folyamatban van, ez nyújthat majd segítséget a rétegek pontos datálásához. Előzetesen azonban megállapítható, hogy az omlási rétegek zömében késő középkori és kora újkori tárgyi anyagot tartalmaztak. Korábbi, késő Árpád-kori kerámiatöredékek csupán a terület északi részén, közvetlenül a sziklafelszín felett mutatkoztak.

A terület déli részén már a feltárás kezdetén közvetlenül a humuszréteg alatt előkerült a keleti várfal belső síkja. Míg ez utóbbi 1 méter magasan megmaradt, addig külső síkjából mindössze 40-60 cm volt kibontható. (7. kép) A várfalat itt is közvetlenül a természetes, kelet felé erősen lejtő sziklafelszínre építették. Északra egyre alacsonyabban és rosszabb állapotban jelentkezett, a torony déli falához csatlakozó szakaszon, ahogy már említettem, mindössze egy kősor maradt meg belőle. Még a belső sík sem volt mindenütt követhető a falmagot fedő masszív, köves, habarcsos omladék alatt – ebből egy fehér anyagú, zöld

7. kép: A keleti várfal megmaradt külső síkja

mázás, rozettadíszes cseréppipa töredéke került elő – úgy tűnik, a fal jelentős része itt is kidőlt keleti irányban.

A feltárás során a humuszréteg és a felső törmelékéreteg határán hat emberi csontváz maradványára bukkantunk, illetve nagy mennyiségben további elszórt emberi csontok kerültek elő a környezetükből. A hat vázból mindössze három csontjai voltak anatómiai rendben megfigyelhetőek, a másik három erősen bolygatottnak bizonyult, de egyik sem volt teljes. Datálásuk egyelőre kérdéses, bár a rétegtani helyzetük kizárja középkori eredetüket. Mivel négy váz hiányzó része éppen a II. világháborús lövészárók területére esett, így nem kizárt, hogy ennek ásása során bolygatták meg az elhunytakat. Egy korábbi eredetet támaszthat alá az első katonai felmérés is, amely a várhegyen egy vesztőhelyet jelez, s talán ez magyarázhatná a temetkezéseket. A korhatározást nehezíti, hogy semmilyen viseleti elem, melléklet nem került elő a vázakkal. Biztosat egyelőre tehát nem mondhatunk, a kérdés mindenképpen további kutatásokat igényel.

A nyugati várfalhoz csatlakozó épület és környezetének feltárása

A 2015-ben a nyugati várfal azonosítása céljából húzott kutatóárokban derült ki, hogy az eddig tárgyalt területtől délre ahhoz egy 2 m vastag falakkal rendelkező épület csatlakozik. Ennek feltárását a következő két év során végeztük el. Megállapítottuk, hogy a természetes sziklafelszínre emelt épület északkeleti sarka teljesen elpusztult, míg a délkeleti sarkot erősítő, nagyméretű, kvaderszerűen megfaragott legalsó kő *in situ* megmaradt. Legrosszabb állapotban a délnyugati sarok került elő, ugyanis itt a külső és belső sarka is hiányzik az épületnek. Végig sikerült feltárni a nyugati, külső irányban lejtő sziklafelszínt. Az épület falkoronája követi annak lejtését, mindegyik fala nyugati irányban nagyon erősen leromlott.

Az épület belsejének tisztítása során egy viszonylag keskeny, 50 cm vastag, kelet-nyugati irányú osztófal bontakozott ki az omladékban, amelyet keleti végén egy ajtónyílás tör át, s amely így egy kisebb északi és egy nagyobb déli helyiségre tagolja az építmény alsó szintjét. Az ajtónyílás – melyben a lenyomatok és a keskeny tok alapján faszerkezetes keret állhatott egykoron – igen jó állapotban őrződött meg. A küszöb két oldalán fadeszékák helye volt felfedezhető. (8. kép) A nagyobb déli helyiség omladékának bontása azt igazolta, hogy az épület többszintes volt, ugyanis az omladék felső részében a nagyobb köveken és habarcsötörmeléken kívül az emeleti helyiség beszakadt padlójának kisebb-nagyobb darabjai is előkerültek, nagy mennyiségű, mindkét oldalukon habarcsos boltozati téglák társaságában. Emellett faragott, riolittufa kőelemeket is találtunk, többek között egy nagy íves ajtókeret elemét, egy kisméretű ülőpadot valamint két, L alakban összeálló kőelemet, amelyet kályha padkájaként azonosítottunk. Utóbbi meghatározást erősítik a rajta lévő égésnyomok, a téglalenyomat és a velük együtt előkerült nagy mennyiségű, egyszerű, tál alakú kályhaszem és egyéb kályhaelem-töredékek, amelyek minden bizonnyal az emeletről bezuhant szemeskályha omladékként értelmezhetőek.

A déli helyiség közepén a járósíntben egy korábbi, visszabontott fal koronája bontakozott ki, amelyre ráfedett a helyiség későbbi padlója. (9. kép) Utóbbi fal vonalában a keleti fal felső részén egy téglából épített, enyhén szélesedő (ablak)nyílás maradványa került elő. Ezt egy korábbi ajtónyílás elfalazásába építették bele, melynek vonala a fal belső síkján rajzolódott ki. Ugyanitt az épület külső, várudvar felőli síkjához egy ferde, enyhén íves fal csatlakozott, amely kötésben van az épület falával. Ennek egy szakaszát az udvaron az alapozási árok aljáig elbontották. Nem zárható ki az sem, hogy egy ajtónyílás

8. kép: A nyugati várfalhoz csatlakozó épület alsó szintjének osztófalában lévő ajtónyílás

9. kép: A nyugati várfalhoz csatlakozó épület nagyobb, déli helyisége a korábbi, visszabontott fal részletével

volt az utóbbi részen, amelynek kökeretét kiszedték. A fal befut a kutatási terület keleti metszetsfalában, így kiterjedése, funkciója jelenleg még kérdéses.

A megfigyelések alapján tehát egy olyan emeletes, vastag falú, toronyszerű épülettel állunk szemben, amelynek nyugati lezárását a várfal adta, vélhetően mindkét szintjét téglából készült boltozat zárta le, emeleti terét és alsó szintjét is egykor öntött, ún. terrazzo padló burkolta, s egy kőpadkával ellátott szemeskályha állt az emeleten. Az alsó szint biztosan osztott volt. Az utóbbi helyiségei kisebb méretükből adódóan talán valamilyen raktározási funkciót tölthettek be, s a felső szintről, belső lépcsőn keresztül lehetett megközelíteni őket.

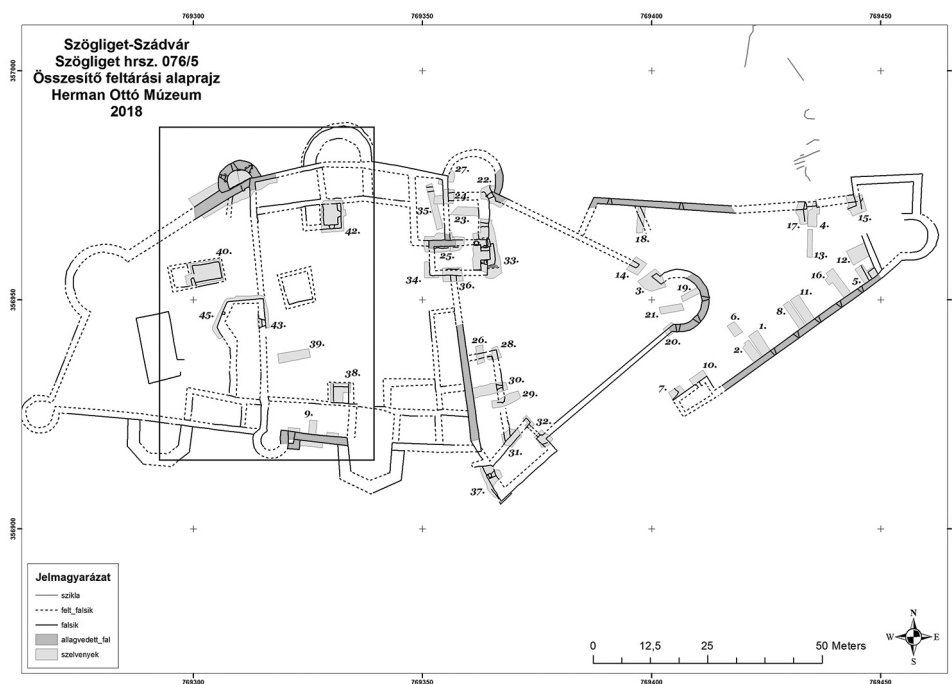
Az épület körül feltárt, az előzőekben tárgyalt északi résznél jóval magasabban lévő várudvar járásintjét tekintve szintén azt sikerült igazolni, hogy a vár egykori használói a néhol habarccsal kiegyenlített sziklafelszínen jártak és sok helyen nem faragták le a kibukkanó köveket sem. Az épület északi falának külső síkja mentén egy öntött, habarcsos padló részletét tártuk fel, amely észak felé egy közel 2 m-es szakaszon volt követhető, aztán megszakadt. Azt, hogy pontosan milyen célt szolgált, nem tudtuk megállapítani. Jellegéből adódóan esetleg valamilyen könnyű szerkezetes épület padlója lehetett, amely a kőépülethez csatlakozott. Annyi bizonyos, hogy alatta egy barna, kissé agyagos feltöltés húzódott a természetes sziklafelszínen.

Itt a nyugati várfal belső síkja még 30-40 cm magasan jelentkezett, de tovább észak felé, követve a sziklafelszínt, egy mélyebb térszinten mindössze egy kősor maradt meg csak belőle. A fal külső síkja ezen az oldalon sehol sem került elő, kidőlt a nyugati hegyoldalba. A várudvar északi területéhez hasonlóan a sziklafelszínen ugyancsak vastag köves törmelékes feltöltési rétegek húzódtak, amelyekből nagy mennyiségben kerültek elő még meghatározatlan érmek, középkori és kora újkori kerámiatöredékek, megmunkált csontfaragvány-töredékek, rézötívzet veretek, szakállas puskacsőtöredékek, puskagolyók és egy kőből faragott golyóöntő forma fele.

GÁL VIKTOR

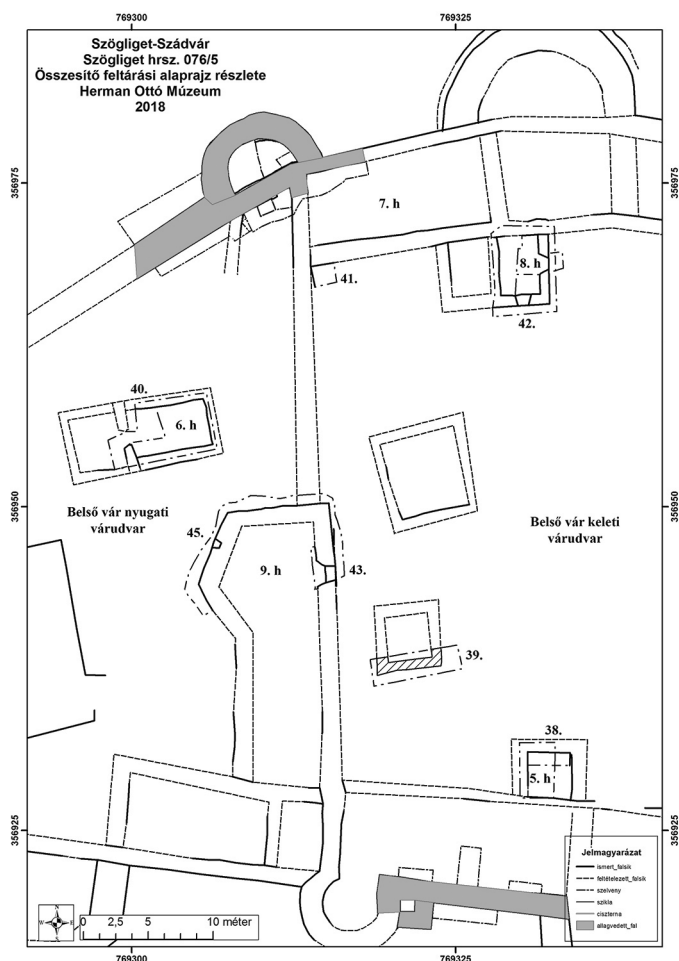
SZÁDVÁR 2017. ÉVI KUTATÁSÁNAK ÚJABB EREDMÉNYEI

A Szádvárért Baráti Kör szervezésében és a Herman Ottó Múzeum szakmai irányítása mellett 2017. július 31. és augusztus 4. között került sor Szádvár újabb, de továbbra is csak kis léptékű régészeti kutatására. Célunk a korábbi években megkezdett területek (épülethegek) feltárásának folytatása, valamint ezek kiterjesztésével a belső vár alaprajzi képeinek és építéstörténetének további pontosítása volt.

1. kép: Szádvár összesítő kutatási alaprajza, 2018.

A belső vár déli épületszárnyához kapcsolódó melléképület (5. helyiség) kutatását a helyiség észak-északkeleti részében folytattuk (38. terület). Az északkeleti sarok feltárásával pontosítottuk az épület belső méretét, mely észak-déli irányban 380 cm-nek, míg kelet-nyugat irányban 320 cm-nek bizonyult. A keleti falon, annak lepusztult tetejétől mért -70 cm-re, a belső falsíkból kiugró 30 cm széles padkát találtunk. Erről a kiszélesedő falszakasról indíthatták a helyiség nyugati falán 2016-ban feltárt vakolt boltozat keleti vállát. Az 5. helyiség északkeleti sarkában egy 140x180 cm kiterjedésű területen mélyítettünk a padka magasságától mérve -140 cm-ig. A köves, habarcsos utolsó pusztulási réteg alatt ebben a mélységben nagyméretű, hasáb alakú darázköveket észleltünk. (3. kép) Feltételezzük, hogy ezek a dongaboltozat – talán már a járószintre zuhant – elemei lehetnek. Az északi fal belső síkjának megtisztítása során megfigyelhettük, hogy a falat

2. kép: A vár 2017. évi kutatási területeit feltüntető alaprajzi kivágás

utólag építették be a helyiség keleti és nyugati fala közé. A kissé eltérő falazási mód mellett két másodlagosan beépített faragott követ is dokumentálhattunk annak belső síkjában.

A belső vár nyugati traktusában folytattuk a kétosztatú pincetér (6. helyiség) keleti egységének feltárását (40. terület). A 2016. évben részben feltárt bejárattól északra nyitottunk egy nagyobb méretű, kelet-nyugati irányú, 140x230 cm kiterjedésű kutatóblokkot. Csupán a falak belső síkjainak megtisztításával azonosítottuk a pincébe vezető lejárát északi szélét, meghatározhattuk a nyílás belső szélességét (105 cm), valamint a pince északnyugati belső sarkát is. (4. kép) Folytattuk a 2016-ban részlegesen feltárt kályhacsempe-omladék további kutatását és a csempeanyag dokumentálását, felszedését. A leletanyag alapján (10-11. képek) feltételezünk egy egyszerű hasáb alakú, zöldmázos, veretmintás kályhát tudunk rekonstruálni. A négyzetes csempe párhuzamait eddig a kassai Miklós-börtön, a diósgyőri, valamint a szendrői vár átásásaiból (Tomka Gábor szíves szóbeli közlése) ismerjük. Az

3. kép: A déli melléképület (5. helyiség) északi fala és a boltozat beomlott darabjai

4. kép: A kétszattalú pince (6. helyiség) nyugati bejárata és északnyugati sarka a kutatás végén

5. kép: A konyha (8. helyiség) keleti felében megtisztított földes 17. századi járósínt

elért mélységben azonban még sem a kályha alapozása, sem a pince járósíntje nem jelentkezett.

2017-ben folytattuk a belső vár északi épületszárnya mellett lévő melléképület (8. helyiség) feltárását is (42. terület). A konyhaként szolgáló tér keleti felében megtisztítottuk annak utolsó, 17. századi földes, ledöngölt járósíntjét. (5. kép) Kibontottuk a törmelék alól a helyiség kelet felé nyíló bejáratát, valamint részben megkutattuk annak előterét is. Ahogy ajtókeretre vagy szárkövekre utaló fészkeket, úgy *in situ* küszöbkövet sem találtunk a nyílásban. Az ajtókeret mindkét oldalán, a küszöb szintjében, egy-egy függőleges állású, 40 cm magas, 20 cm széles és 15 cm mélységű téglalap alakú bemélyedést észleltünk az épület külső falsíkjában. (7. kép) A nyílástól keletre a törmelékréteg alatt kelet felé ereszkedő rétegsort észleltünk, melyekből 17. századi leletanyag került felszínre. A réteg tetején talált elszenült deszkamaradványok, valamint a küszöbszinten talált, falba mélyedő bevágások nem zárják ki, de nem is erősítik meg itt egy esetleges falépcső egykori meglétét.

6. kép: A konyha (8. helyiség) délkeleti sarkában nyitott kutatóblokk, a feltárt feltöltési és építési rétegekkel

7. kép: A konyha (8. helyiség) keleti bejáratának feltárt előtere

A konyha délkeleti sarkában egy kb. 150x150 cm-es területen átvágtuk a járószintet. A kutatóblokk északnyugati részén egy, az épület pusztulási rétegéből induló beásást, talán kincskereső gödröt észleltünk. A 8. helyiség járószintje alatt felváltva jelentkező leletanyagban gazdag feltöltési és habarcsos építési rétegek. (6. kép) Az épület falai ebben a mélységben már egyértelműen alapozási jellegzetességet mutattak, továbbá megfigyelhettük, hogy a falak belső vakolata is csak a járószintig fogható meg. A földes padlóból és az egyik feltöltési rétegből I. Ferdinándhoz köthető ezüstdénárok kerültek elő. A kutatott épület keltezésével kapcsolatban megállapítható, hogy az nem szerepel az 1573-ban készített Angelini-féle alaprajzon, ezért (a legutolsó járószintben és az alatta lévő építési/feltöltési rétegekből előkerült pénzérmék – 1542. és 1547. évi veretek – valamint az előkerült kályhacsempe-típusok alapján) a konyha építését leghamarabb a 16-17. század fordulójára helyezhetjük.

A 2017. évi kutatásunk másik fontos területe a belső vár középpontjában elhelyezkedő, még romjaiban is sokszögformát mutató épület alaprajzáinak (45. terület) és nyílásrendszerének (43. terület) felderítése volt. A rövid ásatási időny alatt sikerült az épület (9. helyiség) külső falsíkjainak 80%-át átlagosan 60-80 cm magasságban megtisztítanunk az omladéktól és az aljnövényzettől. (8. kép) A belső vár területét észak-déli irányban kettéválasztó épületkomplexum északi végében elhelyezkedő épület kutatását az Angelini-féle alaprajzon ábrázolt közlekedési rendszer miatt kezdtük meg. Az 1573-ban készített felmérés szerint ugyanis az itt állt ötszögű épületen keresztül volt megközelíthető a belső vár nyugati udvara. Az alaprajz arra utal, hogy a helyiség keleti és északi falain található nyílásokon keresztül, a közlekedési útvonalat derékszögben megtörve vezették át az utat a két udvarrész között.

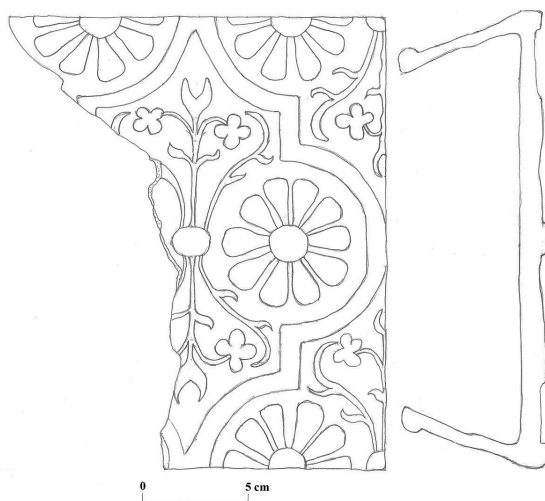

8. kép: Az ötszögű épület (9. helyiség) északnyugati falának külső síkja a lőréssel, a kutatás végén

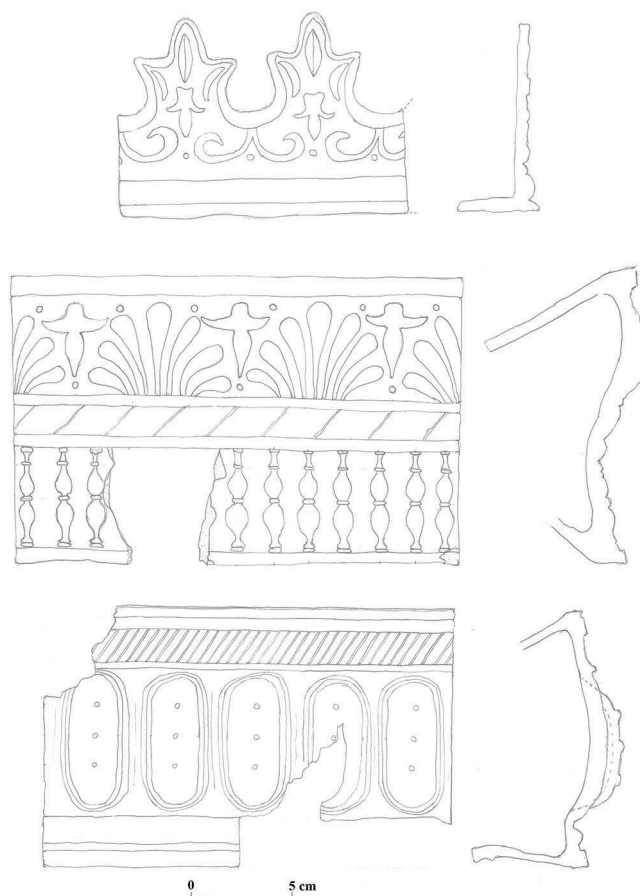

9. kép: Az ötszögű épület (9. helyiség) keleti falában feltárt nyílás belső, nyugati oldala felől

Az eddigi kutatás során az épület északi falában nyílást nem észleltünk. A várudvarokat elválasztó északi falazat csatlakozásának mikéntje sem ismert. Kapcsolódására a sokszögű épülethez egy, az utóbbi északkeleti sarkától 70 cm-re nyugatra érzékelhető falkiromlás/csorbázat utalhat, melynek feltárását 2018-ban kívánjuk elvégezni. A helyiség keleti falában, az Angelini által jelzett hely közelében, egy bizonyára ablakhoz köthető, trapéz alaprajzú, vakolatfoltokkal borított kávájú nyílás maradványai kerültek elő. Ennek

10. kép: A 6. helyiségből előkerült 17. századi veretmintás kályhacsempe rajza

11. kép: A 6. helyiségből előkerült további kályhacsempe típusok rajzai

keleti (külső) szélessége 130 cm, míg nyugati (belső) szélessége 200 cm volt. Azonosítottunk a nyílás északi kávéjában, annak külső oldalán egy 22x17 cm alapterületű nyíláskeret fészket is. Itt a faltetőktől mért 90 cm-es mélységben egy 65 cm széles parapetfal teteje került elő. A belső oldalon végzett további 120 cm-es mélyítés során az ablakfülke alját még nem értük el. Ugyanakkor parapetfal belső oldalán a fülke teljes szélességét elfoglaló, 50 cm magasságig kibontott, minimum 35 cm mélységű félköríves alakú falkiromlás vagy omladékkal eltömődött további nyílás jelentkezett. (9. kép) Az ablaktól északra induló falazat szélessége 130 cm, míg a dél felé induló fal már 145 cm vastag. Utóbbi fal belső oldalán, a belső síktól mért 15-20 cm-re egy függőleges repedés húzódik, mely talán a szélesebb falazat utólagos, belső köpenyezésére utalhat. A terület kutatását balesetveszély miatt tovább nem folytattuk. Az eddig feltárt jelenségek eddig még nem erősítették meg az Angelini-alaprajzon látható átjáró meglétét. Így az ötszögű épület funkciója, különösen az északnyugati falban talált kulcslyuk alakú lőrés miatt, még továbbra is kérdéses.

VÁRAK A MAGYAR-HORVÁT HATÁRVIDÉKEN

VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 24. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK TANULMÁNYÚTJÁHOZ

VÁNDOR LÁSZLÓ AZ EGERVÁRI VÁRKASTÉLY

Egervár és Vasboldogasszony közötti út mellett, a község keleti szélétől mintegy 500 méterre található az egervári várkastély, a mai Magyarország területének egyetlen szabályos négysarokbástyás reneszánsz vára. A völgy közepén álló erősséget egykor a Sárberki patak mocsarai öveztek. A völgy mindkét oldalán a középkorban fontos útvonalak vezettek, elhelyezkedése folytán a várból mindegyik útra rá lehetett látni.

Az Árpád-kori vár

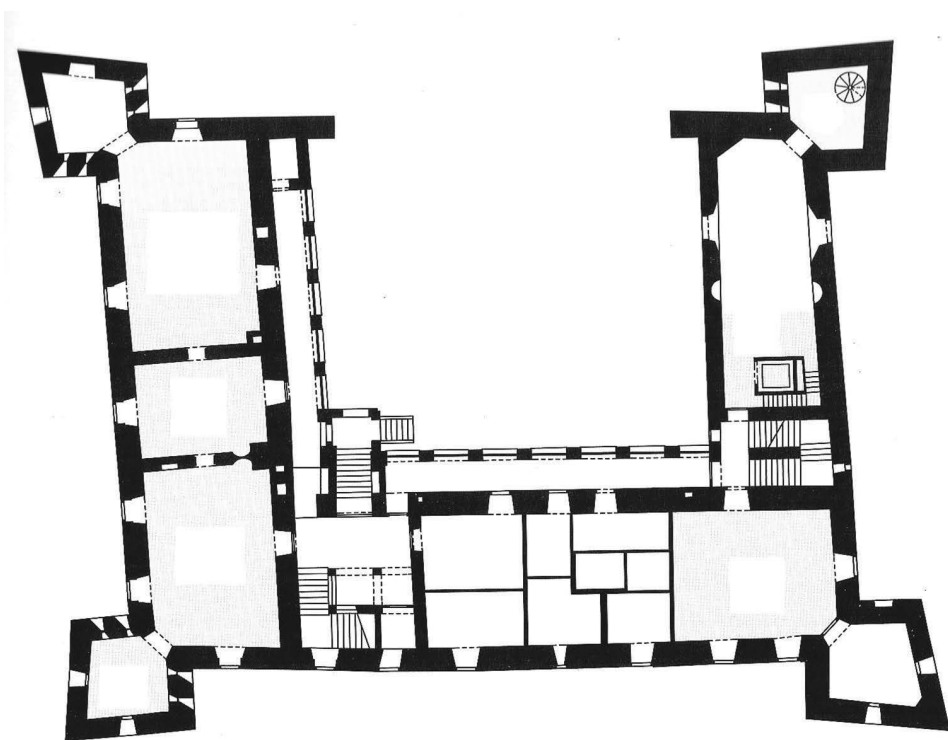
A ránk maradt oklevelek értelmezésekor magától értetődőnek számított, hogy Egervár várát a környéken birtokos Geregyék építették a tatárjárás után, majd tőlük IV. László hűtlenségük miatt elvette, és így került a Gutkeled nembeli István bán fiainak kezére. Bár voltak némi kételyek ezzel kapcsolatban, de a legújabb kutatások ezen megállapítást csupán annyiban módosították, hogy a várépítésre nem közvetlenül a tatárjárás után, hanem valamivel később – Zsoldos Attila véleménye szerint 1272 és 1277 között – került sor. A valószínű építetők Geregye nembeli Pál fiai voltak. A várat egy 1409-es tanúvallomás szerint Kőszegi Henrik bán fiai rombolták le. Csekély maradványait a legutóbbi kutatások az épület északnyugati része alatt találták meg.

Az egykori nagyságukat vesztett Geregyék, akik már a 14. század első felében a nem létező vár után Egerváriaknak nevezik magukat, nem bírtak olyan anyagi eszközökkel, hogy azt újjá tudták volna építeni. A vár egykori létezése azonban még a 15. században is közismert volt.

Egervári László vára

Az Egerváriak újbóli felemelkedése a 15. század elején kezdődött, amikor Egervári Mihály a Szécsiek familiárisaként Zsigmond pártján részt vett Nápolyi László kiverésében és szolgálataiért megkapta a hűtlenségbe esett Resznekiek uradalmát az ottani várral együtt. Nem sokkal ezután korábbi birtokaikon is újra várat emeltek. Valószínűleg uradalmaik zalai területi eltolódása volt az oka annak, hogy 1402-ben az építési engedélyt nem a Vas megyei Egervárra, hanem a szomszédos, de már zalai Fancsikára kérték.

Egervári Mihály fia, Egervári Balázs szerencsés házasságot kötött Várdai Borbálával. Ő a testvére volt Várdai István - kalocsai érsekké, bíborossá, Mátyás király kancellárjává emelkedett - főpápnak, aki a házaspár László nevű fiát mentorálta, segítette karrierje építésében. László 1471-73-ban az érsekség bácsi várnagya, 1474-ben Bihar megye főispánja és a váradi püspökség kormányzója. 1475-től mint Zala megye főispánja visszakerült a családi birokok közelébe és már a következő évben építkezéseket kezdeményezett. Érdekes módon az engedélyt nem egy új vár, hanem egervári és (a század közepén ugyancsak elpusztult)

Az egervári vár mai 1. emeleti alaprajza

fancsikai várai újjáépítésére kérte és kapta meg. László 1476-tól 1482-ig horvát bán, majd Mátyás közvetlen környezetébe került, 1485-ben *capitaneus aulicorum*. A király hadvezéreként részt vett a sziléziai harcokban, Mátyás uralkodásának utolsó éveiben Szilézia és Lausitz kormányzója. II. Ulászló trónra lépése után újra horvát bán, majd 1493-ban már tárnokmester. Élete során hatalmas vagyonra tett szert, 15 vármegyében mintegy 300 faluja volt.

A vár építésének szakaszait a források hiánya nem teszi meghatározhatóvá. 1487-ből maradt fenn egy számadás, ami azt mutatja, hogy akkor még dolgoztak rajta. Első leltára 1490-ből ismert, tehát akkor már teljesen készen volt. Az Egervári László által emeltetett erősség késő gótikus stílusban épült, építőműhelye pedig ugyanaz volt, amely Nyugat-Magyarországon a 15. század közepétől az Ellerbach és Kanizsai birtokokon is dolgozott. Jellegetessége, hogy az építészeti tagozatait terrakottából készítette. Az Egervári László-féle castellumot mindaddig a későbbi átalakítások rejtették el, a legutóbbi kutatások során az épület nyugati szárnyában sikerült megtalálni a 15. századi homlokzat részleteit.

A főúr Egerváron egy ferences kolostort is emeltetett. 1496 novemberében már nincs az élők sorában. Az általa alapított kolostor templomába temették, ahol már a fiatalon elhunyt egyik fia is nyugodott. A barokk korban átépített gótikus kolostortemplom ma is áll, benne befejezőjének, László tárnokmester unokaöccsének Bereck tinnini (knini) püspöknek reneszánsz sírkövével. Egervári László halála után özvegye, Rozgonyi Klára

Kanizsai György felesége lett. Klára asszony kölcsönös örökösödési szerződés segítségével átjuttatta az Egervári-birtokokat a Kanizsaiaknak.

A Nádasdy-vár

Az utolsó Kanizsai sarj, Orsolya házassága révén Egervár a Nádasdyaké lett. Az időközben sok viszontagságon átesett várat Nádasdy Ferenc 1541-ig állíttatta helyre, majd 1558-ban a várat öccsének, Tamásnak engedte át, aki feleségével, Choron Margittal ide is költözött és az épületet teljesen átépítette, immár reneszánsz stílusban. Ekkor kapta a vár a ma is látható szabályos négyzet alaprajzú formáját, amelynek meghatározó elemei a négy sarkán elhelyezkedő, kifelé lőrésekkel áttört, de belül lakótereket magába foglaló olaszbástyák. Ekkor a lakószárnyak ugyanúgy, mint az Egervári-időkben, csak a déli és nyugati oldalon álltak, valamint egy keskenyebb szárny épült az északi oldalra. Az építkezés befejezésének időpontját ma az egyik bástyán elhelyezett 1569-es évszámmal ellátott Nádasdy – Choron-címer tanúsítja. Ennek a korszaknak emlékei, a valószínűsíthető reneszánsz elemek a külső és belső homlokzatok teljes átalakításának áldozatául estek.

Már a 16. századi török támadások idejében ismert a külső palánkvára. Ennek kiterjedését nagyjából ismerjük, pontos formáját azonban kutatások hiányában nem ismerjük. A 17. században a Kanizsa elleni főkapitányság védelmi rendszerének egyik tagja, annak második vonalához tartozott. 1655-ben 25 lovas és 50 gyalogos alkotta az őrségét. 1664-ben védői rövid egyezkedés után átadták a Bécs felé tartó török főseregnek. A törökök a várat felgyújtották, de az hamarosan újjáépült.

A Széchenyiek várkastélya

1671-ben Nádasdy Ferencet a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvételéért fejezőlegesen jóságvesztésre ítélték. Egervárt 1676-ban Széchenyi György kalocsai érsek vásárolta meg, aki testvérének fiára, Györgyre bízta. Kanizsa visszafoglalása (1690) után a hadászati jelentőséget veszített vár még ugyan epizód szerepet játszott a Rákóczi-szabadságharcban, de később már csak lakóhelyként hasznosították. Az északi szárny lebontásával kastélyjellegűt kapott, az udvari homlokzatok elé árkádfolyosó épült. 1749-1757 között – bizonyára egy 1754. évi tűzvész miatt – Széchenyi Ignác építtette át, az ő idejében készült el a keleti szárny, a kápolna számára. A várkastély új tetőzetet kapott és elnyerte a ma látható formáját. Ezt követően azonban elveszítette eredeti funkcióját és az elhanyagolt épületet főként gazdasági célokra használták. A 19. század közepén a vár körüli mocsarakat lecsapolták, ezért a cölöpökre épített falak, főleg a déli oldalon megroggyantak, megtámasztásukra ormótlan támfalakat építettek. 1873-ban az épületet Solymossy László vásárolta meg, s a család 1945-ig birtokolta.

Pusztulás és feltámadás

1945 után megindult a pusztulás, amelynek az 1960-ban elkezdődő helyreállítás vetett véget. Ekkor részleges falkutatását a helyreállítás terveit is készítő Dragonits Tamás, kis területre kiterjedő rövid ásását Nagy Emese végezte. A megroggyant falak alá betonerosztás készült, s az újjáépített vár oktatási, majd szállodai funkciót kapott. Az udvaron 1974 óta nyári színházi játékok zajlottak, majd a későbbiekben egy vár- és helytörténeti kiállítás is létesült. Az 1990-es évekre már meglehetősen leromlott épület megújítására egy 2010-ben elnyert pályázat keretében került sor. Ekkor lehetőség nyílt újabb kutatásokra – a

falkutatást a Mezey Alice vezette munkacsoport, majd Vándor László végezte, a régészeti kutatást Vándor László és Orha Zoltán irányította – melyek jelentős új eredményeinek rövid összefoglalására is sor került. A helyreállított épület 2013-ban került átadásra, de a második emelet és a földszint egy részének falkutatása és átalakítása csak 2015-16-ban készült el.

A mai hasznosítás

Az épület az utolsó átalakítással reneszánsz látogatóközponttá épült át, egy része szállodai funkciót kapott, s az udvaron teljesen megújult a nyári színház és a rendezvényhelyszín. A földszinten időszakos kiállítóterem, reneszánsz játszótér, egy nagy rendezvények kiszolgálására is alkalmas konyha, az egykori kápolnában kávézó, ajándékbolt kapott helyet. Az első emeleten a nagyterembe reneszánsz és barokk berendezések rekonstrukciói kerültek, egy tapintható tárlat található a nyugati szárnyban. A termek átalakítással rendezvények, konferenciák fogadására is alkalmasak.

A keleti szárnyban a történeti Magyarország négysarokbástyás reneszánsz várkastélyait bemutató kiállítás mellett egy válogatás is megtekinthető a feltárások során előkerült leletekből. A látogató a tárlatok megtekintése során megismerkedhet az egykori birtokos családok, az Egerváriak, a Kanizsaiak, a Nádasdyak, a Széchenyiek és a Solymosyok történetével.

A második emeleten apartmanok lettek kialakítva, melyekben a bútort a várkastély használati idejének stílusában készült másolat, így gótikus, reneszánsz, barokk enteriőrben töltheti a vendég napjait és éjszakáit.

Irodalom

Degré-Alajos – Gergelyffy András – Valter Ilona – Vándor László: Az egervári vár története. (Harmadik, javított kiadás) Zalaegerszeg, 1979.

Vándor László: A Zala megyei ferences kolostorok kutatása. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Szerk.: Haris Andrea. 105-120. Bp. 1994.

Egervári Nádasdy-Széchenyi-várkastély Reneszánsz Látogatóközpont. Szerk.: Virágh Zsolt. Egervár 2013.

Vándor László-Orha Zoltán: Az egervári vár régészeti kutatásáról és annak eredményeiről. Castrum 16. (2013/1-2.) 109-114.

D. Mezey Alice-Bozóki Lajos-Gaylhoffer Kovács Gábor-Horogszegi Tamás: Előzetes beszámoló az egervári várkastély 2010-2012. évi építéstörténeti kutatásáról. Castrum 16 (2013/1-2.) 115-125.

Zsoldos Attila: Egervár és Dobra. A Geregyék nyugat-dunántúli várai a 13-14. század fordulóján. Castrum 19 (2016/1-2.) 7-19.

KISS GÁBOR – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS

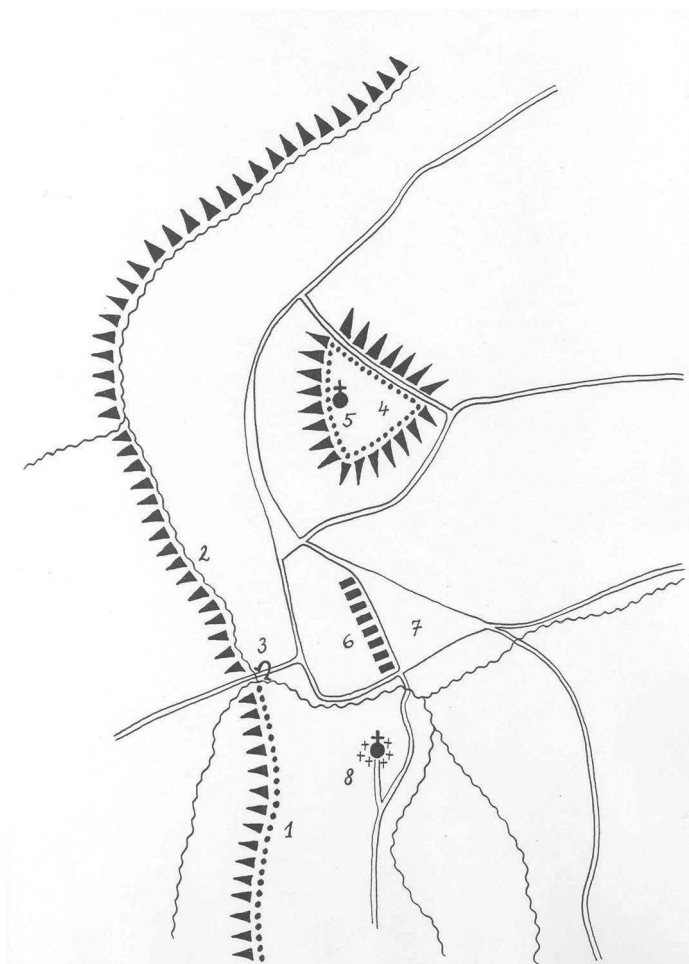
VASVÁR VÁRAI, TEMPLOMAI ÉS ERŐDÍTETT HELYEI

Vasvár, Vas vármegye történelmi székhelye az államalapítás korában ispáni várral és váralja településsel rendelkező központ, a későbbiekben pedig mint királyi város és káptalani székhely számos jelentős épülettel bír, feltehetően városerődítésekkel is rendelkező település volt. A középkori város hanyatlása a XV. század elején indult meg, amikor a királyi város magánkézbe került, majd sorsát a török fenyegetés pecsételte meg. A XVI. század második felében a várost sorra elhagyták intézményei (káptalan, vármegye, domonkos konvent), és a lakosság nagy része is elmenekült. A török kort mint kisebb véghely élte át a település, ahol a domonkos kolostorból kialakított erődítmény volt az egyetlen szilárd épület. A korszak legjelentősebb helyi eseménye az 1664. évi vasvári béke volt, amelyet itt – pontosabban talán a település határában elhelyezkedő török táborban – írt alá a nagyvezír és a császári követ.

Vasvár a török idők után már nem nyerte vissza régi központi funkcióit, azonban mint birtokközpont (vasvári káptalan, Festetics család) és kisebb mezőváros a vasi Hegyhát egyetlen városias településének számított; szélesebb ismertséget Mária-búcsújáráhelye révén szerzett. A XIX. század második felében már járásközpont, a századfordulón szerényebb fejlődésnek indult, kisvárosi településképe jórészt ebben a korszakban alakult ki. A szocialista korszak jelentősebb fejlesztései mint egyházas jellegű települést elkerülték, sőt járásközponti szerepét is elvesztette, bár városi rangját 1986-ban visszaszerezte. A rendszerváltás óta központi funkciói ismét erősödnek, előbb kistérségi, majd újra járási központ lett, de alacsony lélekszáma – amely alig haladja meg a négyezer főt – és a környező térség aprófalvas, elöregedő települései jelentősebb előrelépést nem tesznek lehetővé. A kisváros anyagi lehetőségeihez mérten rendkívüli erőfeszítéseket fejt ki kulturális örökségének megőrzése és bemutatása érdekében.

A Vasvári sánc

Vasvár történetének kezdetei a korai magyar határvédelemmel kapcsolódnak össze. A város határában húzódik az a hosszanti sánc, amely a mélységében tagolt határvédelmi rendszer egyik belső vonala lehetett. Az egykor mintegy 8 km hosszú – árokból, töltésből és a töltésen futó kazettás szerkezetű fa-föld falból álló – sáncépítmény a Rába és a Zala ártere között természetes útvonalként kiemelkedő dombhátat (vasi Hegyhát) zárta le. A sáncon egyetlen, bizonyára erődített – ma is Vaskapu néven ismert – átjáró nyílt, itt haladt át az eredeti hadi funkciót nevében ma is őrző Katonák útja, amely az ország központi területeiről Észak-Itáliába vezetett. A sánc felépítése a X. század második felére tehető, használata – amely többszöri megújítással járt – egészen a XII. századig feltételezhető. A sánc a középkorban *Nagy Árok (magnum fossatum)* néven volt ismert, a XVIII-XIX. századi földmérők ragaszthatták rá a *Római sánc* nevet, amelyet újabban a szakirodalomban a *Vasvári sánc* név váltott fel. A sánc és a Vaskapu rekonstruált szakasza megtekinthető a Vasvár határában, a Szombathelyi Erdészeti Zrt. kezelésében álló ún. *Vaskapu parkerdő* területén.

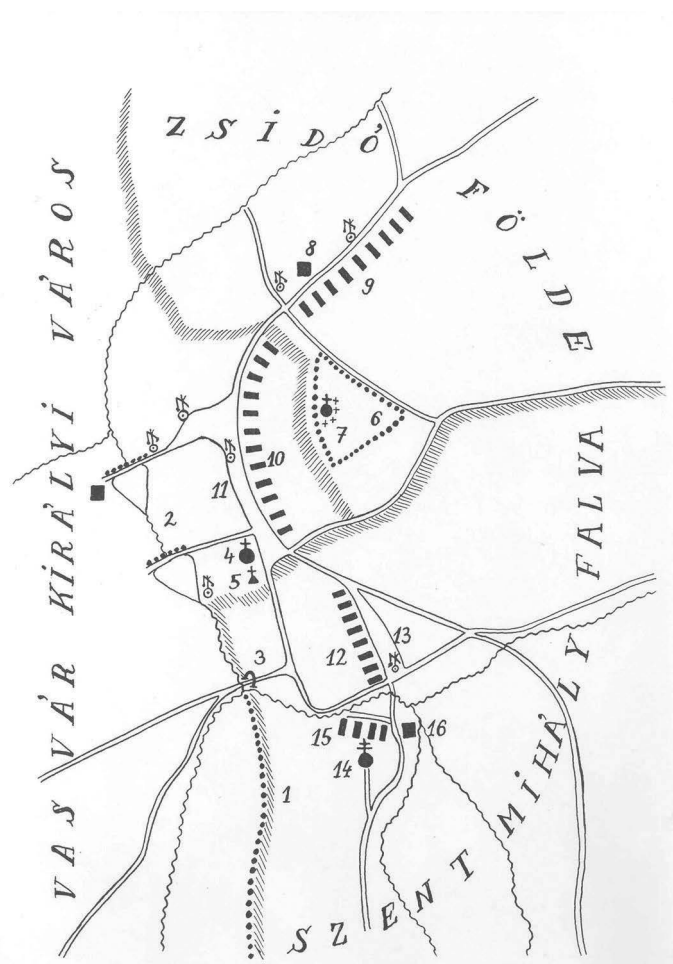

I. Vasvár a kora Árpád-korban

1. Vasvári sánc; 2. Felduzzasztott patak völgy; 3. „Porta civitatis” (erődített kapu); 4. Ispáni vár; 5. Szűz Mária–esperesi templom; 6. Váralja település; 7. Piac tér; 8. Szent Mihály-plébániatemplom.

Az ispáni vár

Az államalapítás kori megyeközpont kijelölése és az ispáni vár felépítése szorosan összekapcsolódhatott a határvédelemmel és a Vasvári sánccal. A vár elsődleges funkciója minden bizonnyal a sánc megkerülésének megakadályozása és a Hegyhát északi oldalán futó útvonal ellenőrzése lehetett (ebből a szempontból elgondolkodtató, hogy hasonló szerepet tölthetett be a védelmi vonal déli oldalán Zalaszentivánnál a Kisfaludi–hegy korai vára). A vár másodlagos funkciója – melyről nevét is nyerte – a XI–XIII. századi vasgyártáshoz kapcsolódott: Vasvár vára a nyugat-dunántúli „vasvidék” raktározó és elosztó központja volt, amit még egy 1226. évi okleveles adat is alátámaszt (a pannonthalmi apátság kovácsai Vasváron vételeztek vasat). A várnak – amely a Vasvári sánchoz hasonló

II. Vasvár a középkorban

1. Vasvári sánc; 2. Felduzzasztott tavak; 3. Városkapu (?); 4. Domonkos kolostor; 5. Szent Erzsébet-kápolna; 6. Temető (az ispáni vár maradványa); 7. Szűz Mária-plébániatemplom; 8. Scechtinus vára; 9. Zsidófölde; 10. Vasvár királyi város; 11. Piac tér; 12. Szentmihályfalva; 13. Piac tér; 14. Szent Mihály-káptalani templom; 15. Kanonoki házak; 16. Préposti lak

föld-fa szerkezetű építmény lehetett – nem maradt fenn egyértelmű nyoma, így azt a korábbi kutatás több helyen is próbálta azonosítani (városközpont, Szent Mihály-templom környéke stb.). A legvalószínűbb azonban, hogy a város feletti platón, a mai temető területén terült el, ahonnan a Rába-síkságra és az azt övező hegyekre – azaz a vármegye jelentős részére – nagyszerű kilátás nyílik. A vár lokalizálását alátámasztja egy terepsüllyesztésnél megfigyelt jelentős árok, és ennek vonalában a plató délkeleti oldalán végigfutó tereplépcső is. Ugyancsak ezt támogatja a temetőben álló, kétségtelenül Árpád-kori Szűz Mária-templom, amely így mint esperesi- vagy vártemplom értelmezhető.

A Szűz Mária-templom

A mai temetői templom eredetileg a város plébániatemploma volt, melyről az első közvetlen adatok a XIII–XIV. század fordulójáról maradtak fenn, plébániai funkcióit csak a török kor után vette át a városközpontban álló domonkos templom. A topográfiai helyzete alapján is kétségtelenül korai templomról a közelmúltban végzett műemléki kutatások egyértelműen igazolták középkori eredetét. A falkutatás alapján egy egységes XIV. századi déli homlokzat rajzolódott ki, a hajón kora gótikus ablaksorral és egy többszörösen átalakított déli kapu nyomaival, a szentélyen egyetlen ép és egy elfalazott mérműves ablakkal. A keleti homlokzaton egy nagyméretű, félköríves záródású ablak került elő, a szentély északi oldalán pedig megfigyelhetők voltak a sekrestye lenyomatai és elfalazott ajtaja. A hajó északi falán semmiféle építészeti elem nem volt, viszont itt található a falazatban egy határozott elválás: az északnyugati sarok vulkanikus törtkőből és mészkő kváderekből rakott fala talán egy korábbi templom maradványait őrzi. A nyugati homlokzat vegyes falazata a párkány magasságig kétségtelenül középkori eredetű, de ennek kormeghatározó nyílásait – a legkorábbi ábrázolások szerint a templomnak volt nyugati kapuzata és körablaka is – a torony építése során eltüntették. Az eredetileg sík mennyezetes hajó boltozására a XVIII. században került sor és ekkor készülhetett – a korábbi gótikus boltozat helyett – a szentély boltozata is; a torony a XIX. század első felében épült, a déli sekrestye pedig csak a XX. század elején. A templom belső terében hamarosan régészeti kutatás indul, melynek legfontosabb célja megállapítani, hogy volt-e előzménye a ma is álló épületnek.

A káptalani templom

A város legjelentősebb egyházi építménye a káptalani templom volt, amely a település déli részén, a mai szőlőhegy egyik dombján állt. A domb alatt, a mai buszpályaudvar környékén önálló – a templom titulusáról *Szentmihályfalvá*-nak nevezett – településrész alakult ki, amely a káptalani birtokok központja volt. A templomról – pontosabban a káptalani *monostor*-ról – az első adat 1217-ből származik, amelyből azonban megtudjuk, hogy a körülötte elterülő birtokot Béla király adományozta a káptalannak – így annak története legalább III. Béla király koráig nyúlik vissza. A templom erősítéséről és ostromáról már a XIII. század végéről van adat, de használták erősítőként a török korban is; pusztulása is bizonyára ezzel függ össze. A XVIII. század közepén – egy látképszerű kéziratos térkép tanúsága szerint – még álltak a falai, amelyekből egy vaskos torony és egy tekintélyes méretű hajó rajzolódik ki. Romjait a város újjáépítése során hordták szét, utolsó maradványait a XIX. század végén bontották el, sőt alapozásait is kibányászták. A templom helyén 1948-ban Járdányi–Paulovics István végzett feltárásokat, aki a csekély maradványok és a jórészt törmelékkel betöltődött alapfalárok nyomán egy jáki típusú, három hajós, nyugati toronypáros késő román templomalaprajzot rekonstruált. Az elmúlt évben végzett talajradaros mérések a három hajó és a déli sekrestye vonatkozásában megerősítették a régészeti kutatások eredményeit, a toronypárból azonban egylőre csak az északi alaprajza rajzolódott ki. A romterületen 2000-ben emlékhelyet alakítottak ki, az egykori templom kapujának feltételezett helyén áll az ún. *Millenniumi Emlékkereszt*.

A domonkos kolostor

A város legépebb formában fennmaradt középkori építészeti emléke a domonkos templom és kolostor együttese, amely fennmaradását annak köszönhetette, hogy a XVII. században végvárrá alakították. Az épületegyüttes nagy része a XIII. század közepén épült fel, ebből viszonylag épen fennmaradtak a templom felmenő falai teljes nyílásrendszerükkel és kisebb mértékben a kolostor déli szárnya. A nyugati, dormitórium-szárny – kis cellaablakaiból és keresztfolyosós szerkezetéből ítélve – a XV. század végén épülhetett, a keleti szárny viszont – a sekrestye kivételével – elpusztult. A török kori erődítések leglátványosabb emléke a délnyugati sarkon álló ágyútorony, amelyhez eredetileg a déli szárny néhány helyiségét is helyreállították (az épület többi részén csak a külső falakat tartották meg). A XVII. század legvégén visszatérő domonkosok a romokból és épületmaradványokból fokozatosan alakították ki kolostorukat. A templom boltozására és barokk átalakítására, valamint a kolostor reprezentatív helyiségeinek kialakítására csak a XVIII. század második felében került sor, de a teljes kolostornégyeszőg kiépítése csak a XIX. század végére készült el, amikor már az épület egy jelentős részét világi célokra használták. Ilyen céllal épült fel az 1880-as években a kolostor főtéri szárnya üzletek és irodák számára, amit a két világháború között még egy további emelettel bővítettek. Az 1950-ben államosított épület a szocialista korszakban teljesen amortizálódott, s a helyreállítására tett kezdeményezésnek köszönhető, hogy az 1980-as évek közepén végzett kutatások Magyarország legrégebbi, ma is álló koldulórendi kolostorát hozták napvilágra. A kiemelkedő műemlék értékű épületegyüttes helyreállítására azonban ekkor már nem álltak rendelkezésre megfelelő források, mint ahogyan a rendszerváltás utáni évtizedben sem. Az európai uniós pályázatoknak köszönhetően a kétezres évek elején indulhatott el a kolostor rehabilitációja, amely gyakorlatilag napjainkban is tart. A rehabilitáció egyik legjelentősebb eredménye, hogy a helyreállított épületben létrejött a domonkos rend történeti gyűjteménye, amely ma már gazdag könyvtári, levéltári és muzeális gyűjteménnyel rendelkezik.

A középkori város és erődített objektumai

A középkori Vasvár három részből tevődött össze: maga a királyi (később földesúri) város, Vasvár, a káptalan birtokközpontja, Szentmihályfalva és egy jobbágytelepülés a város északi végében, Zsidófölde, amely a XIII. század végén szintén a káptalan kezére került. (A három településrész különállása lényegében a XIX. század végéig fennmaradt) A királyi város bizonyára rendelkezett városerődítményekkel is, legalábbis erre utalnak azok a források, amelyek Miksa császár 1490. évi hadjárata kapcsán említést tesznek Vasvár ostromáról. Ezeknek az erődítményeknek azonban az első ismert ábrázolások korára már nem maradt nyoma, és a mai terepviszonyok között nehéz is elképzelni kiterjedésüket. A hármastelepülésen azonban – a török kori erődítményeken kívül – több kisebb várról vagy *castellum*-ról is van adatunk.

A káptalani városrészen, a Csipkés patak mentén állhatott az a *castellum*, amelynek területén Kádár Zoltán 1951-ben gazdag XV. századi kályhacsempe-anyagot tárt fel. A területen végzett felmérések szerint egy vizesárokmal és sánccal vagy palánkkal körülvett területen állhatott az a reprezentatív épület, melynek berendezéséhez a királyi udvari jeleket ábrázoló kályhák tartozhattak. Az épület – amelyet a terület beépítettsége miatt még nem sikerült feltárni – minden bizonnyal azonos a XVI. századi forrásokban a *Prépost úr kastélya*-ként említett objektummal.

Okleveles adatokból ismert, de a város legkorábbi, XVIII. századi ábrázolásán is azonosítható az a kis erődítés, amely a későbbi Zsidóföldre területén állt az Árpád-korban. 1276-ban IV. László király (Kőszegi) Miklós nádornak adományozta azt a *castellum*-ot, amelyet egykor a zsidó *Scehtinus* építtetett. A vár – a kései ábrázolás alapján – sánccal övezett lakótorony lehetett, amelyhez tartoztak földek és malmok is, de település még nem alakult ki körülötte. A vár építése minden bizonnyal valamiféle királyi vámjog bérletével függhet össze, erre utal topográfiai helyzete (a városból kivezető főút mellett) és építetőjének zsidó származása. 1294-ben Miklós nádor már mint Zsidóföldre birtokot ajándékozta a vasvári káptalannak (annak kárpótlásaként, hogy a határmenti háborúskodások során kénytelen volt felgyújtani a káptalani templomot, ahová németek fészkeltek be magukat); a területen ekkor már feltehetően falu is állt, a várról azonban sem ekkor, sem a későbbiekben már nem esik szó.

Egy hasonló objektumot jelöl az említett XVIII. századi térkép a város nyugati felén, a Hegyhát oldalában kivezető út mentén (a mai Szentkúti sétány kezdeténél) is. A térkép magyarázó szövege *castellum desertum*-ként nevezi meg, de közelebbit nem árul el; okleveles említése sem ismert. A várhely jól lokalizálható egy dombperemen, de a dombot nagyrészt elbányászták, a sáncok maradványai azonban így is megfigyelhetők.

Irodalom

- Dénes József*: A vasvári ispáni vár helye. *Vasi Szemle* 45 (1991) 362-371.
- Haris Andrea*: A vasvári domonkos kolostor építéstörténete. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk.: Haris Andrea. Budapest, 1994. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VII.) 197-233.
- Iványi Béla*: A középkori Vasvár. Vasvár, 1992.
- Járdányi-Paulovics István*: A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben. Debrecen, 1949. 24.
- Kádár Zoltán*: A vasvári középkori kályhacsempék művészet- és művelődéstörténeti jelentősége. *Művészettörténeti Értesítő* 2 (1953) 69-77.
- Kiss Gábor–Tóth Endre*: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987 101-137.
- Kiss Gábor–Zágorhidi Czigány Balázs*: A vasvári ispáni sánccvár. *Savaria* 31/2 (A Castrum Bene Egyesület 13. vándorgyűlésének előadásai). 157-185.
- Nemes András*: Vasvár Szűz Mária–templom. Kutatási dokumentáció (kézirat, 2016)
- Sill Ferenc*: Vasvár településtörténetének vázlata a 18. századig. In: *Vas megye múltjából.* Szerk. Horváth Ferenc) *Levéltári Évkönyv* 2. Szombathely, 1982. 3-32.
- Sill Ferenc*: A Vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777-1977).* Szombathely, 1977. 173-242.
- Zágorhidi Czigány Balázs*: A vasvári Nagyboldogasszony–templom építéstörténetéhez. *Vasi Honismereti Közlemények* 1994/2 62-64.
- Zágorhidi Czigány Balázs*: Az Árpád-kori Vasvár topográfiája. *Vasi Szemle* 50 (1996) 389-397.

TATJANA TKALČEC

NAGYKEMLÉK (VELIKI KALNIK) VÁRA

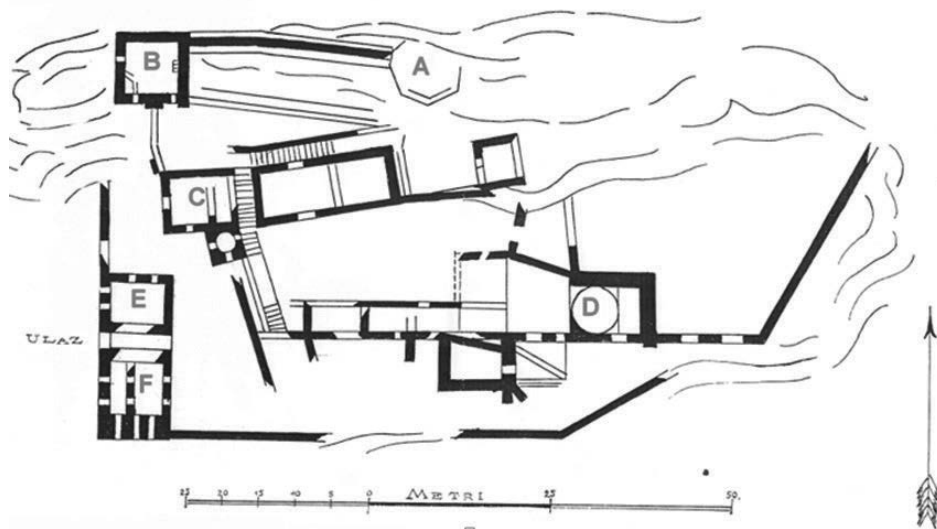
Nagykemlék vára (latinul *Kemluk castrum*, *Maiori Kemluk* és *Nagykemluk castrum*) Észak-Horvátországban található, 20 km-re északra Kőrös (Križevci) városától, mely utóbbi a nagyterjedésű Kőrös megye (*comitatus Crisiensis*) igazgatási központja volt a középkori *Regnum Sclavoniae* területén. A vár a Kemlék-hegység déli oldalán fekszik, 550 m magasan a tengerszint felett, a későbbi várkápolna védőszentjéről, Szent Katalinról nevezett sziklaormon.

Nagykemlék vára (Forrás: <http://www.zhrmku.org.mk>)

Kisebb kiterjedésű régészeti feltárások már a 20. század második felében megkezdődtek a lelőhelyen, de a munkálatok csak 2004 után váltak intenzívebbé, s mind a mai napig folytatódnak a horvát kulturális minisztérium és Kőrös város múzeuma égisze alatt. A falmaradványok átfogó, végleges értékelésére, illetve értelmezésére azonban még nem került sor.

A vár maradványaiból a legkorábbi részletek őrződtek meg a legkevésbé, melyek a szikla legmagasabb pontját foglalják el. A nyugati oldalon található, jobb állapotban fennmaradt tornyot egyes kutatók 13. századi eredetű öregtoronynak vélték (Regan, 2004), de valószínűbb, hogy egy 15. századi lakótoronyról van szó (Horvat, 2014). Az ettől délre,

A nagykenléki vár romjainak alaprajzi elrendezése (M. Sunko 1890 nyomán, forrás: a horvát kulturális minisztérium térkép- és tervtára. A betűjelzésekkel kiegészítette T. Tkálčec.) A: 13. századi maradványok; B: 15. századi lakótorony; C: kaputorony, legkorábban a 15. századból; D: Szent Katalin-kápolna, a 15. század után (?); E, F: 17. századi kapuépítmények

mélyebben álló torony a belsővár bejáratának védelmét szolgálhatta a 15. században, bár más elképzelések szerint csak a 16. század közepén építtette a birtokos Alapi család. A Szent Katalin-kápolna az alsóvár területének keleti részén helyezkedik el több, a 15. századot követően emelt építmény mellett.

A történeti források alapján az erődítmény már legkésőbb 1242-ben felépült, ebből az évből ugyanis a mongolok ostromáról van adatunk. V. László 1270-ben a Rátót nembeli Roland bánnak adományozta a várat és tartozékait. 1291-ben III. András királyi erősségeként említik. Az Anjou-korban a szlavón bánok honorbirtokává vált. 1396 és 1405 között Brankovics Vuk kezén találjuk, majd halála után özvegye örökölte. 1409-ben Cillei Borbála királyné, Luxemburgi Zsigmond felesége szerezte meg. Később zálogbirtokként Garai János és felesége, majd IV. Ziemovit lengyel herceg tulajdonába került. 1428-ban Albeni János zágrábi püspök kapta adományul, aki végrendeletében a várat egyházára hagyományozta. Ennek ellenére az erősség újra az uralkodó birtokába jutott, majd ő 1435-ben II. Tvrtko bosnyák királynak adományozta, négy évre rá pedig zálogként Cillei Ulrik szerezte meg. 1481-ben Hunyadi Mátyás Kosača László szentszávai hercegnek adta, majd 1487-ben Bajnai Both Andrásnak juttatta zálogbirtok gyanánt. II. Ulászló 1490-ben Corvin János hercegnek adományozta, kinek fia, Kristóf 1506. évi halála után a király Corvin özvegyének és leányának juttatta. 1510-ben Brandenburgi György örgróf szerezte meg.

A 16. században az Alapi család birtokában volt az erősség, majd a 17. században az Orehóczy család bírta, bizonyos ideig a Draskovich családdal közösen. Később a vár teljesen lakatlanná vált, feltehetőleg az 1699. évi földrengés után dőlt romba.

Árpád-kori írott források tanúskodnak róla, hogy a vár körül egykor egy önálló királyi vármegye működött. Kialakulásának időpontja bizonytalan, mindenesetre a 14. század során várkerületként már Kőrös megyébe olvadt be, de annak története továbbra is Nagykemlék várával fonódott össze. A 13. században a nagykemléki vármegye tisztviselői a *comes* és a *comes terrestris* voltak, majd mikor a terület várkerületté vált, legfontosabb méltóságainak a *castellanus* (várnagy) és a *comes terrestris* számítottak. A 15. században a vár irányítóját már nem a várnagy, hanem a capitaneus (várcapitány) tisztségnévvel illették.

Egyes feltételezések szerint az erősség legjelentősebb átépítésére azt követően került sor, miután az Cillei Borbála kezére jutott. A királyné a 4 km-re nyugatra fekvő Kiskemlék (horvátul *Mali Kalnik*) várát is megszerezte. Borbála, a kegyetlen „Fekete Királyné” legendái a mai napig élnek a köztudatban. Egy másik legenda szerint IV. Béla a tatárok elől menekülve Nagykemlék várába húzódott be. Mikor a mongolok ostrom alá vették az erősséget, a helybéli jobbágyok szilvát hajigáltak át a várfalon, s így mentették meg a királyt és a védőket a kiéheztetéstől. Az uralkodó később nemesi jogokat adományozott nekik érdemeikért, de erre Kőrös város lakói, akiket polgároknak (horvátul *purgeri*-nek) neveztek, irigyek lettek a kemlékiek nemesi előjogaira, és onnantól kezdve szilvafásoknak (horvátul *šljivari*-nak) gúnyolták őket. Így született a *šljivari* és a *purgeri*, a polgárok és a hétszilvafás nemesek közötti legendás ellentét.

Irodalom

Josip BUTURAC: *Povijest Gornje Rijeke i okolice*, Gornja Rijeka, 1979. (pp. 8-20.)

Éva B. HALÁSZ: The Archontology of Veliki Kalnik in the Middle Ages, *Zbornik Odsjekaza povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 32, Zagreb, 2014. pp. 27-36.

Zorislav HORVAT: *Burgologija: srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 2014. (pp. 147.)

Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI: *Njeki gradine i gradovi u Kraljevini Hrvatskoj*, Vol. III, Zagreb, 1870. (pp. 1-17.)

Krešimir REGAN: Plemički grad Veliki Kalnik, *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu*, 37 (2004) 3, Zagreb, 2004. pp. 83-102.

Gjuro SZABO: *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1920. (pp. 94-95)

Kristina ZLOUŠIĆ-IĐAKOVIĆ: Zaštitni radovi na Starom gradu Velikom Kalniku u 2004. god., *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, 6 (2004)1, Križevci, 2004. pp. 96-101.

SINIŠA PAMIĆ

CSÁNYÓ (ČANJEVO) VÁRA

Csányó vára a Kalnik-hegység délnyugati lejtőin található, a Varasd megyei Visoko község határában. A történeti adatok rendkívül keveset árulnak el az erődítményről, így a régészeti feltárások itt különösen fontosak voltak ahhoz, hogy alaprajzáról, építéstörténetéről és a várban egykor folyt életéről fogalmat alkothassunk. Az ennek során előkerült rézkori, kora- és késő bronzkori edénytöredékek és állatcsontok világosan jelzik a középkori vár helyének kedvező stratégiai helyzetét már az őskorban is.

A Csányó-nemzetség első ismert említése egy 1265. évi oklevélből származik, ekkor annak egy tagja eladta földjét Vratna Kriskónak és Istvánnak. A 13. és 14. század során többször változtak a csányói birtok urai, amely a 15. század első felében a Konjski család tulajdonába került. Nem ismerünk olyan írott forrást, mely az erősség építésének idejét meghatározná, de tudjuk, hogy a 15. század közepén a vár már a Spirancsics (*Špirančić*) család birtokában volt. 1513 és 1517 között az uradalom a Spirancsicsoktól a Praschóczy (*Praškoci*) család birtokába jutott.

Az 1550-es években Csányó vára a Száva-melléki Sziszektól (ma *Sisak*) a Dráva-melléki Szentgyörgyvárig (ma *Durđevac*) kialakított végvárrendszer egyik elemévé vált, melyben Praschóczy György vezetése alatt 32 katona szolgált. Az erődítmény a Praschóczy család kezén maradt egészen a 17. század utolsó negyedéig, ezután a Jellasics (*Jelačić*) család birtokába került. A vár utolsó említése 1756-ból származik, ekkor Mária Terézia tett látogatást a környéken. Felhagyására, lerombolására nincs írott adatunk. A Jellasics család 1792-ig bírta a csányói uradalmat, ekkor a Marić család tulajdonába került. A 19. században a Marić mellett a Pásztor (*Pasthory*) és Ožegović családok kezén találjuk a birtokot.

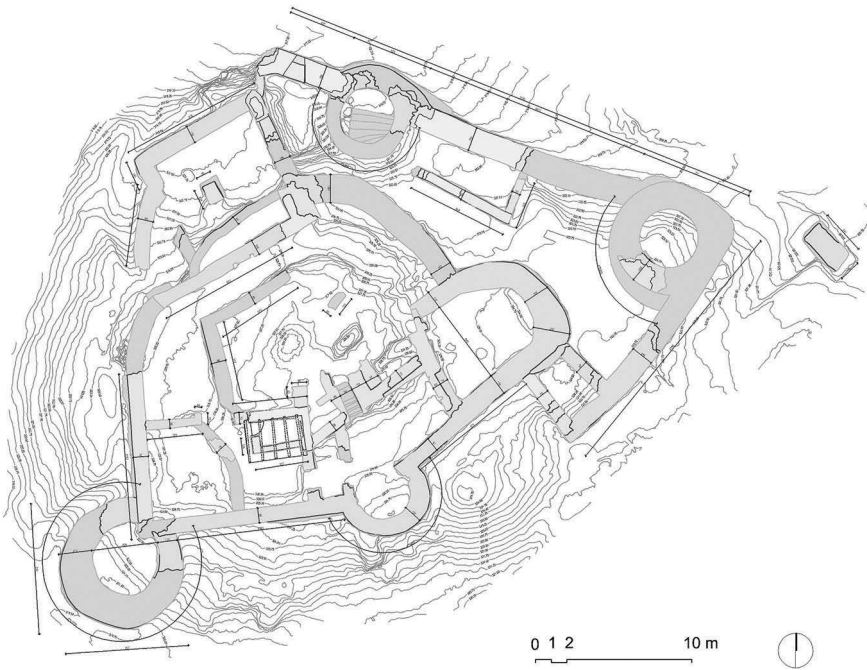
Az itt 2003 óta 14 idényen keresztül végzett feltárások tisztázták az alaprajz főbb vonalait, a leletek pedig betekintést engedtek a vár mindennapi életébe is. Történeti ábrázolások és felmérések hiányában egyedül ezek az ásatási eredmények adnak lehetőséget az erődítmény védműveinek és belső épületeinek értékelésére, valamint ezek építéstörténetének felvázolására.

A kutatások alapján legalább három építési periódust különböztethetünk meg. A 15. század során egy falakkal övezett palotaépület állt a várhegy tetején, melyet valószínűleg a Spirancsics család emeltetett. A második építési periódusban egy keleti félköríves tornyot és egy északi, négyszögletes alaprajzú építményt csatoltak az előzményekhez. A török veszély jelentkezésének idején az erődítményt kelet felé bővítették, és egy új várfallal övezték, mely négy kerek tornyot foglalt magába. Elképzelhető azonban, hogy ez utóbbi bővítésekre, vagy legalábbis egy részükre, csak a Praschóczyak idején került sor, amikor a vár már elsősorban hadi célokat szolgált. A legkésőbbi periódushoz több építmény is sorolható a vár legmagasabban fekvő részén, melyeket valószínűleg a 17-18. századra lehet keltezni.

A megközelítés egyetlen lehetséges iránya felől a vár elé árkot ástak, így a bejárat egy hídon keresztül volt elérhető. Az ásatások feltárták a híd két pilléralapozását is.

Csányó várának feltárt maradványai

Csányó várának alaprajza az eddigi kutatások alapján

A napvilágra került leletek a 15-17. századi várak leletanyagának klasszikus összetételét mutatják: nagy mennyiségű kerámiatöredék edényekből, pipákból és kályhacsempékből, változatos fém-, üveg-, kő- és csonttárgyak töredékei. Az erődítmény katonai jellegét világosan tanúsítja a fegyverekhez és hadi felszerelésekhez köthető leletek nagy száma: számszerű nyílhegyek, kardpenge-töredékek, rengeteg puskagolyó, páncélzat-töredékek és vas sarkantyúk. Előkerült egy jó állapotú huszárszablya és egy 17. századi bronzlemezre karcolt egyedi szélrózsza- vagy széllapát-ábrázolás is.

Irodalom

- Bekić L.: Gradišće – Čanjevo, *Hrvatski arheološki godišnjak 1/2004*, Zagreb 2005., p. 79 – 81.
- Bekić L.: Gradišće – Čanjevo, *Hrvatski arheološki godišnjak 2/2005*, Zagreb 2006., p. 126 – 127.
- Bekić L., Čimin R.: Gradišće – Čanjevo, *Hrvatski arheološki godišnjak 3/2006*, Zagreb 2007., p. 137 – 139.
- Bekić L.: Povijest istraživanja utvrde Čanjevo, in: Bekić, L. (ed.), *Utvrda Čanjevo, istraživanja 2003-2007 / Fort Čanjevo, researches 2003-2007*, Visoko 2008., p. 13 – 23.
- Bekić L.: Utvrda Čanjevo, *Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010*, Zagreb 2011., p. 245 – 248.
- Čimin R.: Nepokretni arheološki nalazi utvrde Čanjevo, in: Bekić, L. (ed.), *Utvrda Čanjevo, istraživanja 2003-2007 / Fort Čanjevo, researches 2003-2007*, Visoko 2008., p. 41 – 67.
- Sekula J.: Povijest posjeda Čanjevo, in: Bekić, L. (ed.), *Utvrda Čanjevo, istraživanja 2003-2007 / Fort Čanjevo, researches 2003-2007*, Visoko 2008., p. 25 – 38.
- Tkalčec T.: Stari grad Čanjevo, *Cris I/2002*, Križevci 2002., p. 18 – 25.

TATJANA TKALČEC

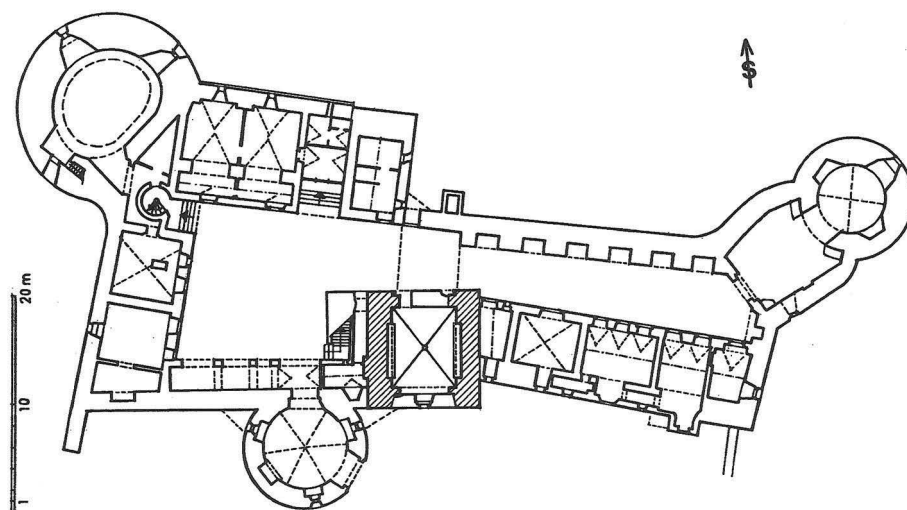
VARASD (VARAŽDIN) VÁRA

Varasd („kis Bécsnek” is nevezett) barokk városának legjelentősebb műemléke az Óvár (horvátul *Stari Grad*) nagyméretű, fehérre meszelt épülete. Az első varasdi középkori erősség a 12. században épült, ennek pontos helye és elrendezése azonban nem ismert. A mai vár építése a 14. században vette kezdetét és több mint négy évszázadon át zajlott számos bővítésen, különböző építészeti stílusú átalakításon keresztül. Legkorábbi része, egy négyzetes alaprajzú központi torony a 14-15. század fordulóján épült. Egykor ez szolgált Varasd városának kapuépítményeként, két hatalmas, később befalazott kapunyílásával, minden bizonnyal egy – valószínűleg palánkszerkezetű – védelmi rendszer részeként. Észak-Horvátország legszebb gótikus világi épületszobrászati emlékei közé tartozik a torony földszintjének belső kiképzése. Második emeletén a reneszánsz ikerablak fölött Ungnád János címere látható. A vizesárokkal övezett vár kerek tornyai a 15-16. században készültek reneszánsz stílusban. A török hódítás korában, a 16. század végén magas, bástyás falak épültek. 1925 óta a vár a varasdi Városi Múzeumnak ad otthont.

Varasd vára (Domagoj Blažević felvétele, forrás: <https://www.24sata.hr>)

Korábban számos kisebb próbaásatást végeztek az épületegyüttesben, majd 2006-ban az első szisztematikus régészeti feltárássra is sor került a reneszánsz erősség külső részén. Jelentős részletek kutatására nyílt mód az északi, nyugati és déli erődítményfalak, a belső vizesárok északi és nyugati része, valamint az Óváros kaputornya melletti szárazárok területén. Az ásátások rengeteg leletet is napvilágra hoztak, melyeket a 14. század végétől a 20. századig lehetett keltezni.

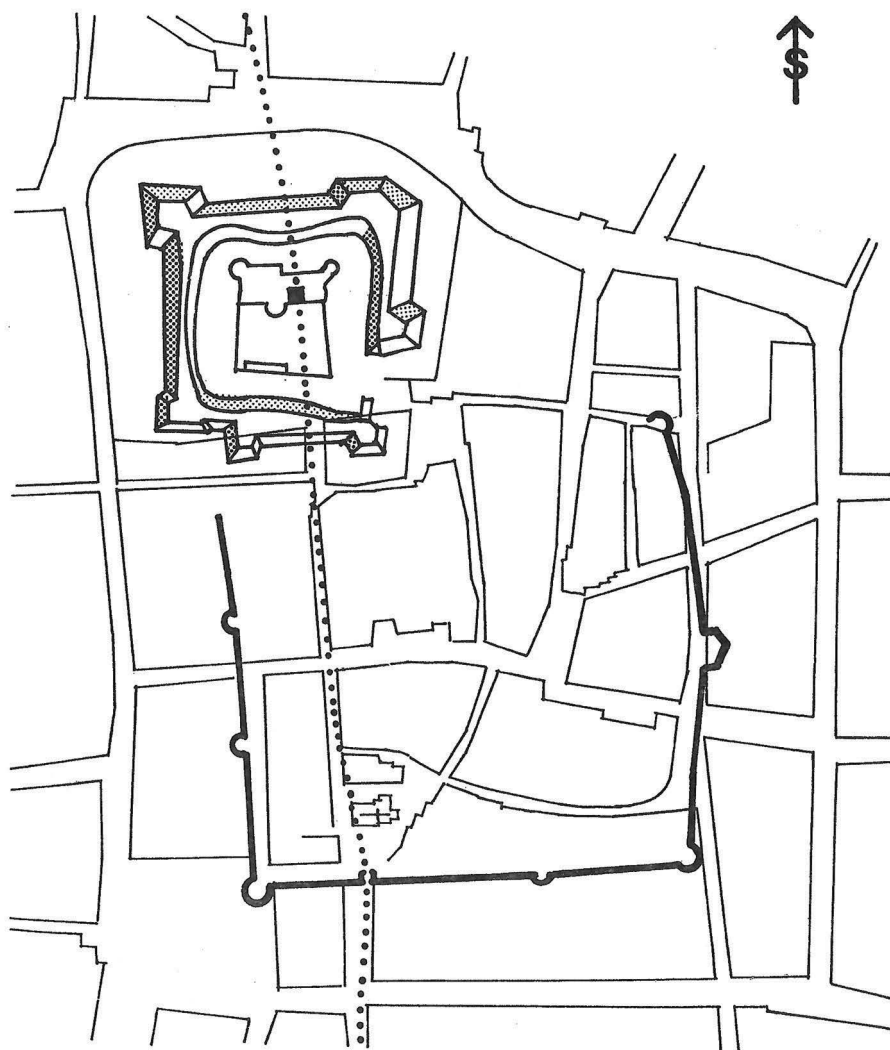
A varasdi vár alaprajza (Horvat 1981, 1. kép nyomán)

Írott forrásokban 1181-ben említik először a várat, amely feltűnik II. András 1209. évi városi privilégiumlevelében is, amikor itt lakott a település bírása. Luxemburgi Zsigmond 1397-ben Cillei Hermann grófnak adományozta az erősséget, amelynek 1446. évi, Hunyadi János által vezetett ostromáról is tudunk. 1456, az utolsó Cillei meggyilkolása után Varasd gyakran cserélt gazdát. 1461-ben Vitovec János szerezte meg, kinek fiaitól 1490-ben Hunyadi Mátyás király elvette, s törvénytelen fiának, Corvin Jánosnak adományozta. Corvin halála után özvegye, Frangepán Beatrix birtoka lett, majd második férje és örököse, Brandenburgi György, Mária királynénak adta el 1510-ben. Szolgálati jutalmaként később Báthori István kapta meg a királynétől Varasd várát, az ő örököseitől pedig 1543-ban Habsburg Ferdinánd királyhoz került, aki azt Ungnád János bárónak adományozta.

Varasd erőssége 1553-ban az állandó török fenyegetés hatására felállított katonai végvidék szlavóniai részének központja lett. 1553 és 1563 között a várat Domenico dell'Allio és fivére, Giovanni olasz hadmérnökök irányításával építették át és erősítették meg, majd Domenico halála után a munkálatokat Francesco Thebaldi fejezte be. Erdődy Tamás horvát bán 1584-ben vette feleségül a vár birtokosa, Ungnád Kristóf egyetlen gyermekét, majd 1591-ben Habsburg Rudolf a várat is rá bízta. Hivatalosan csak 1607-ben került birtokába az erősség, azt azonban ettől kezdve több mint három évszázadon keresztül az Erdődy család uralta.

A vártól nem messze található a felvonóhidas kapuvédemű (*Kula strazarnica, azaz Őrtorony*), mely a várvédők és kapitányuk szállásául szolgált. A 16. század második felében épült reneszánsz stílusban, s a korabeli erődítmény utolsó elemeként maradt fenn.

Varasd városa, mintegy 50.000 fős lakosságával, a horvát fővárostól, Zágrábtól körülbelül egy órányi távolságra fekszik északra. Elsősorban különleges műemlékeivel

Varasd történeti városmagjának térképe (Horvat 1981, 14. kép nyomán)

és művészeti örökségével, a barokk városkép páratlan teljességben és gazdagságban megmaradt elemeivel hívja fel magára a figyelmet. Nádasdy Ferenc horvát bán 1756-ban hivatalos székhelyévé tette Varasdot. Számos egyéb nemes követte példáját, így Varasd Horvátország igazgatási központja lett, míg egy 1776. évi nagy tűzvész el nem pusztította a település jelentős részét. Ezután újra Zágráb vált fővárossá. A 19. század során Varasd újjáépült, s így ma egy sajátos építészeti összképpel rendelkezik, mely gótikus, barokk, rokokó és neobarokk jegyeket egyaránt hordoz. A történeti városmagban számos jellegzetes épület emelkedik, köztük a Sermage-palota, a díszes Patačić-palota, a Hertzner-palota és a városháza karcsú harangtornyával.

Irodalom

Spomenka TEŽAK, Miroslav KLEMM, Marina ŠIMEK: *Iz srednjega u novi vijek: varaždinski Stari grad i projekt Bastion*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2008.

Spomenka TEŽAK, Marina ŠIMEK, Tomislav LIPLJIN: *Županija varaždinska u srednjem vijeku*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1999.

Zorislav HORVAT: *Gotička kula varaždinskog Starog grada*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol.6/7(1980/1981), Zagreb, 1981. pp. 75-82.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

HORVÁTH RICHÁRD	Mikor vár a kastély? Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ürügyén 7
MÜLLER RÓBERT	Keszthely-Fenekpuszta 27
SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Vitatott korú „várak” a Bükkalján: Leányvár és Halomvár 41
NAGY SZABOLCS BALÁZS	Az újlaki várkastély a 15. században 53

MŰHELY

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Rakaca-Klastromtető. Egy eddig ismeretlen erődítés a Cserehát peremén? 103
-----------------------	--

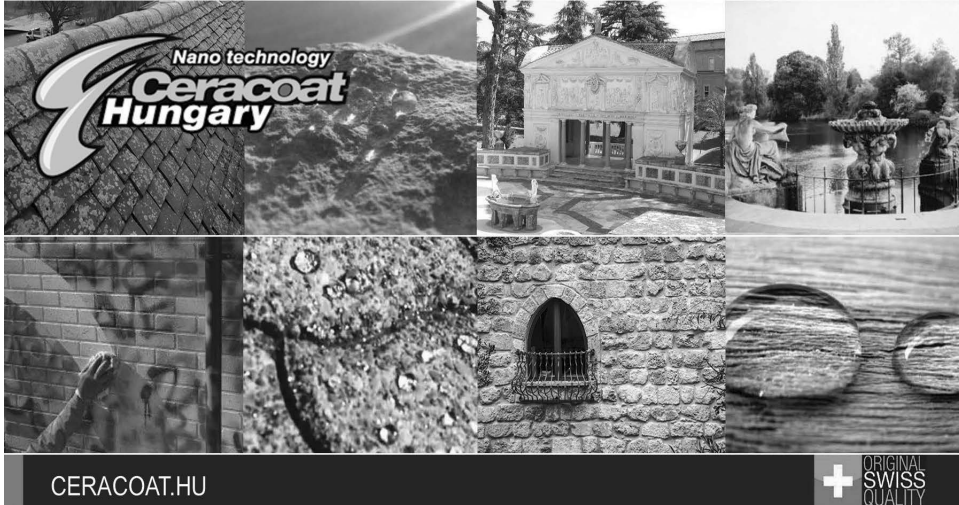
KUTATÁSI JELENTÉSEK

MISKOLCZI MELINDA	A diósgyőri vár 2017. évi kutatásának eredményei 109
BÚTH MÁRIA–HEGYI DÓRA–NÁDAI ZSÓFIA–POKORNI LÁSZLÓ	Próbafeltárás a mosonmagyaróvári várban 2017-ben..... 117
HEGYI DÓRA	Régészeti kutatások a sátoraljaújhelyi várban 2015-2017 között 129
GÁL VIKTOR	Szádvár 2017. évi kutatásának újabb eredményei 141

VÁRAK A MAGYAR-HORVÁT HATÁRVIDÉKEN

VÁNDOR LÁSZLÓ	Az egervári várkastély..... 149
KISS GÁBOR-ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS	Vasvár várai, templomai és erődített helyei 153
TATJANA TKALČEC	Nagykemlék (Veliki Kalnik) vára 159
SINIŠA PAMIĆ	Csányó (Čanjevo) vára..... 163
TATJANA TKALČEC	Varasd (Varaždin) vára 167

**NANOTECHNOLÓGIÁS ÖRÖKSÉGVÉDELEM - CERACOAT
KŐ, FÉM, FA, TEXTIL VÉDELEM. KÜLTÉREN ÉS BELTÉREN.**

CERACOAT.HU

ORIGINAL
SWISS
QUALITY

3D MOBILMOZI

OBJEKTUMOK, TELEPÜLÉSEK, CSATAJELENETEK BEMUTATÁSA

**TÖRTÉNELMI 3D ANIMÁCIÓS
KISFILM KÉSZÍTÉS.**

3D-MOBILMOZI.HU

ICETEAM DESIGN KFT.